ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PAPAE

Праці Греко-Католицької Богословської Академії
Opera Graeco-Catholicae Academicae Theologicae

Том XL Vol.

Проф. д-р ПЕТРО ІСАЇВ

Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи

Prof. Dr. PETRO ISAIV

The Causes of the Fall of the Ukrainian State in Princely and Cossack Times

Рим 1975 Romae

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PAPAE

Documenta

1. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. I. - XII.
2. MONUMENTA UCRAINA HISTORICA, collegit Dr. Alexander Baran, vol. XIII.

Opera

1. Wasyl Lencyk, *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I*, Romae-New York 1965, p. XIII+148. $ 5.
2. О. д-р Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських Вселенських Архиєреїв*, частина І. (Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars I). Мюнхен 1964, стор. 363, $ 8.
3. Проф. Микола Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні*, І том. (De historia christianitatis in antiqua Ruś-Ucraina, vol. I). Рим-Ню Йорк 1965, стор. XI+816. $ 15.
4. О. Михайло Кравчук, *Книга Псальмів* (Liber Psalmorum), Рим 1966, стор. 240. $ 5.
5. Проф. д-р Олекса Горбач, *Три Церковнослов'янські Літургічні рукописні Тексти Ватиканської Бібліотеки* (Tres Textus Liturgici Linguae Ecclesiasticae (Paleo) - Slavicae in Manuscriptis Vaticanis). Рим 1966, стор. 160. $ 5.
6. О. д-р Мирослав Марусин, *Чини Святительських Служб в Київському Евхологіоні з початку XVI ст.* (Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio). Рим 1966, стор. XVIII+210. $ 6.
7. *Український Католицький Університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа.* (De Universitate Catholica Ucrainorum a S. Clemente Papa eiusque fundamento iuridico). $ 2.
8. *«Обнова» Організація Української Католицької Університетської молоді, Академічних товариств і її статути.* (De organizatione ucrainicae catholicae iuventutis universitariae, academicarum societatum eorumque statutis expositio). Рим 1967, стор. 35. $ 2.

PRYCHYNY UPADKU UKRAINS'KOI KNIAZHOI I KOZATS'KOI DERZHAVY

by

PETRO ISAIV

Rome, Italy 1973, Ukrainian Catholic University Press

Library of Congress — U.S.A. Catalog Card Number 73-79071

ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PAPAE

Праці Греко-Католицької Богословської Академії
Opera Graeco-Catholicae Academicae Theologicae

Том XL Vol.

Проф. д-р ПЕТРО ІСАЇВ

Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи

Prof. Dr. PETRO ISAIV

The Causes of the Fall of the Ukrainian State in Princely and Cossack Times

diasporiana.org.ua

Рим 1975 Romae

Проф. д-р ПЕТРО ІСАЇВ

Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи

(Виклади на У.К.У.)

РИМ 1975

ПОПРАВЛЕНІ ПОМИЛКИ

Сторона	Р'ядок	Надруковано	Має бути
12	8 згори	Петербурга	Петербурґа
12	5 здолу	довееденo	доведено
16	4 згори	Петерсбурґу	Петербурґу
19	16 здолу	147	148
21	17 згори	визнавати	визнавали
24	нотка 27	Вірчак	Гірчак
28	13 здолу	розрізнoння	розрізнення
32	1 згори	такох	також
44	14 здолу	розгортуються	розгортаються
72	1 »	західн	західні
84	18 згори	сінчився	скінчився
91	3 »	грунті	ґрунті
104	5 здолу	Теофіл	Теофіль
110	12 »	титата	цитата
125	10 »	Якщо	Мабуть
144	2 »	перемікити	перемінити
160	нотка 257	: 6	15
160	» 258	6-7	15-16

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Друкуємо працю пок. надзв. проф. Д-ра Петра Ісаїва «Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи», за яку, був би напевно іменований звичайним професором на УКУ. Його життєпис є поміщений в «Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в першому пятиліттї свого постання і діяльности», Рим 1969. стор. 71-77. Вже ззарання своєї молодости був він свідомим українцем, віруючим католиком. Тоді, коли почалася організація католицьких українських студентів університету, під проводом о. декана д-ра Конрада і проф. д-ра Чеховича, він став головою «Обнови» і забезпечив її розвиток. Серед тодішних ліберальних часів, леди були проломані. Він був під опікою дир. Сабата і переняв від нього велику працьовитість, любов до науки і характерність.

Разом з мґр. Добрянським, теперішним головою УНДА, вони очолювали католицьких українських студентів університету. Тоді почав він також і свою наукову карієру, яку закінчив як професор УКУ. — Недуга і смерть перервали його трудяще, святе життя. Всеж таки, він переходить до української історії як заслужений науковець ориґінальними творами.

Друкована праця нехай причиниться до утвердження його імени в українській науці.

Празник св. Климента
дня 8 грудня 1974 р. Блаж. Кард. Йосиф

SUMMARY

CAUSES OF THE FALL OF THE UKRAINIAN STATE IN PRINCELY AND COSSACK TIMES *

The first part of the work explains the reasons for the neglect of this topic in Ukrainian historiography. The first reason is the currency which the notion of "one Russian nation" had among historians. According to this theory no states other than Russian ever existed, only the center or capital of the Russian state had been moved from one principality to another. Thus, the fall of Kievan Rus' was merely a transfer of the state center from Kiev to Suzdal and Vladimir on the Kliazma, and eventually to Moscow and St. Petersburg. An early proponent of this concept was the Moscovite metropolitan, Makarii, in the second half of the sixteenth century; later proponents were the Russian historians Karamzin, Solov'ev, and Kliuchevskii. The eminent Ukrainian Historian Mykhailo Hrushevs'kyi refuted this theory and had shown that, in actuality, there were three Slavic nations — Ukrainian, Russian, and Byelorussian, and that there was not one but three lines of historical development. According to Hrushevs'kyi, the Galician-Volynian Principality and then the Lithuanian-Ruthenian State, which liberated most of the Ukrainian lands from Tatar rule in 1350's and 1360's, were successors of Kievan Rus', perpetuating its heritage.

The second reason for the neglect of this topic were the populist and later socialist tendencies in Ukrainian historiography. The proponents of this school believed that not the state, but the popular masses were worthy of historical research. These views were introduced into Ukrainian historiography chiefly by Kostomariv, and

---

* Резюме зробив докторант історичних наук пенсильванського університету Зенон Когут, щоб вшанувати пам'ять свого професора.

influenced virtually all subsequent Ukrainian historians up to and including Hrushevs'kyi (died 1934). In several instances, however, Hrushevs'kyi was able to evaluate historical events from the point of view of Ukrainian statehood (Hetman Mazepa, the period of the Cossack State) and to give an analysis of political systems in Ukraine. Also by his critical use of historical materials, Hrushevs'kyi facilitated subsequent evaluation of Ukrainian history from the point of view of Ukrainian statehood. This was first done by V. Lypyns'kyi in 1912, and developed by S. Tomashivs'kyi in 1919.

In the second part of the work, the author analyzes the reasons given in traditional Ukrainian historiography and political writings for the fall of the Princely and Cossack states: the views of M. Kostomariv, P. Kulish, V. Antonovych, M. Hrushevs'kyi, V. Lypyns'kyi, S. Tomashivs'kyi, I. Mazepa, I. Kryp'iakevych, R. Mlynovets'kyi, V. Matsiak, D. Dontsov.

The third part of the book is a systematic presentation of the causes of the fall of Ukrainian statehood. The author first deals with the Princely Period. While he accepts many of the traditional views, the author also points out those causes rarely mentioned or discussed by Ukrainian historians. Among these are the lack of the concept of a Ukrainian crown, the harmful effect of Byzantine policies toward Ukraine, and the placing of their estate interests above those of the state, by the boyars, and later by the nobility. The author also concludes that the attacks of Lithuania and Poland on the Ukrainian lands were of a more crucial importance in the destruction of Ukrainian statehood than the 1240-41 Tatar invasion. Finally, the author believes that the Lithuanian Principality of 1320-1369 was not a Ukrainian, or even a partially Ukrainian state, as it has been hitherto believed by certain historians.

Taking all these factors into account, the author comes to the following conclusions as to the causes of the fall of the Ukrainian Princely state:

1. The absence of defendable borders.

2. Nomadic incursions coming from Asia and operating in the Black Sea steppe areas. The great Tatar invasion of 1240-41 was most destructive.

3. The division of the Kievan State into many Principalities and feuds among the princes.

4. The lack of a strong land-owning elite.

5. The absence of the concept of a Ukrainian crown.

6. The harmful effects of Byzantine policies towards Kievan Rus'. The author points out that Byzantium incited the nomads to attack Rus', and with the help of secret agents carried out policies in Kievan lands harmful to the Kievan State. By appointing Greeks as metropolitans and bishops of Rus', the Byzantine patriarch utilized the Ukrainian Church to advance the interest of Byzantium, especially in preventing the crystallization of the idea of a Ukrainian crown. In addition, the Greek hierarchy neglected the development of Ukrainian schools.

7. The decline of trade in Rus'. This was due to Tatar attacks and a change in trade routes resulting from the crusades. The Ukrainian state became impoverished and its military capabilities were weakened.

8. In a separate subchapter, the author discusses the creation in the 1320's of a supra-appanage alliance of Ukrainian princes including the Principality of Kiev, under the leadership of Galician-Volynian princes. This, most probably, lead to new wars with the Tatars in which the Galician princes Lev II and Andrii perished. This alliance could be considered as a restoration of Ukrainian statehood. Thus the Tatar invasion of 1240 put an end only to the Kievan state, but not to the Ukrainian Princely State, since it existed later as the Galician-Volynian Principality. It united the bulk of Ukrainian lands and was a continuation of the Kievan Principality.

9. The boyars, wishing to gain control of the state out of self-interest, poisoned their prince Iurii II, thus giving the Polish king the opportunity to start the acquisition of Ukrainian lands.

10. The principal cause for the fall of the Ukrainian state in the Princely era was not the Tatar attack of 1240-41, but the wars with Lithuania and Poland.

11. In this subsection, the author, utilizing the views of Krypiakevych, points out that the Lithuanian Principality was not a Ukrainian state, because the Lithuanian princes acted mostly in the interest of the Lithuanian rather than the Ukrainian people. This lead to the personal union of the rulers of Poland and Lithuania and subsequently to the incorporation of the Ukrainian lands into Poland.

12. The idea of crowning the Lithuanian Prince Vytold as a Lithuanian-Ruthenian king arose in 1398 and in 1430. This might have changed the course of Ukrainian history, but the project did

not come to fruition. In 1430 it was blocked by the Poles, because it was contrary to their state interests.

13. The Polish king, Zygmund II Augustus, severed the Ukrainian lands from Lithuania and incorporated them into Poland. This was done under considerable pressure from the Polish magnates and nobility. The Ukrainian nobility complied with the idea because in Poland the nobility had many more privileges and were not as dependent on the great magnates as in Lithuania. The Ukrainian magnates, on the other hand, while preferring Lithuanian rule, did not struggle against the incorporation. Rather, they insured for themselves equality of religion and the recognition of their status and the status of Ukrainian nobility.

Following his discussion of the Princely Period, the author goes on to analyze the causes of the fall of the Ukrainian Cossack State.

1. and 2. At the outset, the author reviews the causes enumerated by M. Hrushevs'kyi and V. Lypyns'kyi. These include the difficult political environment, the need to secure the help of Muscovy for the struggle against Poland, the harsh Muscovite regime (especially after the Battle of Poltava in 1709), the liquidation of Ukrainian autonomy in 1764 and 1781-1783, and an effective Russian propaganda which resulted in divided loyalties of a part of the Ukrainian people, above all, the intelligentsia. Such a condition paralyzed efforts toward Ukrainian independence and gave birth to "Little Russianism".

3. and 4. The author then discusses the distinction between Ukrainians and Russians and recognition of this distinction at the time.

5. In the fifth subchapter, the author explains how a "unifying spirit" between Ukrainians and Russians had been propagated during Khmel'nyts'kyi's time and during the time of his followers, and what were the objectives of this dissemination. The author demonstrates the falsity of contemporary Soviet historiography, which contends that the submission of the Ukrainian Cossack State to the protection of the Muscovite Tsar (accomplished by Khmel'nyts'kyi in 1654) was an "eternal dream" of the Ukrainian nation. In reality, this submission was only a pragmatic political calculation in order to obtain military assistance in the struggle against the Poles.

6. The author then concentrates on the main literary propagator of the "unifying spirit", the historical textbook of the "Slavono-

Rossian nation", the *Synopsis*. It was widely circulated in Ukraine and Muscovy, and had a great influence on the education of later generations of Ukrainians. It contributed greatly to the political ambiguity in the thinking of many Ukrainians. The complex political conditions of the time may help explain why the *Synopsis* was written in such a spirit.

7. The author gives examples of people who were fully nationally conscious, as well as others who had politically divided loyalties. The political conditions of the period changed for the worse, forcing Ukrainian leaders to modify or compromise their political convictions and to form a set of political tenets which would be acceptable within the framework of Russian autocracy.

8. The Orthodox faith, shared in common with Russia, exerted a great influence on Ukrainian political attitudes. It was widely believed that it would be a sin to spill the blood of Orthodox brethren, which made an armed struggle against Russians psychologically difficult. This attitude was cultivated by St. Petersburg's Holy Synod under which, from 1686, the Ukrainian Church was subordinated. The Russian Orthodox Church anathemized Mazepa for what from their perspective was treason to the Orthodox tsar, head of the Synod and thus head of the Church. From the Ukrainian viewpoint, however, Mazepa was attempting to liberate Ukraine from Russian subjugation, and to create an independent Ukrainian state.

9. The Ukrainian political struggle was also weakened by the joint Ukrainian-Russian accomplishment of two Cossack ideals. The reconquest of most Ukrainian lands from Poland occured with the second and third partitions of Poland (1793 and 1795), and the Tatar raids on Ukraine were ended with the Russian incorporation of Crimea in 1783. Furthermore, the Russian state satisfied the social strivings of the Cossack *starshyna*, granting them state lands, hereditary property, the legalization of serfdom, and, eventually, membership in the Russian *dvorianstvo*. This enfeebled the political strivings of Ukraine's political elite.

10. Despite the political disorientation of many Ukrainians, there was still opposition towards imperial assimilation. After the abolition of the hetmancy in 1764, Ukrainian delegates to the 1767 Legislative Commission demanded the return to the hetmancy and the Cossack order. At this time Russia was much too powerful for the Cossack *starshyna* to begin an armed struggle. However,

after the abolition of the Cossack regiments and the introduction of the Russian provincial administrative system into Ukraine (1781-1783), Count Kapnist went to Prussia in 1791 and inquired whether Prussia would initiate a war against Russia if the Ukrainians would raise an anti-Russian rebellion. The answer was negative. While such overt action proved to be impossible, nevertheless, at the turn of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries there remained a residue of Ukrainian opposition to the Empire. This opposition helped prepare the Ukrainian national rebirth.

I.

ЗАНЕДБАННЯ ДОСЛІДІВ ПИТАННЯ ПРИЧИН УПАДКУ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВ В КНЯЖІ І КОЗАЦЬКІ ЧАСИ В ДАВНІШІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Хоч це питання дуже важливе і для історіографії, і для українського народу, проте його ще не опрацьовано вистачально. Властиво ще й досі немає окремих наукових праць, присвячених цьому питанню. Автори, які писали на цю тему, робили це, поперше, радніше принагідно, опрацьовуючи інші питання, або висловлювали свої погляди коротко в загальних підручниках; а подруге, давніші автори підходили до тієї теми з точки зору своєї політичної орієнтації чи ідеології, а не ставили проблеми в площину об'єктивних наукових дослідів. Властиво науково почав писати на цю тему аж Михайло Грушевський, але він ставив це питання на другому пляні, після питання життєвих обставин народніх мас та їх суспільно-політичних рухів. В повній ширині поставив нашу проблему, і то на першому пляні, аж В'ячеслав Липинський та Степан Томашівський, а за ними пішли історики державницької школи, започаткованої В. Липинським в українській історіографії. Та проте й вони не присвятили цій темі повністю окремих праць, тільки висловили свої погляди в тій ділянці в зв'язку з іншими питаннями.

Таке занедбання цієї теми в давнішій історіографії має свої причини. На це вплинула, поперше, створена московськими істориками помилкова концепція історії Східньої Европи як історії одного, а не трьох народів на тому просторі, а подруге, велике народництво українських істориків з 19 сторіччя, які досліджували головно життєві обставини й рухи народніх мас, на їх думку, найважливішого чинника в історії, а занедбували досліди розвитку й упадку української державности.

Коротко обговоримо ті напрямки в історіографії.

Концепція пересунення державних центрів на Сході Европи

За тією московською концепцією на Сході Европи був тільки один народ і одна його історія, а через те властиво княжа київська держава не упала, тільки немов то її продовженням стало

наперед Суздальсько-Володимирське, далі Московське князівство, що розвинулося в Московське царство, а вкінці у Російську імперію. За поглядами тих істориків, мовляв, держава ввесь час була одна, а тільки пересувалися державні центри-столиці. Наперед був центром Київ, а після того, як в Київщині стало небезпечно жити через напади половців, а далі через татарський напад 1240 р., немов то центр тієї держави пересунувся до Володимира над Клязьмою, згодом звідтіля до Москви, а нарешті до Петербурга. За основу для такого погляду брали єдність династії князів, бо князі Суздальсько-Володимирського князівства були з княжої родини Володимира Мономаха (Андрій Боголюбський був його внуком).

Одним з перших, що створив таку теорію пересування центрів, був московський митрополит Макарій († 1583), великий церковний і державний діяч за часів царя Івана IV Грізного, який не тільки довів до коронації того володаря, але й підготував створення московського патріярхату, встановленого вже аж після смерти Макарія, і який також дуже причинився до сформування відомої теорії Москви як третього Риму. Свій погляд пересунення центру древньоруської держави до Володимира над Клязьмою, а далі до Москви та про вищезгадану династичну єдність висловив він в творах « Степенная Книга », « Царственная Книга », а зокрема в « Лицевой летописный свод »[1], при писанні яких митр. Макарій співпрацював.

На жаль, таку помилкову концепцію перенесення центру давньоруської держави до Москви частково подано й у дуже поширеному в Україні підручнику історії « Сінопсисъ или краткое собраніе отъ разних лѣтописцевъ... », видрукованому вперше в Україні 1670 або 1674 року. Давніше його авторство приписувано Інокентієві Ґізелеві, німецького походження, професорові і ректорові Києво-Могилянської Колеґії, а з 1656 р. архимандритові Печерської Лаври, одначе вже перед 1959 роком переконливо довеедно, що Ґізель не був автором « Синопсиса ».

Пригожий ґрунт для такої концепції між православними (нез'єднаними) в Україні створили важкі для них релігійно-церковні обставини під польською владою. Як знаємо, після Берестейської

---

[1] Проф. Д-р. Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії*, Мюнхен 1964, стор. 12; там подано за працею: Е. Голубинскій, *Исторія русской Церкви*, т. II, Москва 1901, стор. 744-875.

унії 1596 року польська влада не признавала правно православної Церкви аж до 1632 р. Польська влада не хотіла признати також ієрархії української православної Церкви, з митрополитом Йовом Борецьким на чолі, яку висвятив на єпископів, без згоди польського уряду, єрусалимський патріярх Теофан 1620 р., коли вертався з поїздки до Москви [2]. Польська влада признала право тільки унійному духовенству до церковних посілостей. Православні затримали церковні посілості тільки там, де козаки мали вплив, як напр., в Київщині, і не допустили до того, щоб уніяти перейняли церковні посілості. Тим то нововисвячена православна церковна ієрархія, позбавлена своїх прав і церковних посілостей, та зупинювана у виконуванні своїх архиєрейських чинностей, почала звертатися до московського царя Михаїла про допомогу, як матеріяльну, так і про опіку для оборони. В 1624 або 1625 році, в зв'язку зі справою претендента до султанського трону, митр. Йов Борецький написав листи в Москву до царя, до патріярха і до бояр, в яких нарікав на утиски для православної віри в Польщі і просився разом з козаками під протекцію царя [3]. По допомогу до царя зверталося і київське братство та духовенство. Московський уряд і патріярх часто давали матеріяльну допомогу тим, що просили їх про неї. Знаємо, напр., що школа Богоявленського братства в Києві отримувала тоді допомогу від царя Михайла Федоровича [4]. Деякі духовні, зокрема монахи, а далі й ремісники почали й пересилятися в Московщину, як тоді говорилося, « на государево ім'я » [5]. Православний володимирсько-берестейський епи-

---

[2] В зв'язку з тим, що це висвячення відбулося після побування єрусалимського патріярха в Москві і після його приїзду з Москви до Києва, П. Куліш висловив припущення в своїх « Матеріалах до історіи возсоединенія Руси », т. I, Петербург 1877, стор. 92-93, що це висвячення нової православної ієрархії відбулося з ініціятиви Москви. Подаю це за книжкою: І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви,* т. II, Бавнд Брук, Н.Й., 1956, стор. 296. (Ця книга І. Власовського написана односторонньо, з православної точки зору, неприхильно до церковної унії).

[3] Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, 2-ге вид., т. I, Мюнхен 1966, стор. 216.

[4] *Історія Киева* (збірна праця), вид. Академії Наук УРСР, т. I, Київ 1960, стор. 170, де подано за книгою: « Архивъ Юго-Западной Россіи », ч. I, т. VI, стор. 573. Ця *Історія Киева* видана під большевицьким режимом, отже, вона написана в комуністичному, неприхильному до релігії і Церкви, а водночас в « об'єдинительно » московському дусі.

[5] Там же, стор. 159-159, де подано за книгою: К. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, Казань 1914, т. I, стор. 28-29.

скоп Йосиф Курцевич, коли його не допускали до його осідку польські урядові чинники, переїхав в Московщину, куди був готовий переселитися і перемиський нез'єднаний єпископ Ісая Копинський, який також не міг осісти в своєму єпископському місті, але пізніше вибрано його київським митрополитом [6].

Вживаючи заходів, щоб отримати від московського царя матеріяльну допомогу, опіку й ласку, частина української православної церковної ієрархії та духовенства була промосковська або царофільська — аж до часу митрополита Петра Могили (1633-1647), коли надано православним права. (Формально ті права надано вже 1632 року). Стараючись про царську ласку, вони нагадували зв'язок московських територій з давньою руською, київською державою та династичний зв'язок перших московських царів з київською княжою династією.

Ті самі єпископи й те саме духовенство, з одного боку, відновляли українські національно-історичні традиції, вказували, що козацтво є продовженням історії славетньої княжої київської доби, пишучи в своїй « Протестації » на сейм 1620-21 рр., що українські козаки — « це ж бо те плем'я славетного руського роду, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке царство на Чорному морі і на суходолі; це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моноксілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало » [7], а з другого боку, ті самі єпископи й духовенство, потребуючи царської допомоги в важких релігійно-церковних обставинах, причинились до формування концепції, немов то московське царство є продовженням давньої руської княжої держави та немов то пересунувся тільки її центр з Києва до Москви.

За постановою польського сейму польський уряд визнав правно православну Церкву 1632-33 рр. та ступнево старався провести поділ церковних посілостей поміж українськими унійною і православною Церквами, через що церковно-правні обставини для пра-

---

[6] І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви,* т. II, стор. 296.

[7] « Протестація » української ієрархії: митрополита Йова Борецького, єпископів Єзекеїла Курцевича, Ісаії Копинського та всього православного духовенства, в 1620-21 роках, адресована до сейму і до всієї Речі-Посполитої в справі утисків над православієм. Подаю це і цитат з Протестації за книжкою: Проф. Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, Прага 1923, стор. 17.

вославних стали значно легші, а новий православний митрополит Петро Могила (1633-1647) зупинив промосковський чи радніш процарський напрям між духовенством і змінив його на інший, одначе пізніший союз гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм, складений в Переяславі 1654 р., який інакше розумів гетьман, а інакше цар, міг сприяти вищезгаданій концепції історії Східньої Европи.

Ми не знаємо докладно, як і в яких обставинах ту концепцію вміщено в підручнику « Синопсіс » та скільки на це мала вплив Москва в той час, коли Лівобережна Україна враз з Київщиною вже була під протекцією московського царя та коли, як виявили недавні досліди, в Москві переведено цензуру того підручника перед друком першого його видання в Києві. Про це написали професори Ом. Пріцак і Іван С. Решетар, молодший, у примітці до їх статті [8] так (перекладаю з англійської мови):

« Дві недавні студії про Синопсис є: И.П. Еремин, К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в., Труды Отдела древнеруской литературы, X (Москва і Ленінград, 1954, 212-22), і С.Л. Пештич, Синопсис как историческое произведение, там же, XV (Москва і Ленінград 1958, 284-98). Згідно з даними, які навів Пештич, видання (Синопсису, П.І.) з 1674 р. не було першим. Є вказівки, що були два інші видання, з 1670 і 1672, які, на жаль, не досліджено. Пештич також виявив, що Синопсис, заки його видруковано в Києві, дано до московської цензури. Не маючи тексту першої, нецензурованої версії, ми не маємо змоги встановити, які додатки чи пропущення в тексті були вислідом цензури ».

Все ж таки професори Пріцак і Решетар відмітили в згаданій їх статті, що еліта київської православної Церкви щонайменше одобрила історичну концепцію « перенесення » княжих осідків: Київ — Володимир над Клязьмою — Москва [9].

Як знаємо, Синопсис став дуже розповсюдженим підручником історії в Україні, а ще більше в Московщині, де його друковано багато разів. Цю книгу перевидано близько 30 разів, востанне

---

[8] « The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building » « Slavic Review », Seattle, Washington, vol. XXII, No. 2, June 1963.

[9] Наведена стаття професорів Пріцака й Решетаря, стор. 228.

мабуть 1823 року, одначе тим підручником користувалися майже аж до половини 19 сторіччя [10].

Концепцію пересунення центрів давньої київської держави до Москви і Петербурґу та погляд немов то московська держава була продовженням та спадкоємницею давньої київської держави, а то й спадкоємницею в деяких ділянках навіть і візантійської імперії, сильно поширили й закріпили в московській науці три визначні московські історики, а саме Микола М. Карамзин в своїй « Исторіи государства россійского », 12 томів, доведеній до 1613 р., а виданій вперше в 1816-1829 роках, далі головно Сергій М. Соловйов в « Истории России с древнейших времен », 29 томів, видані вперше в 1851-79 рр., та в « Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу » (Отечественныя Записки, чч. 11 і 12, 1848 і ч. 2, 1849) і Василь О. Ключевський († 1911) в « Курс русской истории, 5 томів (останній том виданий вже після смерти автора), які більше разів перевидавано, навіть і за совєтських часів, також і на еміґрації, а крім того видано всі 5 томів в англійському перекладі в Лондоні, тт. I-III, 1911-1913 рр., т. IV — 1926, а т. V — 1931.

В 1856 р. М.П. Поґодін виступив з теорією про переселення московського населення з Київщини на північний схід у час татарських нападів та про те, немов то згодом прибуло в Київщину населення з Карпат. Цю теорію, але трохи змінену, пробував підтримати з мовної точки зору О.І. Соболевський, а частково, хоч і в змодифікованій відміні, прийняв її і В. Ключевський. Теорія Поґодіна не втрималася в науці. Проти неї виступили й деякі московські учені, як Голубєв і Владімірский-Буданов та інші. З українських учених дуже успішно поборював ту теорію Володимир Антонович, який між ін. довів, що поважного обезлюднення Київ-

---

[10] Стаття тих професорів, а також: Проф. Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, Прага 1923, стор. 23. — Цей огляд видано англійською мовою, враз з доповненнями проф. Ол. Оглоблина, як у примітках, так і за роки 1917-56 під заголовком: « *A Survey of Ukrainian Historiography* » by Dmytro Doroshenko, *Ukrainian Historiography 1917-1956* by Olexander Ohloblyn, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V-VI, No. 4-1,2, 1957, New York. Вищеподані відомості на стор. 43. Також див. ще Енц. Українознавства, Словн. частина, Париж-Нью Йорк 1955-57, стор. 475. В цій Енц. сказано, що останнє видання Синопсису було з 1823 р., а в *Історії української літератури* Д. Чижевського, Н.Й. 1956, стор. 304, що з 1861 р. — Про Синопсис див. ще далі.

щини не було навіть після Батієвого погрому [11]. Також переконливо писали про те і Михайло Максимович, Михайло Грушевський [12] та інші.

Незабаром проф. М. Грушевський доказав, що концепція перенесення державного центру на сході Европи ненаукова, що вона помилкова та що продовженням київської княжої держави було не Московське князівство, пізніше царство, а Галицько-Волинське князівство, землі якого опинилися згодом під литовсько-польським володінням, та що київська княжа держава була твором населення в басейну Дніпра, отже, українців, а не населення басейну рік Оки й Волги [13].

Цю схему історії східньої Европи, яку виявив М. Грушевський, прийняли всі українські історики, без винятку. Натомість лише кілька московських істориків зробили перші кроки в напрямі тієї схеми, як О. Пресняков і М. Любавський.

Вплив схеми М. Грушевського помітний уже в праці О. Преснякова « Княже право в древней Русі », Петербург 1909, одначе повністю той вплив проявився в капітальній його праці « Образованіе великорусскаго государства. Очерки по исторіи XIII-XV столѣтій », Петербург 1920 [14].

Той вплив, щонайменше частковий, видно й у праці проф. М. Любавського (дуже визначного дослідника литовсько-руської

---

[11] Найважливіша праця В. Антоновича з тієї ділянки: *Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе* в журналі « Київська Старина », 1882 р., передрукована в І-му т. його Монографій.

[12] Докладний перегляд того питання і критику арґументів про обезлюднення Київщини дав М. Грушевський в своїй праці *Очеркъ исторіи Кіевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.*, 1891, розділ VI. Крім того, перегляд літератури, що відноситься до тієї дискусії, дав М. Грушевський в своїй *Історії України-Руси*, т. I, Нью Йорк 1954, стор. 551 і наст., а свої погляди щодо того питання також висловив там же, т. III, стор. 145 і наст.

[13] Це виявив М. Грушевський зокрема в своїй довшій статті « *Звичайна схема "русской исторіи"* і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства » в *Сборник статей по славеновѣдѣнію,* Императ. Академія Наук, вип. I, СПБ 1904. Те саме в німецькому перекладі в вид. Українського Наукового Інституту в Берліні *Beiträge zur Ukrainekunde,* Heft III, Berlin 1935, і в англійському перекладі в *The Annals of the Uhrainian Academy of Arts and Sciences in U.S.*, Vol. II, No. 4 (6), New York, 1951. Крім того, за тими поглядами написав М. Грушевський свою *Історію України-Руси*, 10 томів, 1898-1936 та свої популярні курси історії України.

[14] Цю книжку видано англійською мовою під загол.: A.E. Presniakov, *The Formation of the Great Russian State; A Study of Russian History in the XIII to XV Centuries.* Transl. by A.E. Moorhouse... Chicago 1970.

і московської історії): « Образованіе основной государственной территоріи великорусской народности. Заселеніе і об'єдиненіе центра », Ленінград 1929.

Одначе О. Пресняков у своєму університетському курсі історії, виданому в 1920-тих роках, вернувся знову до « звичайної схеми » московських істориків — схеми перенесення державних центрів на сході Европи. Можна припускати, що приймання вищезгаданої схеми М. Грушевського стало небезпечним під большевицьким режимом.

Схему М. Грушевського прийняв білоруський історик Володимир Пічета († 1947), який написав багато праць також з історії України. Він прийняв ту схему в своїй статті « Очередниє вопроси белоруской историографии », 1922, і зобразив окремо історію кожного східньослов'янського народу [15].

Концепцію однієї держави на Сході Европи й перенесення її державних центрів, прийняту як засаду в московській історіографії, а частково подекуди і в давнішій українській, з'ясував я тут дуже коротко, лише настільки, щоб зрозуміти, чому учені не ставили собі питаня про упадок київської княжої держави та не писали окремих праць на ту тему [16].

Большевицька історіографія, для якої напрямні вирішує і диктує комуністична партія, в суті речі не багато змінила. Правда, большевицькі історики признають існування окремих українського й білоруського народів, але, за їх поглядами ті народи оформилися пізно, бо аж в 14 і 15 століттях. В княжі часи, на їх думку, встановлену комуністичною партією, був один « древнеруський » народ; тим то київська княжа держава і її культура, а через те й її історія є спільні для всіх трьох слов'янських народів на Сході Европи. Вони починають історію Московщини з київської руської держави, як це робила й московська історіографія колишньої царської Росії. Тут також у суті речі мовчки заложено пересунення державного центру, тимбільш, що й дальшу історію України пред-

---

[15] Про вплив згаданих поглядів М. Грушевського на московських і білорусь, істориків див.: Проф. д-р Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України*, Мюнхен 1955, стор. 7-9.

[16] Хто хотів би знати докладніше про розвиток згаданої концепції перенесення державних центрів і ідеї т.зв. « третього Риму », того відсилаю до праці: Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії*, Мюнхен 1964 та подана там література, зокрема: О. Огловлин, *Московська теорія III-го Риму в XVI-XVII ст.*, Мюнхен 1951 та Б.Д. Крупницький, *Теорія III-го Риму і шляхи російської історіографії*, Мюнхен 1952.

ставляють вони як постійну ґравітацію українського народу до Московщини, немов то український народ не думав ніколи про ніщо інше, як тільки про його об'єднання з московським народом [17], що нарешті вчинив « на віки » гетьман Богдан Хмельницький, сповняючи всенароднє бажання. Ясно, що й при такому поставленні справи немає місця на досліджування упадку української княжої й козацької держав, тимбільш, що всі головні історичні питання досліджують в СССР тільки московські історики, а українським залишають для досліду тільки третьорядні та льокально-реґіональні питання.

Московські історики дивилися на українське козацтво не як на змагання до створення окремої української держави, а тільки ставили його в один ряд з донськими й надволзькими козаками, уважали його за одно з явищ в російському народі.

На думку вищезгаданого вже московського історика Сергія Соловйова, козацтво, в тому й українське, боролося з « державою ». Отже, всі заходи московського уряду проти української автономії Соловйов уважав за боротьбу « держави » з « протидержавними » елементами. (Див. Д. Дорошенко, цит. праця, стор. 147). Ясно, що при такому ставленні справи не могло бути місця на опрацьовування нашого питання.

Зовсім інакше поставилася до козацтва українська історіографія, починаючи від козацьких літописців, які проявили в своїх писаннях великий український патріотизм, вказали на тяглість української історії від княжих часів до козацтва, а також вони, хоч коротко, висловили свої думки про причини упадку автономії української козацької держави.

Вплив українського народництва і соціялізму на українську історіографію

Другою головною причиною того, чому в історіографії занедбано наше питання, був т.зв. народницький напрям в українському житті на Наддніпрянщині, зміцнений згодом ще й соціялізмом. На думку народників, не держава, а народні маси були елементом, гідним історичного досліду. Через те вони й досліджували рухи народніх мас, їх обставини, чинники, що поліпшували або

---

[17] В колективній большевицькій праці *Історія Української ССР*, Академія Наук УССР, т. I, Київ 1953, написано, немов то об'єднання з Росією було « віковічною мрією українського народу ».

погіршували їх умовини, а занедбували досліди української держави і її упадку.

Я тут з'ясую погляди на те питання першого й останнього дуже визначних народників — істориків українського народу, а саме Миколи Костомарова (†1885) і Михайла Грушевського (†1934).

Про погляди М. Костомарова в тій ділянці Дмитро Дорошенко написав так: « Дуже рано перейнявшись думкою, що предметом історичних дослідів повинна бути історія народніх мас та їх рухів, а не історія князів та гетьманів, Костомаров здебільшого вибирає для своїх монографій такі моменти, коли власне виступають на сцену народні маси (козацькі повстання, Хмельниччина, бунт Ст. Разіна) і для історії та характеристики народніх рухів користується, як з джерел, пам'ятками народньої поезії. Своїх поглядів про велику вагу етнографії для історії держався Костомаров ціле життя... »[18].

Великий вплив на український національний рух на Наддніпрянщині в 1860-тих і дальших роках мали ідеї соціялізму й космополітизму, які приходили в Україну з Московщини. Про ці впливи у вищезгаданій історіографії написано так: « З початком 60-х років характер руху міняється. Хоч головними його діячами й керманичами зостаються і на далі представники все тієї ж дворянської кляси..., але в його ряди все більше стають представники інших соціяльних верств, а головне — під впливом поширюваних через російську журналістику й літературу нових ідей космополітизму й радикального соціялізму, український рух набуває прикмети й риси інтеліґентського, демократичного руху. Та... новий український рух, що черпав своє надхнення поруч поезій Шевченка в загально-російських ідеях радикального народництва, не виробив собі ясної й виразної політичної програми, пристосованої до всіх потреб спеціяльно українського життя »[19].

Павло Житецький, один з визначніших українських діячів 2-гої половини 19 ст., схарактеризував покоління українських « шестидесятників » минулого сторіччя в своїй промові на Шевченкових роковинах ось так:

---

[18] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, Прага 1923, стор. 82 і в англ. перекладі цієї книги — стор. 118 (повний заголовок перекладу подано в примітці 10). Далі сторінки того перекладу подаватиму в дужках після сторінок оригіналу. Подібно схарактеризував М. Костомарова під тим поглядом і Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України*, Мюнхен 1959, стор. 89.

[19] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 175 (249).

« Ми дістали в спадщину від старшого покоління українофілів романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялись народові, як животворящій стихії, яка мусить залічити всі рани « офіціяльно-культурного бытія », нашого, яка мусить одвіт дати на всі наші питання про індивідуальну і общеську свободу, про індивідуальне і людське щастя... Тільки ж мушу додати, що ця містична віра в народ не була вже така наївна, як попереду в сорокові, або й п'ятдесяті роки... В питаннях національних ми не йшли дальше тої границі, яка визначалась потребою самооборони... Учителем нашим в національно-політичних питаннях був Костомаров... Велике враження на нас робили його наукові розправи... В основу розправ цих... положена була демократична ідея народоправства... яку мусимо ми знову викресати з душі народньої, щоб поставити ідею цю осередком політичного і соціяльного життя нашого. Не була розроблена ідея ця в деталях, але ж вона була путеводною звіздою нашого працювання... в 60-х роках... » [20].

Народницькі погляди в досліді історії визнавати й інші українські історики 2-гої половини 19 ст., як Михайло Максимович, Олександер Маркович, Орест Левицький, Олександер Лазаревський і інші, а передовсім Володимир Антонович, який близько 40 років (1870-1909) був професором історії Росії в Київському університеті (в останні роки вже не викладав для студентів) і виховав цілу свою народницьку школу істориків, Як Д. Багалій, П. Голубовський, В. Ляскоронський, І. Линниченко, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, О. Грушевський, а головно Михайло Грушевський і інші, більшість яких стала професорами університетів в Україні і ширила народницькі концепції історії України В. Антоновича майже по всіх університетах на українських землях, а то й за її межами [21].

Найвизначнішим учнем В. Антоновича був М. Грушевський. Його заслуги для науки історії України величезні. Він оформив вищез'ясовану наукову схему історії України, зв'язуючи в один процес розвитку українського народу на українських землях в княжі часи, в литовсько-польській державі, та в часи козацтва, національного відродження в 19 ст. та в 1917-20 рр., опрацював не тільки політичну історію України, але й історію українських

[20] Цю промову, виголошену 1887 або 1888 р., видруковано в « Записках НТШ », т. 116, Львів 1913. Тут наводжу цитату в скороченні за її винятком, вміщеному в цит. книжці Д. Дорошенка, стор. 175-176 (249).

[21] Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії*, стор. 39-40.

Церков та української культури, устрою, господарства до 1658 р., а в популярній історії до 1920 р., устійнив наукові методи досліду історії України та критично перевірив як джерела, так і дотогочасну літературу з історії українського народу. Д. Дорошенко написав про « Історію України-Руси » М. Грушевського так: « ...головна вага її... в систематичному зводі науково-перевірених і проаналізованих відомостей з історії України, об'єднаних провідною думкою про тяглість і неперервність історичного процесу українського народу на заселеній ним ще на світанку історії землі. Це наче велика історична енциклопедія, де зведено до купи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії » [22].

Хоч М. Грушевський мав такі великі заслуги для української історіографії, проте він, захоплений народницькими ідеями, не опрацював вистачально історії самої української держави. Ключем до розуміння підходу М. Грушевського до історії України і його історіософії можуть бути виняток з його першого викладу та одна стаття з 1920 р.

У своєму першому викладі у львівському університеті, дня 30 вересня 1894 року, М. Грушевський між ін. сказав: « Народ, маса народна — є і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, поспіхом і помилками — є єдиний герой історії... І культура, що розвивається у верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається у ній загально народнього... ».

А в одній статті М. Грушевського з 1920 р. читаємо:

« Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому трудовому народові не добре, це його право обрахуватися з нею » [23].

Далі написано там: « нова українська історіографія і всі, хто мав діло з минувшиною народу, під впливом цих ідей жадібно ло-

---

[22] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 193 (273).

[23] Стаття М. Грушевського, *Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання*, в часописі « Борітеся-поборете », ч. 1, 1920, стор. 12. Цей виняток подаю за кн. Дорошенка, стор. 191 (270-271).

вили прояви народньої активности і з особливою увагою та симпатією спинялись на таких виступах народніх мас, *однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою* (підкресл. мої, П.І.). Конфлікти віча з князями в XI-XII вв., оцей рух громад в XIII і життя в XIV, повстання селянства в Зах. Україні (як от повстання Мухи) в XV, початки масових рухів в східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запорожжя гетьманському режимові в XVII і XVIII, повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як київська козаччина 1855 р., це саме ті нитки, що стирчали з уривків українського життя... і просились, аби зв'язати їх з аналогічними... фактами прямої акції західньо-европейського соціяльного революціонерства »[24].

Перед наведенням вищеподаного цитату Д. Дорошенко відмітив в своїй книжці: « В історичній концепції Грушевського змагання до витворення власної держави, й взагалі державницькі змагання, стоять на другому плані супроти змагань народніх мас досягти максимума задоволення своїх соціяльно-економічних інтересів. Стоючи на ґрунті українського народництва, що, перекресливши історичну традицію української державности, не витворило ніякого власного політичного ідеалу, вважаючи, що соціяльно-економічну й національну емансипацію українського народу можна осягти і в межах чужої державности (російської і австрійської) при відповідній перебудові чужих держав, до яких належать тепер (зн., належали тоді, П.І.) українські землі, Грушевський в своїй « Історії України-Руси » мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, наскільки ці змагання відбувалися коштом соціяльно-економічного приборкання народньої (сільської) маси й вимагали від неї жертв »[25].

З такою оцінкою історичної концепції М. Грушевського, яку подав Д. Дорошенко, погоджувався і інший визначний український історик, вже померлий, Борис Крупницький, одначе з однією малою модифікацією, що все ж в одному випадку проявив М. Грушевський державницьку нотку. Пишучи про об'єктивізм авторів статтей у ювілейному збірнику, присвяченому І. Мазепі (Записки НТШ, т. 92, Львів 1909), Б. Крупницький відмітив: « Цей

---

[24] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 191 (270-271).
[25] Там же, стор. 190-191 (269).

об'єктивізм був заслугою самого М. Грушевського, що вже у вступній статті « Шведсько-український союз 1708 р. » *виявив нову державницьку ноту* (підкресл. моє, П.І.). Вона була помітна в підкресленні традиції, в нав'язанні визвольницької орієнтації Мазепи на Карла XII з такою ж самою орієнтацією Б. Хмельницького на шведів. Цікавий був підхід історика і до Мазепи, як державного діяча, що опинився в скрутній ситуації... » [26].

Від себе відмічу, що хоч у писаннях М. Грушевського справи української держави є на другому пляні, проте він виявив розуміння значення своєї держави. При обговорюванні політичних систем в Україні вказав, що дану систему зміцнювало, а що послаблювало, а тим самим він написав і про причини упадку тих українських держав. При тому М. Грушевський дав дуже багато історичного матеріялу, перевіреного критично, який дає міцну основу для міркувань також і про причини упадку минулих українських держав. Про це написано докладніше далі, в другій частині цієї праці.

Крім того, М. Грушевський виявив розуміння своєї держави і різних важливих її складових чинників в своїх публіцистичних статтях, написаних у 1917-22 рр. [27].

Також і інші історики народницького напрямку, перед М. Грушевським, писали при різних нагодах про причини упадку минулих українських держав, головно про упадок української козацької держави, але підходили вони до цього питання з народницької точки зору, ставлячи на першому місці народні маси, напр., причини упадку гетьманської держави вбачали вони в основному в еґоїзмі козацької старшини, яка використовувала несправедливо селянські маси, про що докладніше сказано в II-гій частині цих викладів.

Все ж таки історики народники мають великі заслуги в тому, що вони не тільки зв'язали в одну органічну тяглість історію українського народу в княжі та козацькі часи і в часи українського національного відродження в 19 ст., але також згромадили вели-

---

[26] Проф. Б. Крупницький, *М. Грушевський і його історична праця,* стаття, вміщена на початку нового видання *Історії України-Руси* М. Грушевського, т. I, Нью Йорк 1954, стор. XXI.

[27] Див.: М. Грушевський, *Вибрані праці,* зібрав і упорядкував матеріяли М. Галій, вид. Гол. Управи ОУРДП, Нью Йорк 1960, а також стаття: В. Вірчак: « Як розумів М. Грушевський українську державність », « Свобода », Джерзі Сіті, Н.Дж., ч. 219, з 26 листопада 1971.

чезну кількість перевірених науково матеріялів, які полегшили згодом історикам державницького напрямку насвітлити історію України з державницької точки зору.

Державницький напрямок української історіографії

Можна б сказати, що державницький напрямок проявився вже був у писаннях українських козацьких літописців — т.зв. Самовидця, Гр. Граб'янки, Самійла Величка та ін. в 18 столітті. Одначе їх державництво, як це слушно відмітив Б. Крупницький [28], було ще некритичне.

Науковий державницький напрямок започаткував В'ячеслав Липинський своєю переломовою книгою «« Z dziejów Ukrainy », виданою в Кракові 1912 року, а також Степан Томашівський головно своєю книжкою « Українська історія, І. Старинні і середні віки », Львів 1919 [29].

В центрі досліду істориків народників були українські народні маси, а у істориків державників була українська держава та її будівничі. Б. Крупницький схарактеризував цей напрямок в українській історіографії так:

« Тут увага зверталася на тих, хто заслужився для державного будівництва України, а такими будівничими були звичайно окремі індивідуальності, а не маса. Найперше це ті, що стояли на відповідальних постах, гетьмани, старшина і т.д. ».

« ...державники зайнялися свого роду реабілітацією еліти ».

« ...державники, не заперечуючи соціяльних антагонізмів, втягували еліту в поняття нації-народу, ставлячи і для простого народу і для еліти одне завдання — державу » [30].

Б. Крупницький відрізнив три відлами державницького напрямку в українській ідеології та історіографії першої половини 20 ст. Він відмітив:

« Найстарший напрям заступали засновники державницької ідеології В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко й т.д.,

---

[28] Проф. д-р Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України,* Мюнхен 1959, стор. 16.

[29] Див. докладніше про це далі, в розділах « Погляди В. Липинського і « Концепція С. Томашівського ».

[30] Проф. д-р Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми...,* стор. 4-5.

ті, що трималися ідеї трудової монархії. Супроти цих консервативних поступовців поволі набирав обличчя націоналістичний відлам державництва і відлам демократично-соціялістичний. Щодо цього останнього, то тут до деякої міри можна говорити про синтезу між народницьким і державницьким напрямами »[31].

На мою думку, можна б відрізнити ще один державницький відлам українських істориків, а саме загальнонаціональний, немонархічний, до якого належали, напр., М. Кордуба, І. Крип'якевич, Омелян і Маркіян Терлецькі та інші, а тепер можна зачислити до нього М. Чубатого, Ол. Оглоблина, М. Пріцака, І. Витановича, М. Ждана, Л. і Б. Винарів та інших молодших істориків у вільному світі.

Б. Крупницький слушно відмітив, що « державницька ідеологія виразно позначилася в періодизації історії українського права. Тут заступали її відомі історики українського права, як Яковлев, Окіншевич, Новицький »[32].

Від себе додам, що до істориків українського права — державників слід зачислити і проф. М. Чубатого, декана Правничого Факультету нашого університету.

Історики державники писали про причини упадку українських держав, але чинили це чи то принагідно, чи з ідеологічної точки зору, або в загальних підручниках історії України. Ніхто з них не присвятив цій проблемі окремої монографії. Через те ці виклади стають першою більшою монографією про причини упадку української держави в княжі і козацькі часи.

---

[31] Там же, стор. 5-6. — Про епохальне значення праць В. Липинського і С. Томашівського написав І. Кревецький дуже добру статтю « *Українська історіографія на переломі* », Записки НТШ, т. 134-135, 1924; порівняй Б. Крупницький, там же, стор. 113.

[32] Проф. д-р Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України*, Мюнхен 1955, стор. 22. Там також подано схему періодизації історії України, яку встановив Окіншевич, скореґувавши свою першу схему за суспільними відносинами, при чому державницький принцип став йому тільки допоміжним (там же, стор. 23). Б. Крупницький подав і свою власну схему періодизації історії України (там же, стор. 26-27).

II.

ПОГЛЯДИ, НА ПРИЧИНИ УПАДКУ КНЯЖОЇ І КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ВИСЛОВЛЕНІ В ДОТЕПЕРІШНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА В ІДЕОЛОГІЧНИХ ПИСАННЯХ

А тепер дамо перегляд причин упадку української княжої і козацької держави, які досі відмічено в українській історіографії. Свій перегляд почну від Миколи Костомарова (†1885), бо властиво від нього починається українська наукова історіографія, хоч дехто добачує її початок аж у появі журналу « Кіевская Старина » з 1882 року. Зупинюся тільки на поглядах передовіших репрезентантів української історіографії.

Погляди М. Костомарова

Як уже вище сказано, М. Костомаров започаткував народницький світогляд в українській історіографії, за яким передовсім народні маси та їх рухи, повинні бути предметом історичного досліду. Свої погляди на причини упадку українських держав висловив Костомаров не так у своїх наукових працях, як головно в журналістичних, частково публіцистичних статтях, в яких він прив'язував велику вагу до вродженої вдачі українського і двох сусідніх народів: москвинів та поляків. На його думку, вдачі українців відповідав демократизм (віче), а водночас федералізм. В своїй статті « Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси » (« Основа », Петербург кн. I, 1861) М. Костомаров висловив думку, що в час удільно-вічевої доби в княжі часи українська держава властиво була федеративною спільнотою шістьох народностей: української, сіверської, великоруської [33], білоруської, псковської і новго-

[33] М. Костомаров неправильно вжив назви « великоруська » народність на означення населення Володимиро-Суздальських земель в 12 ст. Те населення не називалося так тоді, а згодом звали його московським населенням. Назву Великоросія для тих земель введено значно пізніше.

родської. Основою для їх об'єднання були мова й побут [34], княжий рід, християнська віра й одна Церква. Половину 12 ст. можна вважати за час, коли княжі змагання ішли в парі зі змаганнями окремих етнографічних одиниць-земель до автономного життя в загальній федерації Руської Землі.

« І природа, й історичні обставини — все те вело руський народ до такої самостійности земель, щоб усе ж таки між усіма землями був взаємний зв'язок. Так Русь прямим шляхом ішла до федеративного укладу; федерація була формою, в яку потрохи й укладалося життя, коли зненацька татарська хуртовина геть чисто перевернула ввесь устрій нашого громадського й державного життя »[35].

Хоч правдою є, що удільні князівства дуже вільно були зв'язані або й не були зв'язані з Києвом, то проте, коли взяти до уваги хоч би тільки напад на Київ і велике зруйнування Києва та знищення частини київського населення військом Андрія Боголюбського, володимиро-суздальського князя, 1169 року, його другий цього разу невдалий напад на Україну 1173 р., чи ранішу ворожнечу киян до суздальського війська, стаціонованого в Києві, яка проявилася після смерти Юрія Довгорукого 1157 року, то годі прийняти погляд Костомарова, немов то « Русь прямим шляхом ішла до федеративного укладу ». Це Костомаров старався найти в княжих часах ті ідеї федерації, які він впровадив до « Книги битія українського народу » і до ідеології Кирило-Методіївського братства. Також годі погодитися з Костомаровом щодо розрізнення ним згаданих шістьох народностей.

Але ми вертаймося до причин упадку княжої держави. З наведеного цитату з статті М. Костомарова видно, що він уважав « татарську хуртовину » — татарські напади за головну причину упадку Київської княжої держави. Можна б також догадуватися, бо цього Костомаров не написав, що до того упадку причинився і той тільки вільний, федеративний, а не міцний зв'язок між згаданими шістьома народностями, через що татари легко змогли перемогти їх.

Як виникає з іншої статті М. Костомарова, глибшою причиною упадку українських держав була також вдача українського народу, менше сприятлива для втримання своєї держави, як вдача

---

[34] І тут помилявся М. Костомаров, бо й мова й побут не були тоді і пізніше однакові. Велика частина того населення говорила тоді фінською мовою.

[35] Зміст і цитату з названої статті подаю за цит. книгою Д. Дорошенка, стор. 97-98 (137).

московського народу. В своїй статті « Двѣ русскія народности »[36] М. Костомаров написав між ін. так: « В характері українського народу самим відмінним способом позначилася перевага особистої волі, а у великорусів переважає спільність... В політичній сфері українці здатні були витворити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більше того, скільки вимагала потреба, і міцні настільки, наскільки їх існування не шкодить правам особистої свободи. Великоруси старались утворити на міцних основах спільну будівлю, пройняту єдиним духом. Змагання українців вело до федерації, змагання великорусів повело до єдинодержавства й міцної монархії ».

« ...Великорус вмів перебути тяжкі обставини, вибрати годину, коли буде гаразд діяти, й покористуватися з обставин, скільки можна. Нічого з цього не виявив народ український. Його вільна стихія приводила або до зруйнування громадських зв'язків, або до виру намагань, які немов те криве колесо крутили на всі боки народнє життя. Оттакими показує нам минувшина дві руські народності ».

« Цілком інакші відносини української народности до польської. Коли український народ стоїть далі від польського, ніж від великоруського, мовою, за те він стоїть ближче вдачею і основами народнього характеру... Поляки й українці це ніби дві галузі, які виросли супротивно; на одній зрощено і виховано панство, на другій — хлопство, мужицтво, або, говорячи простіше: поляки — народ глибоко аристократичний, українці — народ глибоко демократичний... польська аристократія вельми демократична, українська демократія — вельми аристократична. У поляків шляхта силкується зрівнятися в межах свого стану; на Україні з народу, рівного правами й становищем, виходять спанілі[37] особи, а маса, виділивши їх з-поміж себе, старається знову їх проковтнути... І тут і там ця боротьба валить громадську будівлю *і віддав її на здобич народові спокійнішому, який розумів потребу міцної громади...* » (підкреслення моє, П.І.)[38].

---

[36] Ця праця появилася вперше на сторінках місячника « Основа », Петербург, 1861-62. З новіших видань згадаю, що її видано в українському перекладі Ол. Кониського в « Загальній Бібліотеці » в Ляйпціґу після І. світової війни.

[37] Такі особи, що стали панами.

[38] Подаю за цит. книгою Д. Дорошенка, стор. 98-100 (137-139). Мову і правопис усучаснюю.

Отже, на думку М. Костомарова, вдача українського й польського народів доводила до внутрішньої боротьби, яка віддала обидва ті народи « на здобич народові..., який розуміє потребу міцної громади », тобто московському народові.

Те, що українці не змогли відбудувати своєї держави в 17 ст., Костомаров пояснює тим, що « люди, які кермували народніми рухами і стояли вище від народніх мас своєю освітою, переймали разом із тією освітою і ті пересуди, що були такі противні українцям », тобто « отруту польського аристократизму »[39].

З монографій М. Костомарова виникає, як це відмітив Д. Дорошенко, немов то український народ не міг і не умів створити собі власної державної організації, кращої, як Запорізька Січ, а що така організація могла існувати тільки часово, то немов то не було іншого виходу, як піддатися Москві, хоч сам же Костомаров дуже підкреслював деспотичність і некультурність московського ладу.

Д. Дорошенко відразу неначе спростував той погляд, бо безпосередньо передтим написав так: « Маючи сам досить туманний ідеал федеративної спілки, Костомаров не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного прямування, і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи пояснив або особистими мотивами честолюбства, або вузькоегоїстичною політикою старшини, чиї, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани. Через те симпатіями у Костомарова тішаться запорожці, які не мали ніякого ясного політичного ідеалу, але готові були бунтувати проти кожного гетьмана, який здавався їм не досить демократичним у своїй політиці; зате дуже чорними фарбами малюються Виговський, Дорошенко, а особливо Мазепа ».

Далі Д. Дорошенко відмітив, що « Костомаров не доглянув колосальної організаційної і державної роботи Б. Хмельницького, і сама постать великого гетьмана вийшла в його знаменитій монографії дуже слабо й неясно окресленою; її зовсім закривають стихійні народні рухи. Пізніше, діставши до рук документи, які з'ясовували характер дипломатичних зв'язків Б. Хмельницького з Туреччиною, Костомаров змінив навіть погляд на свого героя

---

[39] Стаття М. Костомарова , *Україна,* в « Колокол », Лондон, ч. 61, 1860, надрукована анонімно. В українському перекладі видано її під заг.: М. Костомарів, *Письмо до видавців « Колокола »*, Львів 1902. Бібліогр. дані і цитати подаю за: Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 100-101 (140).

(в статті « Б. Хмельницький — данник: Оттоманської Порти »): тепер ''історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі...'' »[40].

До цього спростування погляду Костомарова Д. Дорошенком можу ще додати від себе, що не справи дальшого існування Запорізької Січі, а потреба визволити всі українські землі з-під Польщі і зорганізувати українську державу, чого не міг досягти Б. Хмельницький своїми власними силами і силами дотогочасних невірних його союзників — татарів, спонукали його подбати про протекцію — опіку московського царя, чи про союз із ним.

Можливо, що одну з причин упадку козацької держави добачував Костомаров і в тому, що козацька держава була республікою козацької верстви, в якій дійшли до проводу невідповідні люди. Цього можна б догадуватися з його поглядів на монархічний і республіканський устрій, які Костомаров висловив у своїй монографії « Богдан Хмельницький »: « монархічний устрій — писав Костомаров — при всіх випадкових проявах рабства, безправства, сваволі і темноти, має ту важливу перевагу, що коли верховна влада попаде до рук розумній людині, то одкривається змога корисних змін і реформ. Для поганої республіки немає порятунку. Республіканський устрій безперечно є найкращий, найбільше бажаний устрій людської громади, але він має бути вкупі з тим, що є найкраще в людськості: з рівноправством, громадською енергією, чесністю і змаганням до просвіти. Коли цього нема, то республіканський устрій веде державу до загину, і раніше чи пізніше держава ця або перестане бути республікою, або дістанеться чужинцям. Для неї нема іншого виходу, бо нема ніякої сили, що змогла б уберегти погану республіку від розкладу »[41].

Збираючи разом вищесказане про погляди Костомарова в тій ділянці, слід сказати, що, на думку Костомарова:

А) княжа держава впала через 1. татарські напади та мабуть і через — 2. вільний, неміцний зв'язок федерації народностей

---

[40] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 103 (143-144).

[41] М. Костомаров, *Богданъ Хмельницкій...*, первісно видруков. в « Отечественныя Записки », кн. 1-7, 1857; в 1859 р. перевидано цю монографію в 2-ох, а в 1876 в 3-х томах. Цей цитат є в т. I, вид. в Петербургу 1884, на стор. 200-201. Комплет його іст. моногр. вид. в 8 томах в Петербурґу 1903-6. Тут цитату подано за цит. кн. Д. Дорошенка, стор. 102-103 (143), а бібліогр. дані і за тією кн., і за доповняльною приміткою Ол. Оглоблина в її англ. перекладі на стор. 145.

(удільних князівств), як таких через — 3. вдачу українців, несприятливу для створення міцної держави;

Б) козацька держава впала, а радніш її не могли створити через: 1. анархічний вплив польської шляхти на українську шляхту, яка взялася до будови козацької держави і стала її проводом; 2. через те, що українці не були в стані створити щось інше, як Запорізьку Січ, а ця мала часовий характер; 3. мабуть і через те, що козацька держава була республікою, у проводі якої були невідповідні люди; 4. до того причинилася і тут українська вдача, несприятлива для міцної держави, при чому в сусідстві оформилася міцна московська держава, завдяки пригожій для цього вдачі московського народу. (Критику погляду, вказаного в точці Б-2, подано вище).

Погляди П. Куліша

Курйозні є погляди Пантелеймона Куліша на справи української державности, зокрема на українське козацтво, щодо якого він зміняв свої думки. Д. Дорошенко слушно відмітив, що П. Куліш у своїх різких поривах, шукаючи історичної правди, плутався головно між трьома ідеями; а саме між: 1. ідеєю « громадського права », тобто давнього українського права громади, віча, вирішувати важливі державні справи; 2. ідеєю цивілізаторської місії аристократичної Польщі і 3. ідеєю державницької місії Москви.

Хоч П. Куліш не писав зокрема про причини упадку українських держав, проте з його різних оцінок історичних явищ в Україні можна робити висновки про його погляди на причини упадку українських держав. Тим то я наперед коротко з'ясую деякі його оцінки в хронологічному порядку, як він їх висловлював, а далі вкажу, які висновки можна робити з тих оцінок. Отже, нам треба тут взяти до уваги такі погляди П. Куліша:

1. В « Епілогу » до московського перекладу « Чорної Ради » [42] П. Куліш висловив думку, немов то українці були недозрілі та нездатні створити власну державну організацію та немов то поєднання України з Москвою виглядало як неминуча та виправдана історією подія.

---

[42] П. Кулиш, *Черная Рада,* Москва 1857, Епілог. Порівняй Д. Дорошенко, стор. 107 (148).

2. В своїй повісті, написаній московською мовою, « Украинскія Незабудки », вміщеній в « Основі », Петербург, 1861-62, П. Куліш зобразив українську гетьманщину 18 ст., як це висловив Д. Дорошенко, « як гниле, струхляле дерево, яке мусіло завалитися само, як би не повалив його російський уряд, завалитися серед байдужости народніх мас, які відчували на собі лише гніт еґоїстичної клясової політики — й більш нічого »[43].

3. В своїй статті « Руїна »[44], якою П. Куліш назвав « історію шляхетського панування і упадку по обох дніпрових берегах », оцінив він українське козацтво як позитивне явище: « під козацькими коругвами наша, зневажена сусідами, Русь явила всьому світові, що вміла ще в 17 в. ...поставити народнє право вище політичного... Козацька велика війна закріпила за нами нашу старосвітську історію... ».

4. В тій самій статті « Руїна » П. Куліш висловив думку, немов то провідним ідеалом українського життя є « громадське право », тобто вічовий устрій. З тієї точки зору П. Куліш готовий уважати за добре, що татари перемогли українських князів, « бо — як написав Куліш — вже почала була княжа воля брати гору над громадською правдою ». Коли усунено княжу владу, « громадське право... піднялось угору і вже аж до нашого злиденного часу не дало себе збити ніякій хижій і лукавій силі... ».

5. Свій погляд на козацтво як на позитивне явище в історії України, висловлений у « Руїні » (див. вище точка 3) змінив П. Куліш у великій своїй праці « Исторія возсоединенія Руси » (3 томи; 3-тій том довений до 1620 р.)[45]. Спираючись головно на польські джерела, П. Куліш намагався доказати, що козацтво зовсім не було творчим елементом в історії України, — навпаки, воно тільки руйнувало ту культуру, яку ширило освічене польсько-українське панство[46]. Далі він відмітив заслуги міщанства в обо-

---

[43] Д. Дорошенко, *Історія української історіографії*, стор. 108 (149).

[44] Цю статтю вміщено в журналі « Мета », Львів, ч. 2, 1863, і ч. 5, 1865; Порівняй бібліогр. дані і зреферування поглядів тієї статті М. Куліша в цій і наступній точках — в цит. праці Д. Дорошенка, стор. 109 і 110 (150-151).

[45] Всі три томи цієї праці видано в Петербурзі, т. I — 1873, т. II — 1874, т. III — 1877. Крім того, П. Куліш зібрав *Матеріали для исторіи возсоединенія Руси*, які видано 1877 р. За Д. Дорошенком, стор. 111 (153).

[46] Ще різкіше засудив П. Куліш українське козацтво і гайдамаччину в своїх статтях « *Мальована гайдамаччина* » (« Правда », чч. 9-12, 1876) та « Козаки въ отношеніи къ обществу и государству » (« Русский Архивъ », 1877). Цит. праця, стор. 112 (154).

роні віри й української національности та щераз повторив свою думку, висловлену вже в « Епілозі » до московського перекладу « Чорної Ради » (див. вище, точка 1), немов то український народ нездатний створити свою самостійну державу та немов то мусіла зіллятися разом « північна » й « південна » Русь.

Важко схопити, що П. Куліш уважав за причини упадку українських держав, бо він — як це видно вже й з вищез'ясованих його думок — підходив до історичних явищ не з державницької, а з народницької точки зору. На його думку, добрим в історії України було те, що йшло по лінії влади громади, тобто по лінії вічового устрою, та по лінії добра широких народніх мас. Та все ж таки, якщо б перекласти його думки на державницький лад, то могло б виникати з того, що причиною упадку української княжої держави було те, що « вже почала була княжа воля брати гору над громадською правдою », а також татарський напад (1240), при чому те, що українці опинилися під владою татар, не уважає він за велике зло, бо тоді « громадське право піднялось угору ».

Далі з поглядів П. Куліша виникало б, що причинами упадку козацької держави були: 1. еґоїстична клясова політика козацької старшини, яку народні маси відчували як гніт та стали байдужими до козацької держави; 2. руїнницькі дії козацтва; 3. нездатність тодішніх українців створити свою власну державу; 4. дії « півночі » — Московщини, які мали б бути « неминучі ».

Що з поглядами П. Куліша не можна погодитися з точки зору теперішнього стану історичних дослідів і з державницької (а не народницької) точки погляду, це ясне. Що влада громади й вічового устрою була б ще мабуть більше послабила українську княжу державу, як вона була 1240 р., це можна б припускати. Що частина козацьких дій була руїнницька, то з цим можна погодитися, але, з другого боку, інша частина тих дій була позитивна, як це колись признавав і сам П. Куліш (у своїй праці « Руїна »), була державнотворча. Можна також погодитися, що якась частина козацької старшини, зокрема після бою під Полтавою, який програв Карло XII, а враз і Мазепа 1709 р., вела свою клясову політику, але теж була чимала частина старшини, що вміла поставити добро козацької держави понад свої клясові інтереси, а також багато козацьких старшин вміли погодити власні інтереси з державними та вміли організувати державу. А вже зовсім не було « неминуче » зліквідування гетьманської держави Москвою; це було тільки наслідком московського імперіялізму. При тому Москва зовсім не поліпшила долі народніх мас; вона, як знаємо, затвердила й зро-

била обов'язковим всюди кріпацтво в Україні 1783 р. Тим то не може бути й мови тут про якусь неминучість.

Д. Дорошенко, підсумовуючи діяльність П. Куліша в ділянці історіографії, відмітив, що П. Куліш плутався між вищезгаданими трьома ідеями « і не зміг доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, які старались вирішити питання української національної державности на рівні з вимогами й поняттями свого часу. І це зробило його трагічною фігурою в діях українського національного руху і не дало йому зайняти в українській історіографії місця, яке б йому належало відповідно до його таланту й бистрого критичного розуму »[47].

* * *

І інші дослідники внутрішнього життя гетьманської держави, що належали до народницького напрямку, дуже критикували козацьку старшину, як напр., Олександер Лазаревський та Олександра Ефименкова, про яких Д. Дорошенко відмітив, що вони « не жаліли темних фарб, щоб заплямувати клясовий егоїзм козацької старшини, її своєкорисну соціяльну політику, її властолюбні тенденції »[48]. Одначе не буду тут зупинятись над їх поглядами, а перейду до поглядів В. Антоновича. Тут ще тільки скажу, що до думок Лазаревського й Ефименкової відноситься те саме спростування, яке з'ясовано вище щодо думок П. Куліша.

Погляди В. Антоновича

Вже вище сказано, що Володимир Антонович був близько 40 років професором історії Росії в Київському університеті (1870-1909; в останніх роках вже не мав викладів для студентів) і ви ховав цілу свою народницьку школу істориків. Тим то слід зупинитися над його поглядами на причини упадку українських держав.

Головна заслуга В. Антоновича як ученого в переведенні наукових аналіз окремих явищ в історії України, отже, він був передовсім істориком аналітиком. Він неначе ухилявся від синтези, за що йому навіть докоряв дехто з учених. Цю його прикмету від-

---

[47] Д. Дорошенко, цит. праця, стор. 113, а в англ. перекладі стор. 155-156.
[48] Д. Дорошенко, цит. праця, стор. 44, в її англ. перекладі стор. 72.

мітив його найвизначніший учень М. Грушевський [49]. Аж на схилі свого віку в своїх викладах « Бесіди про часи козацькі на Україні », виголошених у приватному гурті людей в 1895-96 роках [50], В. Антонович виявив свою історіософію та синтетичні погляди на історію України, з яких можна зробити висновки про його погляди на причини упадку українських держав.

На його думку, кожний народ має свою провідну політичну ідею, витворену різними обставинами. У москвинів (яких він називає великорусами) добачує він таку провідну ідею в принципі авторитету для держаної влади. З допомогою абсолютизму московський народ зорганізував міцну державу і підбив інші нації. У поляків панував принцип демократичного аристократизму, а провідною ідеєю українців є вічовий принцип, засада широкого демократизму, признання рівного політичного права для кожної одиниці громадянства.

Цей повний демократизм здійснити найважче, бо треба, щоб « громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивости ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинутись та взяти гору... Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його... мали в собі вельми недостатній запас культури ».

Хмельницькому закидає Антонович недотепність у політичних справах. Народ скинув ярмо, але не знав, що далі робити. Тому Хмельниччина закінчилася руїною. Народові бракувало тоді ясного ідеалу.

Мазепу насвітлив Антонович дуже прихильно: « це єдиний з-поміж діячів XVII віку справжній політик ...він був дуже щирим і гарячим патріотом », але він помилився у виборі шляху: « він не вважав на демократичні ідеали народньої маси, не дбав про її прихильність, а силкувався привабити до себе старшину... все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси,

---

[49] « Записки Українського Наукового Т-ва в Києві », т. III.

[50] Ці виклади видано вперше 1897 р. в Чернівцях, а вдруге під властивим заголовком « *Коротка історія Коваччини* », Коломия 1912 (цит. праця, стор. 131, англ. 180).

а може не розумів їх, і мріяв тільки про встановлення в Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підтримав його ».

Випроваджуючи висновки з вищез'ясованих поглядів В. Антоновича, виникало б, що глибшими причинами упадку українських держав були: 1) ідея демократизму, оформлена обставинами в українському народі, для якої треба відповідного ступеня розвитку культури й дисципліни, щоб вона була державно творча, а українці не змогли розвинути у себе потрібного ступеня тих прикмет; 2) провідна ідея авторитету для державної влади у московського народу, який з допомогою абсолютизму оформив міцну державу і підбив інші народи, а між ними й український народ.

Натомість безпосередніми причинами упадку козацької держави мали б бути — 3. відсутність ясного політичного ідеалу у Хмельницького й у народу (після скинення польської влади гетьман і народ не знали, що мали далі робити) та — 4. незважання Мазепи на народні демократичні ідеали й інтереси, через що народ не підтримав його.

З поглядами В. Антоновича можна погодитися повністю тільки щодо 2-гої точки, а саме що міцна московська держава з її імперіялізмом була однією з причин упадку козацької держави, а в зв'язку з першою точкою можемо признати, що дисципліна козацтва та її старшини інколи не були на потрібному рівні, але це була радніш уже похідна причина, що виникала з неустійненої виразної політичної мети й тактики та з хитання у їх виборі після смерти Богдана. Щодо самого Хмельницького, то В. Липинський висловив думку, що той гетьман мав ясний ідеал, за який боровся, тільки: поперше, завелика сила Польщі приневолила Хмельницького ввійти в зв'язок з Московщиною, а подруге, за поглядом В. Липинського, після смерти того гетьмана козацька старшина відхилилася від того ідеалу.

Щодо часів І. Мазепи, то слід відмітити: Хоч і правда, що за Мазепи народ був невдоволений, що козацька старшина заводила соціяльно-господарські т.зв. « повинності », тобто часткову панщину, але одночасно народ був дуже невдоволений з кватирування московських військ в Україні та з усіх інших вмішувань Москви у внутрішні справи козацької держави, як також з інших накладаних нею тягарів, зокрема у час шведської війни, через що нехіть і невдоволення з Москви у великої частини народу перевищали його невдоволення з соціяльно-господарської політики козацької старшини. (Див. ще розділ: « Погляди М. Грушевського »).

Велика частина народу й козаків, включно з Запорізькою Січчю, підтримала Мазепу. Але швидке впровадження московських військ на частину українських земель та великий терор, який застосував московський цар Петро I (напр., зруйнування Батурину й злочинне вирізання його населення, церковне викляття Мазепи тощо) відстрашило велику частину українського народу від підтримки планів Мазепи, з якими годилася й та частина українського народу, яка не підтримала Мазепи через страх і терор.

Погляди М. Грушевського

Як уже вище сказано, М. Грушевський був останнім могіканом — істориком народницького напрямку, в якого рухи і добро народніх, нижчих верств стояли на першому місці, а справи української держави на другому пляні, проте цей великий український історик під кінець першого десятиріччя 20 ст. почав брати до уваги й державницькі моменти, як це бачимо в його студії про І. Мазепу (див. вище), а подекуди й у « Ілюстрованій історії України ». Все ж таки М. Грушевський досліджував також політичну й суспільну системи в українській історії, а при тому й оцінював їх, вказуючи, що причинялося до їх послаблення на українських землях, а з цього виникає, що М. Грушевський уважав за причини упадку тих систем, отже, українських держав. Зрештою, подекуди він виразно пише про причини упадку тих держав.

Причини упадку княжої держави. Наперед даймо голос самому М. Грушевському. Характеризуючи політичну систему княжої Руси, він написав (в III томі своєї « Історії України-Руси ») так:

« ...система земель давньої Руської держави від половини XI в. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних однією династії (деякою мірою також і однією дружини) й традицією давнішої приналежности до одної, Руської держави... під сеньйоратом... З розростом династії й роздробленням земель (в XII в.) ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеньйоратом свого старійшини, що знов признає над собою старійшинство київського князя ».

« Ця автономність князівств при свідомості деякого спільного зв'язку дає деяку аналогію з федерацією... В дійсності більше моральний характер зв'язків цієї системи, брак органів федера-

тивного устрою і якоїсь участи членів цієї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій, а тільки деякі елементи, з яких міг би виробитися федеративний устрій, одначе не виробився — як і взагалі вся політична система давньої Руси не виробила якихсь скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування й боротьби різнородних чинників політичних відносин »[51].

А даючи загальний погляд на давню Русь, М. Грушевський відмітив:

« Коли починаються докладніші історичні відомості про них (про українсько-руські племена, П.І.) — в X віці, ми застаємо їх серед процесу сформування великої державної системи. Але процес цей не виробив ніякої тривкої великодержавної організації. Велика Руська держава залишалася механічним твором, який удавалося тримати в цілості тільки особистими впливами й заходами, і по кількох спробах відреставрувати цю державну систему вона починає рішуче розсипатися. За всім тим існування цієї великодержавної зв'язі залишило глибокі впливи на суспільному й культурному житті, зблизивши українсько-руські племена... ».

« Не виробивши тривкої організації для більших державних комплексів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення ін інфінітум. Цей процес, повільно, з перервами й реакціями, проходить дійсно впродовж двох століть; тільки завдяки чисто припадковим обставинам задержалися у нас до кінця такі більші державні комплекси, як Галичина та Волинь в другій половині XIII і першій половині XIV в. Але глядаючи поза історію чисто політичної організації, це був процес розвитку, а не розкладу, життя... ».

Характеризуючи розвиток української культури, М. Грушевський висловив в зв'язку з тим також важливі завваги і щодо української політичної організації:

«Ахіллевою п'ятою староруської культури й культурного життя було те, що вони спиралися тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільності (як то, зрештою, бувало всюди). Суспільно-політичний устрій, на якому спирала свою силу й впливи ця верхня меншість, а посередньо — спиралася й культура — був широким народнім масам більше несимпатичний, як симпатичний. В той час ніщо дивне, було так майже всюди; але у нас та верхня

---

[51] « *Історія України Руси* », т. III, Ню-Йорк 1954, стор. 207.

меншість, не маючи опори в цих масах, не мала при тому й стільки свідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захиталася політична будова. В середині XIII в. упав князівсько-дружинний політичний устрій на середньому Подніпров'ї — з ним тратить ґрунт боярство, багате міщанство, духовенство, то значить, якраз ті верстви, що ними держався культурний розвиток, та розбігаються в значній частині, куди видно. Тримається потому західня Україна, і служить культурним огнищем іще століття, але з упадком державного життя на Подніпрянщині вона стоїть одиноко, на власних силах, і коли сталася нещаслива пригода — урвалася династія, тутешні верхні верстви показалися безрадними супроти натиску двох сусідніх держав — Польщі й Литви».

«Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне життя. Польська — знищила матеріяльно й морально ті верхні верстви, якими держалася руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству... тільки низом, народніми масами та нижчим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція...».

«...Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своєму народові, але й загальнолюдській культурі, була тією катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі»[52].

Ще наведу подібні думки М. Грушевського з «Ілюстрованої історії України». В розділі «Відокремлення земель і земський устрій», читаємо:

«Любецькі постанови 1097 р., хоч не дуже сповнялися, являються важливим показником політичних обставин: виявляють упадок, банкроцтво тих старих змагань до збирання Руської землі...».

«Громада забирає велику власть над князем і коли невдоволена його управою, без церемоній домагається від нього, аби перемінив те чи це. В одних землях цю силу забирає... боярство і міщанство більших міст, в інших всім порядкує саме боярство...».

«Ярославові сини і внуки, які засідали на київському столі в другій половині XI і в першій половині XII в., силкувалися яко мога затримати оцей розклад Київської держави, запобігти

---

[52] Там же, стор. 499, 500, 502 і 503.

отому відокремленню земель. Ці їх силкування трохи припиняли, трохи запізняли те відокремлення, та кінець кінцем воно все таки поступало щораз більше наперед ».

« Ще гірше, як князі наводили в поміч половців: ті вже ніколи не давали переходу, грабили й забирали в неволю що тільки сили. А осмілені княжими усобицями далі почали й самі набігати на українські землі, особливо на Київщину та Переяславщину... ».

« ...тепер князі поділились, порізнились, послабли, та й Україна послабла: упала торгівля, промисел, люди, особливо багатші, кидали неспокійні краї, мандрували в північні сторони, або на захід, на Волинь та в Галичину ».

Після опису, як володимиро-суздальський князь зруйнував, ограбив та знищив Київ і киян 1169 р., відмітив М. Грушевський між ін: « тоді знов брат Андріїв Всеволод зумисно розсварив українських князів ...і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосерно (1203), і коло нього звелася така борня, що справді трудно було всидіти комунебудь в Київщині.

« Після цього Київ упадає вже зовсім і пізніший татарський погром не багато доправив по тих домашніх погромах » [53].

А в розділі « Галицько-волинська держава при Даниловичах » читаємо:

« Аж тоді (1349 р., П.І.) Казімір, намовивши татар, щоб не мішалися в галицькі справи, несподіваним нападом захопив Галичину і частину Волині. І так розпочалася боротьба між ним і Любартом, що зробила кінець Галицько-Волинській державі і почала нову добу в житті українського народу — литовсько-польську ».

А тепер наведу ще два цитати з « Ілюстрованої історії України », з яких видно, що М. Грушевський розумів велике значення своєї держави для українського народу, при чому в першому з тих цитатів подано в суті речі ще одну причину упадку української княжої держави:

В розділі « Погляд на українське життя київської і галицької доби » відмічено: « Придавлені такою економічною неволею, а не вміючи добитися собі голосу в політичному житті і змінити неприхильні громадські і політичні обставини, народні маси не цінили свого державного життя. Тим пояснюються піддавання гро-

---

[53] « *Ілюстрована історія України* », Нью-Йорк, 1967 (передрук фотодруком вид. Київ-Відень 1921).

мад під безпосередню владу татар, аби спекатися князів і боярства, і їх зовсім спокійні, без протесту, переходи під владу литовських князів. Терплячи від суспільних і економічних недогод, вони не оцінювали тієї національної ваги, яку мало самостійне державне життя. Тим часом з національного становища багато значило, що ця державна самостійність боронила наш нарід від поневолення його іншими народами і від використування наших сил, економічних і культурних, для розвитку і зміцнення культури якоїсь іншої державної, пануючої народности ».

Подібне читаємо й наприкінці наступного розділу « Культурне життя України і вага його »: « Правда, простому народові не солодко жилося під своїми князями та боярами, і мало його тішили ті культурні задатки. Але не стало легше йому, як на місце своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економічні через те не покращали, а погіршали, становище народу — також. А національному й культурному життю нанесено удар, від якого воно не могло поправитися — і до нинішнього дня » [54].

Збираючи разом вищез'ясовані погляди М. Грушевського, слід сказати, що, на його думку, причинами упадку української княжої держави були: 1. невироблення тривкої організації для більших державних комплексів, через що 2. українська держава ділилася на щораз то більше князівств, отже, поділ на удільні князівства; 3. княжі міжусобиці, боротьба між князями; 4. слабкість провідної української верстви — боярства, духовенства й міщанства; 5. напади зовнішніх сильних ворогів: а) кочовиків — половців і татар, б) змагання володимиро-суздальських князів до знищення Києва, в) напади і здобувчі війни Польщі та Литви.

Ці причини в основному прийняла дальша українська історіографія, одначе їх доповнено і з доповненнями вони ввійшли й до підручникової літератури.

Причини упадку козацької держави. Вже в « Ілюстрованій історії України » М. Грушевський відмітив хиби самого устрою держави, зорганізованої Б. Хмельницьким, що той « устрій не був продуманий до кінця і не проведений формально... Через те між поняттям крайового правління і поняттям козацького ладу, як устрою тільки військового, так сказати б — залишалася щілина, в яку заходили посторонні претенсії, особливо

---

[54] Там же, стор. 132-133 і 138. Вперше видано цю книгу 1911 р.

московські, й викликали замішання, непевність, роздражнення » та що « в усьому тому лежали зерна пізніших завірюх » [55].

Хиби державного устрою за часів Хмельницького з'ясував М. Грушевський також в 2-гій частині IX-того тому « Історії України-Руси », яку видруковано вперше в Києві 1931 року і в якій він висловив ті самі думки, розвинувши їх докладніше. Між ін. він написав: « Ввесь час над цим визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої попілища і відновлення старого підданства. Гетьманський осередок старався тільки зневтралізувати найбільш гострі кінці цього факту... Але проти повороту кріпацтва ніяких ґарантій не було, і тому маси так стихійно й непочесно тікали з визволеної України « під московську неволю », не покладаючись на свій український уряд і бажаючи відгородитися московським кордоном від перспектив старого підданства — чи то в формі повороту панів-утікачів, чи то претенсій своїх домашніх кандидатів на дідичів ».

« ...Козаччина навалилася на міське життя так безпардонно. Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в своїх руках заховати все, що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстанням елементи — старостинський уряд, дідичі... Гетьманський уряд так елементарно брався до експлоатації міського промислу і торгівлі індуктою і евектою, що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська ».

« ...селянство тікало за її кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду ».

« Коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесять; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках, так як вона мала на те змогу хоч би за часів Мазепи, — то без сумніву вона б значно змодифікувала свій полковий устрій, даний їй попередніми часами з-перед Хмельниччини, і такий же штабовий характер свого державного осередку. Але не мавши спокійного часу, щоб це зробити, вона й поїхала з ним у свою державну путь, мало що його удосконаливши. Полковники залишилися полковниками, прилучивши до того виморочні функції... старостів-держaвців, з перевагою функцій поміщицьких над адміністраційними. Гетьманський осередок

---

[55] Цит. вище « *Ілюстр. історія України* », стор. 323-324. Перше її вид. було 1911 р.

майже не виліз з функцій штабу армії. Інші верстви залишились не зв'язані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні організаційних зв'язків, ні спеціяльних органів... вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Звідти такі шпари в державній організації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував.

« Розуміється, державна організація відома нам ще мало і недостатньо, і рисується тільки в дуже загальних зарисах (ясніше ми побачимо її в ретроспективних студіях, яких іще не маємо) »[56].

« ''Страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротилежностей'', як називає це Липинський (с. 131)[57] — лежав не розрублений, тим менше — не розв'язаний... ''Смертельні протиріччя'' між соціяльними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одного боку, і поміж поміщицько-старшинськими тенденціями цих провідників і зверхньої козацької верстви — з другого боку, не були вирівняні ні трішки ».

« Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпари стороннім мішанням, які підтинають в корені і державні, і національні інтереси Гетьманщини. В останньому році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтриґа в тих напрямках, які потім розгортуються підчас Вигівщини ».

Далі вказав Грушевський, які ще окремі труднощі мали як наслідники Хмельницького — Виговський, Дорошенко, Мазепа, так і сам Богдан.

« Передовсім ''нещасну географію України'' — яку вже Кубаля одмітив як момент, що незмірно утрудняв розв'язання проблем української революції в порівнянні з англійською: несприятливі географічні обставини, відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки — що стільки разів фатально підтинали культурне, економічне, політичне життя України. Фронт польський, московський і татарсько-турецький не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своєму внутрішньому будівництві, прикласти до нього засоби й енерґію.

---

[56] « *Історія України-Руси* », т. IX, 2-га частина, Київ 1931, фотопередрук Нью-Йорк 1957, стор. 1501-1504. Історію України у цій праці допровадив Грушевський до 1658 р. в її X томі.

[57] Тут подано стор. книги: В. Липинський, *Україна на переломі*, Відень 1920.

« Тяжкі дефекти соціяльної структури — як от недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтеліґенських верств, їх занепад через національну дизерцію.

« Культурна відірваність України...

« В таких несприятливих умовинах трудно було досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси, так і її провідних елементів, що все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організувалося життя, творились якісь соціяльні і культурні вартості, якась національна традиція » [58].

В « Ілюстрованій історії України » М. Грушевський висловився про соціяльні справи в Гетьманщині так: « Тимчасом старшина козацька, маючи в своїх руках владу — зайнявши з цього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, способити підданих. В тому вона виросла й інакшого способу свого матеріяльного забезпечення не знала й не бачила ».

« Різко це ворогування (між народом і старшиною, П.І.) виявилося пізніше, але початки його прокидаються дуже скоро по смерті Хмельницького і послаблюють позицію старшини й її політику, і це була шкода велика, бо старшина мала на оці визволення цілої України, інтереси цілого народу » [59].

Погляди М. Грушевського на те, що послабляло гетьманську державу згодом, після Виговського, можемо знати тільки з його « Ілюстрованої історії України » або з деяких окремих писань, бо згадана велика, наукова його історія доведена тільки до 1658 р. Далі наведу цитати, з « Ілюстрованої історії України », які відносяться до справи послаблення гетьманської держави та її упадку.

« Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу — многоважливого часу, коли рішалася доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648-9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою будували нову неволю українського народу, що з'їла потім всі залишки й початки того вільного ладу. А йшло це двома дорогами — присвоюванням земель і поневоленням люду » [60].

---

[58] « *Історія України-Руси* », т. IX, част. 2, стор. 1505-1507.

[59] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* стор. 325.

[60] Там же, стор. 363.

« ...уживають старі збірники законів — Литовський Статут і Маґдебурське німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські, починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу та зводять його поволі на старі дороги. На підставі тих старих законів серед старшини росли й скріплялися права на землю, права на селянський, некозацький люд » [61].

« Мазепа і старшина чи не розуміли ваги цього, чи не вміли тому запобігти. Свідомі народних жалів і недовір'я, вони... не робили нічого, щоб знищити причини народнього невдоволення і їх відчуження від народу та простого козацтва все збільшалося. А це з часом відбилося дуже тяжко на них — коли їм прийшлося зустрітися з московським правлінням, за кермою якого так довго і спокійно плили » [62].

Вирішною для упадку гетьманської держави була очевидно програна війна шведів і Мазепи, що ввійшов в союз з шведським королем Карлом XII. Після поразки шведів і Мазепи в бою під Полтавою 1709 р. гетьманщина існувала далі тільки з ласки московських царів чи цариць. Тим то постава українського народу в той час була дуже важливою.

Описавши великі тягарі північної війни, які впали й на Україну (висилання козачих полків поза Україну на далекі фронти на їх власний кошт, без ніякої заплати, та до будови кріпостей і каналів, при яких гинуло багато козаків, кватирування московських військ в Україні та прохарчовування тих військ й часто без заплати, великі оплати та позички грошей з гетьманської скарбниці, погана поведінка московських військ з українським населенням тощо), М. Грушевський відмітив в цитованій книзі:

« Очевидна річ, що як би шведи тільки вступили в покинену Москвою Україну, то там зараз піднялось би повстання: люди, роздразнені московськими кривдами, певно пристали б до шведів, а й старшина хто зна чи схотіла б стати проти них. Треба пам'ятати, що з шведами була зв'язана пам'ять про давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського... З цим були зв'язані різні надії... Тепер вони йшли в Україну, і старшина чула, як на неї неначе спадає обов'язок довести до кінця діло, недоведене її предками, спробувати з шведською допомогою визволити Укра-

---

[61] Там же, стор. 364.

[62] Там же, стор. 367.

їну від московської влади, що останніми роками так тяжко, безжалісно і немилосерно затяжіла над українським життям »[63].

« Не знати, за ким пішов би український нарід і старшина — чи за царськими листами, чи за Мазепиним (листом), якби мали волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і великоросійських людей мали люди великі жалі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого московського прислужника. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно й немилосерно карало всіх Мазепиних прихильників і грозило всім тим же за всяку прихильність до шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворохнутися проти Москви »[64].

Розділ у книжці, в якому описано події після Мазепи в Україні, назвав М. Грушевський « Упадок козаччини і українського життя », а в ньому описано, як то москвини обмежили права українського автономного уряду, як вичерпувано Україну під різними поглядами, а водночас і безсилість української козацької старшини. Вже з цього видно, що наступ Москви на українську автономію та її силу уважав Грушевський також за одну з причин упадку козацької держави. Ось кілька його описів та характеристик:

« Покищо залишили Україну ніби то у владі гетьмана і козацької старшини (це мова про часи гетьмана Івана Скоропадського, П.І.); але посадивши своїх воєводів по всіх більших містах і свої залоги військові, зв'язали ту гетьманську управу так, що ані ворухнутися було їй..., а роздаючи маєтності старшині, (московське правительство) певне було, що ці московські прислужники і від себе за всім будуть слідити, аби Москві чимсь прислужитися »[65].

« Гетьманську резиденцію перенесено з Батурина до Глухова, під саму московську границю і поставлено два московські полки залогою, щоб ті (московські) резиденти могли зараз арештувати гетьмана і старшину, як би за ними виявилося щось підозріле »[66].

« ...і потім все більше роздавано полковництва великоросійським офіцерам (за Петра І, П.І.), комендантам (давнішим воєво-

---

[63] Там же, стор. 375.
[64] Там же, стор. 381.
[65] Там же, стор. 387.
[66] Там же, стор. 388.

дам), так що перед смертю царя вже мало що лишилося полковників з українців »[67].

« Найгірше було, що і це все випрошувалося... Але що ж було робити, коли не чулося сили боротися, доходити свого права. Попередні події показали повну недостачу відпорної сили в українського громадянства — і Апостол (гетьман, П.І.) вважав за свій гетьманський обов'язок кланятися, просити і буквально — чолом бити за ласку цареві »[68].

« Коли його (гетьмана Апостола, П.І.) політика, похила й покірна, може вражати неприємно, то треба пам'ятати, як трудно було здобутися йому на якунебудь твердшу політику, маючи навколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якоїсь гідної поведінки, призвичаєні запобігати передусім московської ласки... »[69].

Збираючи разом коротко думки М. Грушевського про причини упадку гетьманської держави, слід сказати, що, на його думку, ними були:

1. Хиби в самому устрої козацької держави, в якому інші суспільні верстви не були відповідно зв'язані з військовим устроєм, що використовувала Москва.

2. Хоч козацька старшина змагала до загальнонаціональних цілей, проте вона одночасно, хотівши збагатитися, а) запроваджувала ступнево панщину на своїх посілостях і б) експлоатувала міщан, які через те воліли бути безпосередньо під царським урядом, отже, козацька старшина не вміла чи не хотіла погодити українські державні інтереси з своїми власними становими інтересами.

3. В рішальному моменті за Мазепи обурення українських народніх мас на кривди від москвинів могло перевищити їх невдоволення з соціяльної політики козацької старшини і вони може й були б стали по боці Мазепи, але до цього не дійшло головно через дві обставини: а) Карло XII пішов з своїм шведським військом не в напрямі Москви, а в Україну, через що московське військо, намагаючись заступити йому дорогу, всадилося на українську територію та поширило жахливий терор супроти Мазепиних прихильників і унеможливило деяким полковникам і народнім ма-

---

[67] Там же, стор. 391.
[68] Там же, стор. 402.
[69] Там же, стор. 404.

сам стати по боці Мазепи, а Мазепі стягнути козацькі полки, вислані поза українські кордони, в Україну; б) Мазепа підготовляв порозуміння зі шведами дуже тайно, через що не підготовив психічно не тільки народніх мас, але й козаків.

4. Змагання Москви до знищення гетьманської автономії, її велика сила та її сильний наступ на Україну, при малому відпорі українців, довели ступнево до повного зліквідування гетьманської держави.

5. Крім того, були три глибші причини, чи радніш труднощі:

а) відсутність природних границь української території, тобто її відкритість на всі боки;

б) три міцні сусідні держави, три міцні протиукраїнські фронти: польський, московський і турецько-татарський;

в) недостачі української соціяльної структури, а саме недорозвиненість міст, слабка міська суспільна верства та слабка верства української інтеліґенції через польонізацію її частини в попередні часи.

Погляди В'ячеслава Липинського

Праці В'ячеслава Липинського почали появлятися з 1909 р. Наперед видано дві його публіцистичні праці польською мовою, а саме « Szlachta na Ukrainie », Київ-Краків 1909, та « Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie », Краків 1909, а далі наукові праці з історії України », сперті здебільша на архівних джерелах, українською мовою, як « Данило Братковський », « Літ. Наук. Вістник », Київ 1909; « Генерал артилєрії Великого Князівства Руського », З архіва Немиричів, Записки НТШ, т. 87, Львів 1909; « Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. », Записки НТШ, т. 96, Львів 1910; далі ряд статтей в ЛНВ і в « Раді » та переломова монументальна книга польською мовою « Z dziejów Ukrainy », Київ-Краків 1912, перевид. фотодруком в Мюнхені 1959, яку зредагував і здебільша написав В. Липинський.

Можна б сказати, що від тієї книги починається державницький напрямок в українській історіографії. Однією з праць, вміщених у тій книзі, є студія В. Липинського, сперта на архівних джерелах, написана польською мовою, « Na przelomie », яку автор значно поширив і видав українською мовою під заголовком « Україна на переломі », Відень 1920, перевид. фотодруком в Нью-Йорку 1954. В цій праці написав В. Липинський також і про причини

упадку української козацької держави, підходячи до цього питання з державницької точки зору.

Одначе повністю виклав свої думки В. Липинський в своїх « Листах до братів-хліборобів », друкованих наперед у неперіодичних збірниках « Хліборобська Україна », Відень 1920-25, які пізніше автор поширив і видав як окрему книгу « Листи до братів-хліборобів — про ідею і орґанізацію українського монархізму », Відень 1926, перевид. фотодруком в Нью-Йорку 1956, стор. XVIII + 580.

Цю книгу можна б назвати соціо-державологією, бо автор подав у ній аналізу всіх тих суспільно-політичних чинників, які доводять до створеня держави, до її зміцнення чи послаблення й упадку, зобразив шляхи й методи, якими поставали й постають держави та їх державні устрої. При тому та книга навіяна великим українським патріотизмом та пламенним хотінням довести до створення української держави.

Щоб зрозуміти підхід В. Липинського до історичних явищ, треба пригадати дещо з його державології. Отже, в кожній державі мусить бути провідна суспільна верства, яка є носієм державної влади, а її влада звичайно спирається на трьох силах, а саме на 1. мілітарній силі, 2. на володінні засобами продукції матеріяльних дібр, потрібних до життя — і 3. на інтелектуальній, а зокрема на моральній силі, на загально признаному авторитеті, який давніше звичайно надавала Церква (коронування володарів представниками Церкви). Найбільш державно-творчі якості проявили в минулому, на думку В. Липинського, войовники-продуценти, тобто войовники-лицарі, посідачі більшої земельної власности.

Держави постають шляхом завоювання — або зовнішнього, або внутрішнього. Прикладом зовнішнього зовоювання може бути завоювання Англії Вільгельмом Завойовником 1066 року, що його лицарство отримало землю в Англії і стало войовниками продуцентами, а прикладом внутрішнього завоювання можуть бути між ін. українські городові козаки, що впродовж якогось часу зорганізувалися, поширювали свою владу і врешті за Богдана Хмельницького створили свою державу.

На думку В. Липинського, існують три основні типи державного устрою які є, так сказати б, понадчасові, бо вони оформлювалися у різних епохах, на різних ступенях економічного розвитку, між різними культурними колами. Тими основними типами державного устрою є: 1. клясократія, 2. демократія і 3. охлокра-

тія. Клясократичним устроєм назвав В. Липинський устрій, в якому владу в своїх руках мають войовники-продуценти, якими найчастіше бували посідачі землі, і які оформлювали звичайно монархічний устрій з забезпеченням різних прав для тієї провідної верстви. Клясократичний устрій відзначається рівновагою між владою і свободою та рівновагою між консервативними і поступовими прогресивними силами в суспільстві.

Клясократичний устрій в сучасності уявляв собі В. Липинський так, що всі кляси народу повинні мати свої клясово-фахові організації, які мали б вибирати найкращих з-поміж себе й висилати їх як своїх представників-послів до парляменту. Для такого устрою відповідає, на його думку, найкраще конституційна й дідична монархія, яку він назвав трудовою монархією. При тому кляси повинні бути зорганізовані вертикально, напр., до хліборобської організації повинні належати, як великі земні посідачі, так також середні і малоземельні.

Коли в клясократичному устрою надмірно розвивався добробут, то той устрій перемінявся в демократію, в якій порушувалася рівновага між владою і свободою. Свобода ставала завелика і допроваджувала до хаосу, а враз з тим і до послаблення держави.

З демократичного хаосу звичайно користала група людей, войовників-непродуцентів захоплювала владу в свою руки і демократичний устрій перемінявся в охлократію, що ставала гробокопателем демократії. Отже, охлократія — це устрій, в якому владу мають войовники-непродуценти, що вводили звичайно абсолютизм і придушували свободу та самодіяльність громадянства. Такий устрій уведено, напр., на Московщині, з допомогою « опричників ».

А тепер перейду до самих причин упадку українських держав, які вказав В. Липинський, при чому перекажу їх в трьох групах: I. Причини упадку княжої держави; II. Причини упадку козацької держави; III. Глибші причини української недержавности, які відносяться до упадку всіх українських держав, отже, й до новітньої держави з 1917-1921 рр.

П р и ч и н и у п а д к у к н я ж о ї д е р ж а в и. Про ці причини читаємо в «Листах до братів-хліборобів», Відень 1926, ось що:

« Сама назва й основи Руси були покладені розселенням полукочових добичників войовників, т.зв. варягів, між різними племенами, що жили між Балтійським і Чорним морем. Центр того розселення врешті означився в Києві, де, серед місцевого колоніяльного хаосу, на руїнах попередніх розложених державних орга-

нізмів, почалась організація нової охлократичної держави, спертої на силі неосілих, не володіючих землею, а живучих тільки з дані і зі здобичі — князівських дружин. Під охлократичною варязькою владою відбулась уніфікація різних завойованих ними племен: їм прищеплена була одна державна назва Руси й одна віра християнська. Але осісти в землю і покласти основи клясократії ці варязькі охлократи не змогли. Створена ними держава була зметена новою охлократичною державою прийшовших зі Сходу кочовиків-татар. Тільки на Заході під владою нової держави Галицько-Володимирської, а потім Литовсько-Руської, серед уніфікованої вже попереднім охлократичним варязьким пануванням руської (білоруської і української) пасивної маси, почалась клясократизація осідаючих в землю варязьких нащадків, під впливом нового розселення, йдучих з Півночі і Заходу, лицарських осілих хліборобських елементів. Осівши в землю і об'єднавшись біля місцевого клясократичного ядра, всі ці — прийшовші переважно з Литви та Польщі, або, точніше кажучи, через Литву та Польщу — князі земляни, шляхта і бояри прийняли місцеву руську «восточно православну» віру та руську мову, витворили першу руську лицарсько-земельну клясократію і, подібно як нормани в англосаксонську, так ці в стару руську охлократичну назву влили новий національний, органічний, клясократичний зміст. Але ці, покладені в Галицько-Володимирській, а потім в Литовсько-Руській державі, органічні клясократичні основи Руської нації, не дійшовши до повного розвитку, скоро опинились під натиском двох ворожих їм сил: московської охлократії зі Сходу і польської демократії з Заходу.

«Польська демократія стала розкладати литовсько-руську лицарсько-земельну клясократію із внутра і пацифістично. Обітницями необмеженого панування: збільшення прав і зменшення обов'язків — вона притягнула на свою сторону ті здеморалізовані руські клясократичні елементи, яким вже затяжкою здавалася сильна обмежуюча їх монархічна влада литовсько-руських великих князів і яким дуже усміхались «золоті» республіканські польські шляхетські свободи. Після вікової упертої боротьби в Литовсько-Руській Державі між руськими клясократичними православно-національними консерватистами і руськими демократичними «поступовцями», верх одержали останні. В результаті прийшла інкорпорація руських земель до Польщі і руська національна клясократія, опинившись у шляхетській республиці, була там вкрай здемократизована, здеморалізована і розложена. Разом з нею роз-

ложилась, об'єднююча досі білорусів і українців, одна руська нація... »[70].

А на іншому місці в тій книзі В. Липинський, з'ясовуючи, чому українська інтеліґенція при будові своєї держави в 1917-21 рр. не застала ані створеного раніше українського державного і військового апарату, ані прихильного і зукраїнізованого міщанства, ані єдиного поняття нації та моралі нації, відмітив таке:

« А не застала вона того всього... т о м у, щ о о с н о в а і п о ч а т о к к о ж н о ї н а ц і ї: з е м е л ь н а у к р а ї н с ь к а а р и с т о к р а т і я щ е н і к о л и — за винятком кількох коротких літ панування Великого Богдана — н а У к р а ї н і н е п р а в и л а і н е п а н у в а л а. Бо пануюча колись у нас за Київських Князів варязька охлократія, сама збираючи дань, не володіла землею... » (Спаціоноване підкреслення в оригіналі)[71].

З цього бачимо, що В. Липинський уважав за глибшу причину упадку княжої держави брак провідної суспільної верстви войовників — продуцентів, бо варяги були неосілі на землі. Хоч пізніше почала формуватися така клясократична верства в Галицько-Володимирській та Литовській державах і навіть засимілювала, тобто зукраїнізувала прихожий елемент з півночі і заходу, одначе формування тієї верстви не було докінчене, а й та верства, що сформувалася, далася заманити на демократичні блага і шляхетські привілеї Польщі (як знаємо, українська шляхта хотіла перейти з-під володіння Литви під володіння Польщі, зв. тоді Короною, щоб отримати такі права, які виборола собі польська шляхта та щоб так звільнитися з-під супремації українських маґнатів).

Про проблему тодішньої провідної верстви та чи її значення в упадку української княжої держави не перебільшено, говоритиму ще в третій частині цієї праці.

А тепер ще треба відмітити, що В. Липинський не вважав татарського нападу за основну причину упадку київської держави, що видно з таких його думок:

« Чи ми, що бачили зайняття несповна трьохтисячним большовицьким загоном півмільйонного Києва, можемо повірити байкам про « незчислимі орди татарські », що знищили Київську Руську Державу? Хіба ця горстка татар, якої чистокровного потомства вистало ледве на рідке заселення Криму, не зайняла много-

---

[70] В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів,* стор. 317-318.

[71] Там же, стор. 177.

мільйонної Руси тодішньої завдяки бунтові проти власних князів своїх же « людей татарських? » Тут у примітці автор наводить такий цитат з « Ілюстрованої Історії України » М. Грушевського (1-ше вид., стор. 134): « Ці татарські люди цілими громадами піддавались татарам мабуть ще підчас першого походу Бату через Україну. Вони обіцяли давати татарам данину збіжжям, бути під їх безпосередньою владою в покорі і послусі і не хотіли більше мати ніяких князів... Татарам на руку був цей рух, бо ті відокремлені громади, без дружин, без князів, не спроможні були дати ніякого одпору »[72].

Отже, на думку В. Липинського, як з цього виникає, Україна була б могла оборонитися тоді перед татарами, якщо б у той час була добре зорганізованою державою, це зн., якщо б була мала міцну клясократичну провідну верству, яка потрапила б була зорганізувати відпорну державну організацію, без татарських людей.

Одначе, з другого боку, В. Липинський признавав, що татари та взагалі кочовики знищили центр княжої держави, написавши: « Знищений татарським лихоліттям центр Руської держави був відбудований фізичною, колонізаційною силою української степової козаччини », а в іншому місці: « Вживаючи образного вислову: степові руїнники України, впадаючи через незахищений південно-східній бік в середину нашого державного організму, виїдали його серце... »[73].

Також, на його думку, галицькі бояри полегшили першу польську окупацію злочинним убійством свого князя. В. Липинський відмітив: « Хіба двері першій польській окупації Галичини не відчинило убійство збунтованими галицькими боярами власного руського короля Юрія-Болеслава і вирізання тих його сторонників, з допомогою яких він над розбещеним боярством хотів настановити тверду державну монархічну владу? »[74]

« Коли б галицьке революційне боярство, замість убити представника своєї місцевої династії, князя Юрія Болеслава, було б біля нього об'єдналось і в той спосіб використало для зміцнення держави велику силу консервативної державної традиції, яку мала

---

[72] Підкреслення спаціонуванням, як виникає, в Липинського; те саме у виданні тієї « Історії » э 1967 р., Нью Йорк, в на стор. 121-122.

[73] В. Липинський, *Україна на переломі,* стор. 246 і 220.

[74] Там же, стор. 249.

в очах своїх і чужих ця династія, то польський напір на Галицьку Русь був би здержаний і це галицьке революційне боярство, а з ним і галицька державність, не були б поглинуті вкінці польською метрополюною державою »[75].

Причини упадку козацької держави обговорив В. Липинський найдокладніше в VIII розділі своєї книжки « Україна на переломі », Відень 1920, нове вид. фотодруком Нью Йорк 1954. З'ясувавши і заналізувавши документ, на основі якого Пинський повіт на Поліссю добровільно приєднувався до української гетьманської держави, а його шляхта, як православної грецької, так і римської віри присягла на вірність гетьманові і Війську Запорозькому 1657 р., як також документ забезпечення різних прав гетьманом для тієї шляхти, В. Липинський висловив свої думки про упадок козацької держави. Ось вони:

« Закон, за яким його наслідники повинні були панувати, Великий Гетьман дав, але укріпити того закону він не встиг. *А без сильного й непорушного закону дідичної гетьманської влади,* якого хотів для збудованої ним Держави Гетьман, *ця держава не могла удержатись.* Без неперервности української державно-національної традиції, персоніфікованої в дідичній українській монархічній владі, зліплена, наново гетьманським генієм з обломків князівської Руси *козацька Українська Нація мусіла на свої складові частини розлетітись.*

« Гетьман Богдан Хмельницький, знаючи своїх помічників, знаючи зібрану і зорганізовану ним *нову державну українську аристократію,* розумів, що без сталого, непорушного, дідичного монархічного принципу верховної влади, *вона кинеться зараз до боротьби між собою за цю владу*; що в цій боротьбі вона знесилиться... та розложиться... І знаючи « *чернь* Війська Запорозького », з допомогою якої він підняв повстання за Короля проти королев'ят, розумів Гетьман, що *ця чернь не погодиться ніколи на владу своїх королев'ят,* на витворену за польськими республіканськими зразками владу старшинської козацької оліґархії. *Популярність, яку мала* серед тієї « черні » монархічна, самодержавна, нівелююча всі стани *царська влада,* вказувала йому ясно, що *без витворення такої ж абсолютистичної і дідичної Гетьманської влади, Українська Держава супроти сусідньої Московщини не удержиться.*

« І як глибоко народніми, з психологією народніх українських

---

[75] В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів,* стор. 431.

мас згідними, були гетьманські наміри створити понадклясову українську дідичну монархічну владу, передавши булаву за наслідством синові-наслідникові, найкращим доказом служить — як популярність цих намірів влаене серед козацької « черні » і зненависть, з якою ця « чернь » зустрічала елекційні республіканські старшинські пляни — так і те, що спомин про ці гетьманські наміри тільки неграмотні народні маси в своїй пам'яті досі зберегли, тоді, коли всі книжники й учені нашої землі і вся наша « свободолюбива » старшина, згодом в рабстві у чужинців опинившись, давнім давно про них безслідно забули »[76]. (Підкреслення тут і далі мої; в цих і наступних цитатах подекуди полегшено стиль оригіналів).

« Гніздилась антимонархічна, « свободолюбива » республіканська опозиція під самим боком гетьманським. Це старшина Війська Запорозького, нововитворена зі степового, старинного, анархічного козацтва і покозаченої, революційної, здеклясованої і розполітикованої шляхти, була підюджувачами і провідниками того антимонархічного республіканства. Це з неї Гетьман не встиг ще своєю сильною рукою вибити січових звичаїв вибору кошових отаманів і польсько-шляхетських звичаїв « вільної елекції і пактів конвентів », ...Це найближчий помічник Гетьмана — від самого початку повстання, його старий друг і товариш, це писар генеральний, канцлер Іван Виговський був провідником цієї опозиції. Це його рука, паралізуюча династичні наміри Гетьмана, видна в цих « елекційних » формулах акту присяги пинської шляхти, так як видна вона тоді скрізь в політиці цих переломових місяців... »[77].

« ... — ця аґітація проти династичних плянів старого улюбленого гетьмана викликувала страшне, катастрофічне замішання в рядах старшини, на єдності і дисциплінованості якої досі вся козацька держава спиралась ».

« ...Гетьман видає наказ полковника Лесницького і ще чотирьох старшин опозиціоністів казнити (зн. покарати, П.І.), а покликавши перед себе Виговського, свого старого друга і товариша, наказує ланцюгами його перед собою до землі прикувати і так про-

---

[76] В. Липинський, *Україна на переломі,* стор. 248-249. Тут подав В. Липинський в окремій примітці (290-тій) зміст народніх оповідань, які зібрав священик Марко Грушевський в 1897-99 рр. в Суботові, а які видруковано в Записках НТШ, т. 91, кн. V, 1909.

[77] Там же, стор. 249-250.

стягненого у ніг своїх держати "мало не день цілий доти, доки згризота його, Богдана Хмельницького, не одійшла..." »[78].

До вищенаведеного тексту дав В. Липинський кілька приміток. З примітки 292, вміщеної на стор. 297, довідуємося, як серйозно ставився Хмельницький до справи дідичного наслідства гетьманського уряду. Там відмічено, що посол шведського короля Лілієнкрона повідомив свого володаря, що « Гетьман дуже слабий, а канцлер (І. Виговський, П.І.), коли судити з різних обставин, викликує велике підозріння, що після смерти гетьмана він хоче захопити владу. Таким чином уже склалось дві партії, але, на нещастя, після того, як 4 видніших їх представників тайно покарано смертю з наказу Гетьмана, я зустрів сильні перешкоди вести з ними якінебудь переговори... Виговський зумисне затягає вирішення справи (переговорів), ждучи смерти Гетьмана, яка повинна прийти з хвилини на хвилину, щоб потім легше задовольнити своє честолюбство, виконати свої наміри і підготовитись до всяких випадків... » [79].

Про цю серйозність також свідчить відмічення В. Липинського, що « для свого наслідника сина буде він (Гетьман) під кінець свого життя добиватися благословенства на Гетьманство від Патріярха московського Никона, щоб оцим б л а г о с л о в е н с т в о м, о д н а к о в и м я к д л я Г е т ь м а н а, т а к і д л я Царя, з р і в н я т и українську владу гетьманську з московською владою царською » [80].

Про серйозне ставлення Хмельницького до справи дідичного наслідства гетьманського уряду свідчать і його переговори в сраві складення договору між Швецією і Україною, про які В. Липинський відмітив: « Але Гетьман... ніяких вагань у справі дідичности своєї верховної влади не допустить і незабарсм, через нового посла шведського Лілієнкрону, одержить нову пропозицію с о ю з у, скріпленого взаємно заприсяженою « асекурацією » і спертого на заґварантуванню повної державної незалежности « цілої України », визнанню законним наслідником гетьманського сина Юрія і забезпеченню за Гетьманом Білоруси по Смоленськ з д і д и ч н и м т и т у л о м К н я з я [81].

---

[78] Там же, стор. 250-251.

[79] Арх.Ю.З.Р., ч. III, т. VI, стор. 314, 316.

[80] Підкреслення спаціюванням у Липинського, стор. 118, який тут покликується на листування Хмельницького в тій справі в Актах Юж. и Зап. Рос.

[81] Там же, стор. 118, підкреслення у Липинського.

В довгій примітці 291 В. Липинський з'ясував дальший розвиток монархічної гетьманської ідеї в Україні та як нездійснення тієї ідеї причинилося до упадку гетьманської держави. Там читаємо:

« Такого роду "ідеалів" (вільної елекції володаря та ставлення йому умов: пакта конвента, П.І.), живцем взятих від занархізованої республіканської польської олігархії, Богдан Хмельницький знищити серед старшини козацької не встиг. Але українська монархічна ідея Великого Гетьмана не вмерла разом з ним. Боротьба між принципом монархічним і республіканським велась на Україні і далі по смерті Богдана Хмельницького. Видатніші з-поміж пізніших виборних гетьманів завжди намагались скріпити владу гетьманську і її в дідичне гетьманство: в українську монархію обернути, бачучи, що тільки в той спосіб може бути врятована Українська Держава. Але ніхто з них, на нещастя, не мав персональних даних, щоб такий переворот перевести. З одного боку, опозиція старшини, з другого, політика московська, яка нізащо до дідичности і скріплення гетьманства допустити не хотіла, ці українські пляни монархічні нівечили. Козацька Українська Держава упала, зруйнована старшинською олігархією, в той самий майже спосіб, як пізніше упала і Річпосполита польська, що учителькою і політичним взірцем для старшини козацької була. І тут і там скріпленню монархічної — там королівської, тут гетьманської — влади противилась, піддержуючи в цьому випадку "стародавні свободи і вольності", самодержавна Москва » (Стор. 295).

Далі В. Липинський відмітив змагання Самойловича до дідичности гетьманської влади, про донос старшини на нього до Москви і т.ін., а врешті написав:

« Як пізніше в Польщі патріотична шляхта, так на Україні патріотична козацька старшина, бачучи упадок своєї Отчизни, схаменулась і зрозуміла нарешті (на жаль, запізно), що без скріплення гетьманської влади й установлення дідичного Гетьманства Україна загине. І ось нащадки тих, що династію Хмельницького поваливши, втеряли найбільше відповідний момент для установлення української монархії, тепер стали між собою збирати підписи на проханню до Цариці Катерини, щоб Гетьманство було оставлене дідичним в роді Гетьмана Розумовського, при чому, що характерно, покликувались вони на приклад Богдана Хмельницького, який так само передав Гетьманство свому синові. Але це прохання навіть не могли подати, бо... "прив'язана до стародавніх вольностей" генеральна старшина, піддержана очевидно урядом російським (по-

дібно як пізніше конфедерація торговицька в Польщі), не захотіла його підписати, і підписали його тільки полковники і полкова старшина ».

Далі В. Липинський, відмітивши, як Катерина II доручила гетьманові Розумовському зректися гетьманського уряду, подібно як пізніше останньому польському королеві С. Понятовському, закінчив свої міркування у цій примітці так:

« І в результаті обидва "найвільніші під сонцем" — польський і український — народи, не витворивши власної сильної монархічної влади, промантачили свої держави і опинились на службі у націй, що таку сильну монархічну владу державну витворити у себе змогли » (Стор. 296).

* * *

Ті самі думки про причини упадку козацької держави висловив В. Липинський при різних нагодах в короткій і сконцентрованій формі також і в своїх вище вже згаданих « Листах до братів-хліборобів », Відень 1926, перевид. фотодруком в Нью Йорку 1956. Тут наведу 4 цитати з тієї монументальної книги.

« Витворена в той спосіб козацька лицарсько-хліборобська земельна клясократія в своїй боротьбі на три фронти: зі степовим охлократичним руїнником, зі здемократизованим метропольним польським визискуючим державним апаратом, і з розкладовою діяльністю власної демократії — змогла великим героїчним зусиллям за Гетьмана Богдана створити дійсну, реальну Україну » [82].

« "Вросши в землю", ставши землевласниками, городова козаччина визволилась, завдяки оцій своїй внутрішній військовій організації і завдяки об'єднанню з пасивними масами одною православною вірою, з-під панування демократичної Польщі і за часів Богдана Хмельницького поклала основи монархічної клясократичної Української Нації та Держави. На нещастя для України — занесена з Польщі зараза демократичного республіканства розложила нашу козацько-шляхетську клясократію. По скиненню династії Хмельницьких, вона почала битись сама поміж собою за владу. Поділена внаслідок цього на взаємно себе поборюючі та нічим в своїй зажерливості необмежені партії — а не так численна у відношенню до своїх пасивних мас, як демократична шляхта поль-

---

[82] В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів*. Примітка на стор. 251.

ська — вона не видержала боротьби на три фронти: з московською охлократією, з польською демократією і внутрішнім бунтом позбавлених сильного й авторитетного проводу пасивних мас. З її упадком упала і створена нею держава »[83].

« Ніщо так основно не підрізало козацьку Українську Державу і не поробило з козаків вірніших підданих Царя, як повстання черні проти старшини під проводом різних місцевих демократичних « патріотів » — повстання, які провокувала Москва. Ніщо так не пхнуло в обійми Росії польсько-українську правобічну шляхту, як гайдамацькі повстання, організовані російськими аґентами »[84].

« Коли б революційна козаччина прийняла була в початку 1649 р. державні пляни місцевої консервативної православної шляхти і вищого консервативного православного духовенства, та проголосила була воєводу Адама Кисіля Королем Руси, не було б кількалітньої пізнішої руїнницької різні між українськими консерватистами і революціонерами; — Богдан Хмельницький не потребував би потім робити розпачливих зусиль, щоб ...останки цієї консервативної шляхти до українського державного будівництва назад притягнути і не потребував би для зміцнення авторитету своєї влади садовити в Києві московського воєводу. Держава наша не держалась би тоді тільки генієм Великого Гетьмана, і династією Святолдичів-Кисілів, що спиралась би на місцеві консервативні сили, легше було б удержати при владі ніж династію Хмельницьких »[85].

Збирімо коротко разом погляди В. Липинського на причини упадку козацької держави. Отже, на його думку, такими причинами були: 1. *республіканський,* а не монархічний *устрій*; цей другий намагався ввести Хмельницький; а республіканський устрій спричинив: 2. *боротьбу старшини за владу* і 3. *боротьбу черні проти влади старшини,* з чого користала 4. *Москва,* що стала *сильна* через свій монархічний олігархічний устрій, 5. не допускала до зміцнення гетьманської держави, а далі повела політику насильницької ліквідації тієї держави. 6. І ще одна причина: і козацька старшина, загрожена бунтом черні, і чернь та селяни, пригнічувані старшиною, *хотіли добачувати в цареві оборонця одних перед од-*

---

[83] Там же, кінець примітки на стор. 299.
[84] Там же, кінець примітки на стор. 259.
[85] Там же, стор. 431.

ними, що витворювало щонайменше у частини тих суспільних верств *льояльність до царя.* Якщо б був гетьман став українським монархом, тоді він був би став чинником суспільної рівноваги, тим оборонцем одних проти одних.

Що причини, які вказав В. Липинський, послаблювали й нищили козацьку державу, то певне. Одначе можна б поставити питання, чи Московщина впродовж того часу не стала настільки сильна, що навіть при існуванні гетьманської монархії і рівновазі та гармонійній співпраці українських суспільних верств не була б силою здобула і зліквідувала тієї держави. На мою думку, можна припускати, що в двох історичних моментах, при повній солідарності всіх суспільних верств під проводом свого гетьмана-монарха могла Україна визволитися з-під Московщини. Першим таким моментом був час за Виговського, після його великої перемоги над москвинами під Конотопом 1659 р., яку Виговський не міг використати. Якщо б Виговський був би тримався Гадяцького договору, на основі якого Україна мала стати « Руським Князівством » під протекторатом польського короля, то при одностайній поставі всього українського народу в солідарності з гетьманом, Виговський був би мав силу приневолити поляків ввести всі точки Гадяцького договору в життя.

Другим таким моментом був час, коли шведський король Карло XII прибув зі своїм військом в Україну. При повній, однодушній та готовій на жертви солідарності всього українського народу з своїм гетьманом Мазепою були шанси, що шведи й українці могли виграти бій під Полтавою.

Можливо, що таким моментом міг бути також раніший час, коли під кінець гетьманування Брюховецького український народ на Лівобережжі повстав проти москвинів та коли П. Дорошенко об'єднав Правобічну й Лівобічну Україну під однією булавою і коли москвини були в нелегкому положенні.

Г л и б ш і п р и ч и н и н е д е р ж а в н о с т и у к р а ї н с ь к о г о н а р о д у.

В IV. частині своїх « Листів... », а саме в 37. Листі з'ясував В. Липинський глибші причини недержавности українського народу, які він ділить на дві групи:

« Перша (група): причини с т а т и ч н і, тобто т і у м о в и н и і с н у в а н н я, які ми маємо від природи, і яких по суті змінити не можемо. Друга: причини д и н а м і ч н і, тобто с п о с о б и н а ш о г о д і я н н я в даних нам від природи умовинах — способи, які в нашій історії бували кращі і гірші, і які ми розу-

мом і волею, відповідно до наших хотінь і ідей, можемо змінити »[86]. (Підкреслення в оригіналі).

Нижче тільки вичислю ті причини та тут то там подам тільки короткі пояснення, які є у тому « Листі ». Ось вони:

А) Статичні причини:

I. географічне положення:

1. на битому шляху між Азією і Европою,
2. на географічно н е с т а л о м у пограниччі двох різних культур: візантійської і римської,
3. без захищених природою границь від сусідних держав.

II. Найбільш в Европі родюча земля і добре підсоння, які:

1. постійно притягали нових: а) активних завойовників, ласих на ті багатства; б) невойовничих пасивних людей, що втікали від інтенсивної праці і шукали легкого хліба;
2. швидко деґенерували громадські інстинкти в обох групах людей (легкість здобування хліба розвивала лінивство, хуторянство, заникання громадської солідарности й дисципліни).

III. Неусталеність раси, як між завойовниками, так і між завойованими, яка спричинювала брак патріотизму й неприхильність до своїх власних людей, анархію, отаманію, партійну гризню, роз'єднаність тощо.

IV. Перевага емоціональности (чутливости) над волею та інтеліґентністю в характері українців, що виявляється в рознузданому темпераменті, інколи у вражливості на дрібниці, а в байдужості до важливих справ. Це утруднює політику, яку здійснюють розумом та волею.

Б) Динамічні причини:

всі ці причини можна звести до однієї: невміння українців власними силами здобути й зорганізувати свою владу та втримати її на своїй землі; складові чинники цієї причини такі:

1. в Україні войовники-продуценти, які могли створити державу, були слабші і в меншості, як войовники-непродуценти;

---

[86] Там же, стор. 421.

2. негармонійне взаємовідношення між українськими консерватистами (що мали владу) і поступовцями (що хотіли перейняти владу), через що перехід влади від одних до других не відбувався мирно, як напр., в Англії, а шляхом революції, з якої користали сусіди України й накидали їй свою владу, як напр., після злочинного убійства Юрія II;
3. замала кількість войовничого типу людей, при чому й вони відзначалися замалим хотінням мати владу та замалим імперіялізмом і містицизмом, замалою вірою в законність своїх хотінь, через що у нас з легкістю « складали булави » та відмовлялися від влади;
4. свою владу не підтримували вистачально а) ані організатори продукції, тобто клясові організації, б) ані організатори ідеології, тобто Церква, університети, преса, а то й навпаки, бувало, що « народ » цькували на « панів », через що ті « пани » зверталися до чужих ідеологій, тобто денаціоналізувалися.

Щоб краще зрозуміти всі вищевичислені причини недержавности українського народу В. Липинський зобразив ще й наслідки тих причин недержавности:

Наслідки тих причин в історії України

I. Найактивніша, державотворча верства в Україні, не створивши своєї міцної влади, *винищувала сама себе в кровавих міжусобицях.*

II. Недобитки тієї верстви, рятуючи себе і громадянство, *кликали на Українську Землю чужоземні влади, які опановували Україну.*

III. Вплив двох сусідів Москви (охлократія) і Польщі (демократія) на розбиту внутрішньою боротьбою українську провідну верству довів до найстрашнішого прояву української недержавности: *поділу тієї верстви на дві взаємно собі ворожі, себе взаємно навіть нерозуміючі і себе взаємно, не тільки політично, але й національно, винищуючі частини: москвофільську та польонофільську,* які себе обезсилювали, через що Україна ставала з суб'єкту об'єктом.

IV. Входячи в дві чужоземні держави, *місцева державо-творча консервативна верства* (« *пани* ») *втрачала єдність і так послаблю-*

валася, що не могла сповняти своєї організуючої ролі та *сповнити обов'язки творення власної держави* на своїй землі. Та верства подавалася під найслабшим навіть натиском місцевих руїнницьких революційних сил.

V. *Слабий український консерватизм не міг стати школою здержуючих і організуючих чеснот*: чести, вірности, послуху, дисципліни... ідейности, волі та інтеліґентности, *а натомість без протидіяння розвинулися в громадянстві хамство, зрадництво, « отоманія », слабодухість, безідейність*... тощо, як це висловив болючий крик П. Куліша: « народе без пуття, без чести і поваги ».

VI. Слабість консерватизму спричинила *політичну та культурну безтрадиційність і неусвідомлення власного історичного досвіду,* до чого замало мати книжки, а треба ще мати відповідну *організацію живих людей*...

VII. У державнотворчих войовничих місцевих людей, як консервативних, так і поступово-революційних *послаблювалися їх державно-творчі здатності,* як під впливом вищезгаданих статичних причин, так і через те, що вони з покоління в покоління самі не виконували влади власними силами та що також і московський режим державного кнута, і польський режим державної анархії послаблювали у них ті здатності.

VIII. *Загальна неорганізованість місцевого громадянства,* яка виявилася в таких найбільш характерних ознаках:

« 1. Існування на Україні споконвіку *трьох мов*: двох « панських » (церковно-слов'янської і латинської, потім російської і польської) і одної « народньої »; іншими словами: *взаємне нерозуміння себе* між організаторами та організованими, і організаторів проміж собою ».

« 2. *Слабкість* органічних: родових, клясових, професіональних і т.п. *зв'язків,* особливо потрібних для організованости громадянства там, де, як у нас, переважає різнородність походження, расова неодноцільність і вроджена взаємна ворожнеча ».

« 3. *Занепад* серед місцевого громадянства *почуття законности* ».

« 4. *Піскуватість структури* місцевого громадянства, яка виявляється у *взаємному себе незнанню*... і в надмірному... *індивідуалізмі* одиниць. Українські люди, *незв'язані* між собою *ні в просторі* (сполученнями органічними), *ні в часі* (спільно усвідомленою традицією), мають сталу *тенденцію до диференціяції* (поділу), при ве-

ликій *нездатності до інтеґрації* (сполучення)... Війна і революція, перемішавши ...українських людей, збільшила, наперекір їх волі, їх взаємне пізнання... ».

IX. « *Неорганізованість продукції* знаходила собі вислів: а) в погляді організаторів на організованих *як на людей нижчого сорту* — « *мужиків* »... яких до праці можна загнати тільки чужоземною поліцією, або... брехливими обіцянками « земельки »...; б) в погляді організованих на організаторів, *як на « панів-кровопийців », або непотрібних дурисвітів,* які всі однаково живуть з темноти і визиску народу ».

X. *Неорганізованість ідеології громадянства,* яка давала такі найбільше характерні ознаки:

1. Коли войовники продуценти в добах змагань до створення місцевої влади потребували підтримки інтеліґенції, давали їй матеріяльну підтримку, але через свою слабкість давали ту матеріяльну підтримку замалу в порівнянні до завеликих матеріяльних апетитів інтеліґенції. *А не маючи ідейної та моральної підтримки місцевої української інтеліґенції* для своїх політичних змагань войовники-продуценти, приймали чужоземні ідеології, тобто *денаціоналізувалися.*
2. Викликана українською інтеліґенцією матеріяльна руїна і денаціоналізація місцевої войовничої і продукуючої державно-творчої верстви вела за собою *руїну української національної культури,* бо не було кому давати їй матеріяльну підтримку. Тоді поширювалися *ідеології метропольних чузоземних держав,* які, одначе, не могли сприйняти українські народні маси.
3. *Політичний розклад місцевого громадянства,* позбавленого своєї об'єднуючої місцевої, органічної і авторитетної ідеології, *підтримували і представники української національної ідеології, і представники метропольних ідеологій,* бо при таких обставинах тільки хаос міг забезпечити існування і для одних і для других.
4. При вищезгаданому хаосі громадянство *не може мати організованої публичної опінії*; держатися купи (без внутрішньої війни) може воно тільки в *сильних обручах якоїсь чужоземної* метропольної державної *влади.*
5. При вищезображених обставинах « національно свідома » *інтеліґенція,* ставши залежною від чужих урядів, *ставала найслабшою громадською групою в Україні,* в якій

« бацил » недержавности найбільше розмножувався і з продуктами її ума розходився по цілому народньому організмі.

6. Коли така інтеліґенція, заражена бацилем недержавности, не тільки репрезентує, але ще й *монополізує для себе Україну*, то виникає таке трагічне становище: українська держава може постати тоді, *коли вдасться побороти анархічні та руйнуючі ідеологічні впливи тих,* що серед місцевого громадянства власне Україну репрезентують.

Вищез'ясовані глибші причини недержавности українського народу та їх численні наслідки В. Липинський, в більшій їх частині, зілюстрував прикладами з історії України, а інколи і прикладами з історії інших народів для порівняння (стор. 418-470), а також дав вказівки, якими способами можна вирівняти статичні причини недержавности (напр., брак природних границь можна надолужити « доброю організацією нашої відпорної сили — збройної, матеріяльної, державної ») та протиставлятися згаданим динамічним причинам і їх наслідкам. Кожний український державний муж та політик знайде в тій монументальній книзі дуже багато навіть і практичних вказівок, через що та книга є не тільки ключем для розуміння історії України, але й книгою українського державотворення в майбутності.

В. Липинський, як уже вище сказано, започаткував державницький напрямок в українській історіографії, до чого причинилися також історичні події створення українських держав в 1917-21 рр. Про вплив В. Липинського О. Оглоблин написав так: « Немає сумніву, що ідеологічний вплив Липинського визначив цілий розвиток української історіографії в другій чверті двадцятого сторіччя » [87].

До створення державницького напрямку в українській історіографії причинився також Степан Томашівський.

---

[87] « *Українська історіографія 1917-1956* », англ. мовою, додаток до вищецитов. англ. перекладу книжки Д. Дорошенка, стор. 403.

Концепція С. Томашівського

Степан Томашівський, учень М. Грушевського, видав книжку: «Історія України. Старинні і середні віки», Львів 1919, друге вид. циклостилем: Мюнхен 1948, в якій зобразив княжу та литовсько-польську добу до початку 16 ст., взявши до уваги передовсім політичні питання. Поглиблюючи погляди М. Грушевського та роблячи висновки з різних устійнених ним подій, С. Томашівський вказав на трикутник сил, з якими український нарід був приневолений вести боротьбу. Його тези ось такі:

1. *Положення між культурно-лісовою і степово-луговою смугою.* До XIV-го ст. Україна вела боротьбу зі степом, спочатку — дефензивну, опісля — офензивну. У XVIII ст. закінчилася вона перемогою над степом, але історична традиція України в тому, що перемога прийшла лише після упадку державної самостійности України.

2. *Політично-культурні суперечності Заходу і Сходу в боротьбі між народностями польською та українською.* Боротьба ця виповняє цілі доби української історії, особливо після упадку державного життя. Синтеза в цьому змаганні супротивних течій виявилася у витворенні окремого національно-культурного й політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

3. *Політично-господарський контраст Півночі і Полудня, зміцнений окремішністю расовою і культурною.* Ця суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної свідомости прийшла вона пізно, тільки в XIX ст. після переходу більшости українських земель під панування Московщини. «Політичне об'єднання вело за собою і національно-культурне, натомість боротьба з цим останнім допомагала остаточному відокремленню від Московщини й зруйнуванню т.зв. загально-руського національного типу».

Степ, Польща, Московщина — це трикутник історично-політичного розвитку України.

С. Томашівський вказав на експансії — литовську, угорську, польську, московську та турецьку.

Він дуже високо оцінив Галицько-Волинську державу. На його думку, аж з перенесенням політичного осередку з Києва на Волинь покладено початок у к р а ї н с ь к о ї держави.

Коли Липинський уважав, що народ стає нацією через дер-

жаву, то Томашівський уявляв собі організацію держави « через націю »[88].

Отже, коротко кажучи, С. Томашівський уважав, що в історії України були три провідні ідеї: 1. боротьба зі степом; 2. боротьба між польською і українською народністю і 3. боротьба проти Москви.

« Степ, Польща, Московщина — відмітив С. Томашівський — оце трикутник історично-політичного розвитку України... у зрозумінні згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартости в української історії. Все те, що йшло по лінії цих ідей — було позитивне, творче, корисне; все супротивне — неґативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від « руськости », витворення окремої національно-культурної індивідуальности і здобуття політичної самостійности — оце орієнтаційні пункти для розміщення світла й тіні на його малюнку »[89].

Переформовуючи погляди Томашівського на мову причин упадку українських держав, виникало б, що за такі він уважав головно експанзію, наступ 1. степу, в тому й татарсько-турецькі наступи; 2. Литви й Польщі, а то й Угорщини; 3. Московщини, а при тому ще й 4. польщення та московщення. При тому треба пам'ятати, що С. Томашівський не розглядав зокрема упадку козацької держави, бо його згадана історія доведена тільки до кінця 15 сторіччя.

Погляди Ісаака Мазепи

Ісаак Мазепа (1884-1952), вчений аґроном, громадський і політичний діяч, один із провідників УСДРП, член Трудового Конґресу 1919 року, міністер внутрішніх справ УНР з квітня 1919 та голова уряду УНР з серпня т.р., лектор, доцент (з 1927 р.) і професор (з 1946 р.) Української Господарської Академії — УТГІ, один з органіторів Української Національної Ради та перший голова її Виконного Органу (з 1948 р.), написав чимало статтей та публікацій, з яких найважливіші є: « Большевизм і окупація Украа-

---

[88] З'ясування провідних думок С. Томашівського передав я тут за книжкою: Проф. Д-р Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії*, Мюнхен 1964, стор. 43-44. У згаданій книжці С. Томашівського, вид. в 1948 р., ці погляди висловлено на стор. 10-12, 78 та 104-134.

[89] Цей цитат подано тут за вище цит. книжкою Д. Дорошенка, стор. 196-197 (278).

їни » 1922, « Україна в огні і бурі революції » (спомини з 1917-21 рр.), три томи 1941, 2-ге вид. 1950-52, та « Підстави нашої політики », дві частини 1946 [90].

Перша частина книжки « Підстави... » має ще окремий заголовок « Причини нашої бездержавности », з якого вже видно, що автор написав про причини упадку українських держав. В « Передмові » автор книжки відмітив, що він пише про проблему української провідної верстви, одначе ця тема здебільша покривається з темою причин української бездержавности.

Ісаак Мазепа взяв за основу своїх поглядів на українську бездержавність погляд головно В. Липинського про несформованість чи слабість української провідної верстви, а для умотивування своїх поглядів брав конкретні історичні дані передусім з праць М. Грушевського, а то й подекуди з В. Ключевського (до княжої доби).

Упадок княжої держави. За головну причину її упадку І. Мазепа уважав, як і Липинський, відсутність міцної провідної верстви в княжі часи і дав пояснення, що в той час князь оплачував усіх своїх службовців та своє військо прибутками з данин-податків, зібраних від населення, а не роздаванням чи приділюванням землі, як це було в західній та середущій Европі. Через те, як княжа держава поділилася на удільні, менші князівства та як зменшилися прибутки і з торгівлі через половців, і через заснування Латинського Цісарства в Візантії 1204 р., то князі не мали багато грошей для оплачування своїх дружин і їх військові дружини були малі, а через те й уся мілітарна сила України була невелика, напр., « вже в кінці XI ст. великий князь Святослав міг виставити в похід проти половців тільки 800 дружинників. Менші князі мали ще менші дружини » [91]. Аж згодом почали купці і бояри осідати на землі, зокрема на західніх українських землях.

Крім — 1. відсутности міцної провідної верстви та взагалі невиробленості державних форм княжої держави, причинами її упадку були ще — 2. занепад торгівлі через вищезгадані події, — 3. поділ на князівства та — 4. напади кочовиків, зокрема татар.

Упадок козацької держави. І тут пішав Ісаак Мазепа в основному за поглядом Липинського, бо й тут уважав

---

[90] « *Енциклопедія Українознавства* », Словникова частина, т. 4, Париж-Нью Йорк 1962, стор. 1432.

[91] І. Мазепа, *Причини нашої бездержавності*, стор. 21.

він, що головною причиною упадку цієї держави була слабкість провідної козацької верстви, її неодностайність та брак підтримки для неї від низового козацтва й селянських мас. Але Мазепа відкинув закид М. Грушевського, що, як Б. Хмельницький, так і інші козацькі провідники тієї доби поза шаблоновим наслідуванням польського соціяльно-політичного ладу (а саме, що вони усунули польських панів і шляхту та зайняли самі її місце, впроваджуючи повільно знову « повинності » для селян, тобто нову панщину для себе) не спромоглися на ніяку « свіжу, сміливу, нову думку, яка б відбивала в собі цей величезний і національний переворот, що його проробив український народ за цей час » (це слова Грушевського, наведені у книжці Мазепи, П.І.). Мазепа вказав, що поперше, козацька кляса не мала в програмі соціяльного визволення селян і інших нижчих українських суспільних верств, а тільки забезпечити свої козацькі клясові інтереси та перейняти державну владу від польської шляхти до своїх рук; а подруге, навіть, якщо Б. Хмельницький чи інші козацькі провідники були б хотіли провести соціяльні реформи і не вводити знову панщини, вони не були б могли зробити цього, бо в той час вони не могли були б інакше дістати гроші для втримування державних урядів і козацького війська. В той час в Україні грошова господарка, при дуже слабому економічному стані міст, ще не була розвинена настільки, щоб прибутками з неї можна було утримати військо й уряди. Залишалася тільки земля, якою міг козацький уряд платити за військову й державну службу, отже, зв'язування з урядами т.зв. ранґових земель, якими могли користуватися ті, що сповняли уряди. А земля в ті часи могла мати вартість, тобто давати прибуток тільки тоді, коли було кому працювати на ній. Тим то козацька старшина була просто приневолена ввести знову панщину. Грушевський, на думку Мазепи, підійшов до тієї справи з точки зору кінця 19 чи початку 20 ст., а не з точки зору тодішніх обставин і можливостей. (Стор. 82 і наст.).

Мазепа відкинув погляд В. Антоновича, немов то українці були б нездатні до творення держави, навпаки, як москалі. В цьому заважили тільки зовсім інші зовнішні і внутрішні обставини на півночі і на півдні Східньої Европи. Напр., в Україні татари підтримували « татарських людей », над якими володіли безпосередньо через своїх службовців, т.зв. баскаків. На Московщині навпаки, доручили одному з князів збирати данину від усіх ін. князів в північно-східній Европі, чим допомогли створити міцну центральну владу на Московщині, що почала підбивати сусідні землі.

В той час, коли Московщина визволилася з-під татарського володіння — 1480 року, почалися напади на Україну новозорганізованої орди з Криму (перший її більший напад на Україну, а саме на Київ відбувся 1482 року).

На Московщині влада перейшла від потомків князів до дрібного дворянства з допомогою царя, що сперся на опричнині та на тому дворянстві і впровадив абсолютну владу. Також на Московщині були сильні міста. Натомість в Україні більшість української провідної верстви спольонізувалася і тільки рештки тієї верстви та новоформуючась нова козацька провідна верства, яка ще не була оформилася повністю, а через те слабка, стали до будови козацької держави. В слабкості цієї нової верстви, а водночас у силі ворогів України вбачає Ісаак Мазепа причини упадку козацької держави. Він доходить до такого висновку:

« У нас на Україні новонароджена провідна верства — козацька старшина не мала підпори ні в селянстві та простому козацтві, ні в купецтві (що було невдоволене політикою козацьких верхів супроти міської людности і нераз про це жалілося Москві). Ця верства була заслаба і до того ще внутрішньо роз'єднана, щоб силою накинути народнім масам своє панування над ними й одночасно давати собі раду з зовнішніми ворогами України ».

« Боротьба за незалежну українську державу відбувалася в умовах надзвичайно загостреної боротьби козацької старшини за своє упривілейоване становище в українському суспільстві. Це дуже ускладняло й послаблювало національні сили для успішної оборони України від її зовнішніх ворогів.

« На цьому ґрунті виросла і потім вже довго не могла вгамуватися хвиля т.зв. руїни та державного хаосу, що запанували на Україні після смерти Хмельницького » [92].

Далі вказав І. Мазепа на дуже важкі зовнішні обставини, де Україна мусіла боротися проти сильних зовнішніх ворогів — татар, Польщі та Московщини.

Українська *провідна верства була заслаба,* щоб перемогти в боротьбі і *на внутрішньому, і на трьох міцних зовнішніх фронтах.*

---

[92] Там же, стор. 92.

Погляди І. Крип'якевича

Вже на еміґрації видано під фірмою Наукового Товариства ім. Шевченка книгу: Іван Холмський, « Історія України », Нью-Йорк-Мюнхен 1949, стор. 360+X. Іван Холмський — це псевдонім проф. Івана Крип'якевича (†1967). Книжку видано під псевдонімом, бо її автор залишився був під большевицьким режимом, отже, видавництво боялося, щоб не пошкодити йому. Тепер, після його смерти (†1967), можна той псевдонім розкрити. Цю книжку замовило було в автора Українське Видавництво підчас II світової війни. Підручник доведений тільки до 1914 року. Автор був визначним ученим, істориком України, учнем М. Грушевського, який вніс багато і власних поглядів до історії України.

Княжа держава. В згаданій книжці є окремий підрозділ « Причини занепаду Київської держави », в якому вказано як такі: 1. великі простори держави й невироблену комунікацію, 2. брак пізніше визначних особистостей, заломання системи організації держави та розростання княжої династії, 3. відосередні сили, допущення до співвлади бояр, роздроблення держави на багато князівств, 4. невпинні напади степовиків, в тому й напад татар 1240-41 рр., 5. занепад торгівлі, бо з часу хрестоносних походів торговельні шляхи орієнтальної торгівлі вели через Середземне море й Італію, а не через Україну на захід.

Наприкінці того підрозділу автор відмітив, що внутрішню кризу, поділи, внутрішню боротьбу переживали також держави й на заході, але опісля під впливом нових сил вони відроджувалися, об'єднювалися. « Такі симптоми відродження видно було і в Київській державі. Боротьба за Київ, що більш як півстоліття доводила до безнастанних змін на престолі, затихла у другому десятиріччі XIII ст., і князі володіли вже спокійно довші роки (Мстислав 1212-1223, Володимир 1223-1234), отже, була надія, що держава щасливо перебуде кризу. Внутрішні відносини імовірно не завалили б державної будови. До остаточної руїни довів Україну давній її ворог — кочова Азія »[93].

За головну причину упадку Галицько-Волинської держави уважав І. Крип'якевич *наступ Польщі*. В його книжці читаємо: « В 1349 р. Казімір удруге, разом з уграми, рушив походом на західн

---

[93] І. Холмський, *Історія України*, стор. 68-69.

землі — так почалася довголітня боротьба за галицько-волинську спадщину. *В цих змаганнях Галицько-волинська держава занепала остаточно* »[94]. (Підкреслення тут і далі мої).

Козацька держава. У цій книжці немає окремого підрозділу про причини упадку цієї держави і треба вибирати думки про те з інших її частин.

В підрозділі « Характеристика » відмічено: « ...*його* (Мазепина) *катастрофа послабила становище Гетьманщини супроти Росії,* бо російський уряд мав притоку *втручатись у внутрішні справи.* Але витривалий і послідовний *опір* Гетьманщини робив своє, так що Москва мусіла йти на поступки, нэпр., двічі відновлювала гетьманство »[95].

В підрозділі « Кінець Гетьманщини » написано: « ...цариця Катерина II почала проводити *крайній централізм* і між іншим вирішила *знести автономію України.* В інструкції для сенату вона писала: ...''Ці провінції ...треба легкими засобами привести до того, щоб вони зросійщились і перестали дивитись як вовки в ліс'' ». Далі Крип'якевич з'ясував скасування гетьманського уряду 1764 року та скасування інших автономних установ України в 1781-82 рр.[96].

Козацьку старшину схарактеризував І. Крип'якевич у іншому розділі так: « Це була освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежности й автономії, бачила в ній забезпечення своїх клясових інтересів і вміла ставати в обороні незалежности. Але *хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави* і в еґоїстичному засліпленні намагалася *підкорити собі інші кляси* — козацтво, селянство, міщанство, *не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили* »[97].

Окрему увагу звернув Крип'якевич на *зменшення боєздатности козацького війська* через брак його реформ і недостосування до тодішніх нових вимог, а водночас на *зменшення числа козаків* через великі їх тягарі: « Підчас північної війни виринула думка перетворити козацьке військо на реґулярне, — особливо наполягав на цьому цар Петро, що переорганізував армію в Московщині. Але українська старшина спротивилася цим намаганням, боячися, щоб

---

[94] Там же, стор. 85.
[95] Там же, стор. 264.
[96] Там же, стор. 262-263.
[97] Там же, стор. 286.

ці реформи не порушили українських вольностей. Це була помилка: *українське військо залишилося на давньому рівні, не пішло вперед* разом із поступом військової умілости й не могло вже служити новочасним військовим завданням. У походах XVIII ст. українські козаки виконували вже тільки службу охотничих військ (під'їзди, розвідка, наскоки) і не становили основної частини армії. Через соціяльні знегоди... *меншало також число виборних козаків...* »[98].

Отже, виникає, що, на думку Крип'якевича, причинами упадку козацької держави були *зовнішні причини*: 1. катастрофа Мазепи, 2. централізм і наступ Росії, щоб скасувати автономію України, *та внутрішні причини*: 3. намагання козацької старшини підкорити собі інші суспільні кляси і 4. зменшення боєздатности козаків через брак реформ і зменшення їх числа через соціяльні знегоди.

Тут хіба докинемо, що число козаків меншало не тільки через соціяльні справи, але зокрема й тому, що московські царі наказували висилати велике їх число до будови фортець, Петербурга та фортифікаційних ліній і на війну, де їх багато гинуло від робіт, хвороб чи на війні від куль, а також козаки руйнували себе тим фінансово, бо робили це на свій кошт, а їх господарства були занедбані в час їх відсутности вдома.

Погляди Р. Млиновецького

Ще одну причину, і то як головну — упадку княжої держави вказав Роман Млиновецький. Це псевдонім автора, що писав свої праці також під двома іншими псевдонімами, а саме Р. Задеснянський (літературна критика під ідеологічним поглядом) та Р. Паклен (публіцистика на тлі історії)[99]. Свої погляди на причини упадку українських держав висловив він синтетично в трьох своїх працях: « Історія українського народу » (Нариси з політичної історії), вид. друге, доповнене, друковано: Мюнхен 1953; « Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу », друковано в Мюнхені 1964, та « Нариси з історії визвольних змагань », т. I. До обговорюваної тут теми відносяться погляди, висловлені

---

[98] Там же, стор. 290-291.

[99] Що це псевдоніми тієї самої людини, видно зі списка « Деякі з праць автора цеї книги », подані в *Нарисах з стародавньої...*, стор. 222.

в двох перших працях. Хоч ті його думки щодо княжої держави однакові в обох перших працях, то проте подаю їх тут за другою працею (« Нариси... »), бо вони з'ясовані там ширше, а також та книжка видана пізніше.

Хоч автор подає як причини послаблення княжої держави 1. поділ на удільні князівства після 1097 р., 2. княжі міжусобиці (боротьба поміж самими князями) та напади половців, то проте за головну причину упадку київської держави вважає він політику ростово-суздальських князів, спрямовану на знищення Київського князівства та саме знищення Києва ними в 1169 р. і знищення того міста половцями в зв'язку з тією боротьбою 1203 р. Ось провідні думки Р. Млиновецького й цитати зі згаданої його книжки в тому питанні.

« *...протягом всього часу* існування сильної київської імперії — *москвини боролися проти неї.*

« *Щойно Володимир Мономах забезпечує владу династії Рюриковичів на московсько-суздальських землях, а тим самим українську зверхність* ». (Підкреслення в оригіналі).

« Але до того прийшло аж по десятьох війнах (шість разів підбивано і чотири рази ліквідовано повстання)... ».

« Князі суздальські по 1097 році (тобто після вирішень князів в Любечі, на основі яких Київська імперія розпалася на удільні князівства, П.І.) "зростаються" з тою землею, і починають, як і населення Московщини, з нехіттю, а той ненавистю дивитися на Україну... початково... бажають вони самі опанувати Київську імперію.,,, залишаючи столицю в Києві, з тим, однак, що в тому Києві вже мали рядити вони — "суздальці" і вони ж мали стояти в Україні залогами... » [100].

З послаблення Києва намагався скористати суздальський князь Юрій Довгорукий, син Володимира Мономаха. Юрій тричі здобував Київ, в 1149, 1150 і в 1154 рр. Аж за третім разом втримався він у Києві, примістивши військові залоги суздальців в Києві та коло Києва. Але як Юрій Довгорукий помер 1159 року, тоді кияни кинулися нищити московські залоги та вигнали їх. Літописець називає суздальців « зажерливими », « загребущими » та « причепливими ». Р. Млиновецький уважає Юрія Довгорукого за першого окупанта Києва.

---

[100] Р. Млиновецький, *Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу,* стор. 159.

« ...він (Андрій Боголюбський, син Юрія, володимиро-суздальський князь, П.І.) бачив на власні очі антимосковське повстання (в Київщині, П.І.) й прийшов до переконання, що, навіть спираючись на московські озброєні відділи, не вдасться москвинам вдержатися в Києві. Він і його московське оточення вирішило спробувати керувати імперією з Московщини, однак для цього треба було цілковито знищити ворожу їм столицю, ...щоб Київ раз на завжди втратив своє значення... ».

Далі Р. Млиновецький навів опис літописця, як суздальці жахливо зруйнували Київ 1169 року (убивання християн, забирання в полон, пограбування майна, обдирання церков з дорогоцінностей, підпали тощо) — і відкинув погляд книги, виданої під большевиками, немов то зруйнування Києва Боголюбським не є винятком, бо так вчинило раніше військо Мстислава 1146 р. та пізніше війська Рюрика Ростиславича 1203 року. Ці порівняння Р. Млиновецький відкидає, бо ті події не мали характеру нищення чужим окупантом. 1146 року не було війська Мстислава в Києві, а тільки на запрошення киян зайняв Київ князь Ізяслав, а тоді кияни пограбували двори бояр. Що ж до 1203 р., то поперше, Ростислав напав на Київ « *з всею половецькою землею* », як написав літописець, і *половці* так пограбили чужий їм Київ, а подруге, інспіратором того нападу був *суздальський* князь Всеволод, який посварив Рюрика з Романом.

« Після зруйнування Києва московським князем Андрієм Боголюбським, як стверджує літопис, *татарам не було що вже грабувати* »[101].

Далі вказав автор, як Андрій Боголюбський двічі призначував свого намісника для Києва, як облягав Київ 1173 року, але по кількох місяцях мусів відступити ні з чим. Автор відмітив:

Факти доводять, що ту (Київську, П.І.) *державу зруйнували москвини, скориставшися її послабленням, про причини якого ми говорили на своєму місці* »[102]. (Підкреслення в оригіналі).

У « Висновках » автор відмітив: « Під безнастанними ударами азійських кочових племен та московсько-фінських князівств Київ занепадає, а державний центр український переноситься на західні землі, на Волинь і в Галичину »[103]. Як бачимо, тут погубні

---

[101] Там же, стор. 165.
[102] Там же, стор. 169.
[103] Там же, стор. 205.

наслідки нападів кочових племен для Київської держави поставлено нарівні з такими ж наслідками нападів московсько-фінських князівств.

Щодо упадку Галицько-Волинської держави, то велику вину за те приписав Р. Млиновецький сваволі галицьких бояр [104].

Багато нових і свіжих поглядів висловив Р. Млиновецький про козацьку державу в своїй вищезгаданій книзі «Історія українського народу». В питанню упадку тієї держави концентрується він на провинах великої частини козацької старшини, але також на погубних діях і махінаціях Московщини та її намаганнях послабити та винищити Україну після полтавського бою 1709 р.

Цікавий погляд В. Мацяка

Володимир Мацяк висловив погляд, що одною з головних причин упадку Галицько-Волинської держави був подвійний зудар українських військ з великими татарськими силами — вперше в 1317-18 рр., а вдруге в 1323 році. Ці питання обговорив він коротше в своїй праці «Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідах», Авґсбурґ 1948 (циклостилеве вид.) та ширше в своїй статті «Україна 14 століття в зударах з Ісламом», в часописі «Українська Думка», Лондон, чч. 31, 32 і 33, 1953.

З уваги на те, що Галицько-Волинський літопис доведено тільки до 1295 р., то про дальші часи історіографія знає дуже мало, бо є дуже мало джерел до тих часів. Все ж історикам був відомий лист Володислава Локетка, польського короля, до Папи Римського, в якому названо галицько-волинських князів Андрія і Лева II «непоборним щитом проти жорстокого татарського народу». З того листа можна було догадуватися, що ті князі згинули в боротьбі з татарами. На основі дуже обмежених фраґментів В. Мацяк подав такий образ подій:

«З цієї боротьби внутрі орди скористав король Юрій Львович, який вирішними боями... в 1299 р. викинув дотеперішнє татарське панування з усіх Києво-Чернігівських земель і Наддніпрянщини, прилучив до своєї західньо-української держави...».

Одначе незабаром дійшов до влади дуже войовничий хан Узбек, що об'єднав Золоту Орду у велику силу і в 1314-15 рр. вирушив

---

[104] Там же, стор. 174, 177-78, 201.

з великим військом на підбій України, Литви, Польщі, Прибалтики й Угорщини. Напав той хан на ті краї в 1317-18 рр., дістав-ши велику допомогу від свого союзника — єгипетського султана Насіра. На думку В. Мацяка, армія Узбека була гігантична, вона мала б мати 300-400 тисяч вояків. Хоч та армія розіллялася по згаданних краях, а головно по Україні, але татари не вміли здобувати міст і їх не здобули. Українці мали зібрати чверть-мільйонову армію з боярства та народнього ополчення з усіх земель, а також отримали мабуть якусь військову допомогу від пруського ордену хрестоносців, а може й були по їх боці допоміжні польські, угорські й литовські відділи. Українці і їх союзники вкінці перемогли татар, які відступили в надволжанські і інші краї.

« В 1323 р., на весні, правдоподібно від квітня-травня, наступив другий, мабуть ще більший наїзд хана Узбека на Україну, викликаний мабуть головно економічними причинами — хронічними неурожаями через посуху в татарських степових країнах, що масово загрожували голодом і пошестями ». Тепер армії мабуть були ще численніші. Головні бої розіграли мабуть на східніх і центральних просторах України. « На кривавих полях боїв з ісламом полягли геройською смертю маси українського боярського лицарства й народнього ополчення, деякі ленні українські князі і з ними обидва наші князі суверени, ...Андрій і Лев Юрієвичі ». Можна припускати, що й тепер помагали українцям хрестоносці зі Східньої Прусії.

І тепер не зміг Узбек накинути Україні свою зверхність, щонайбільше забрав він з України велику здобич. « Але ...набіг Узбека у 1323 р. завдав Україні дуже значних втрат у народі, одначе не менші втрати людей і сил мав в орді у боях і Узбек. Україна тоді страшно сплила кров'ю своєю власною... але сила татарсько-сараценського ісляму була тоді зломана мечем християнських воїнів... ». Від 1323 р. досить значно послабла на силах українська соборна держава і це послаблення вважає В. Мацяк за причину її упадку, бо з нього скористав її сусід Польща, а далі й Литва.

На думку В. Мацяка, князь Юрій II Тройденович « був підступно отруєний довіреними людьми від польського короля Казіміра ». Ця думка не зовсім нова, бо вже давніше деякі історики звернули увагу на те, що 10-того дня після отруєння Юрія II, польський король Казімір III вже був зі своїм військом у Львові. Тим то вже деякі історики висловили думку, що Казімір мусів бути готовий до такого походу, з чого можна зробити висновок, що він щонайменше знав про плян злочинного вбивства Юрія II.

Погляд В. Мацяка щодо чисел військ, заанґажованих в тих боях українців з татарами скореґував Михайло Б. Ждан в своїй статті « До питання про залежність Галицько-Волинської Руси », частина IV, « Український Історик », Нью Йорк-Мюнхен, Ч. 1-4 (17-20), 1968, стор. 74-76. М. Ждан вказав, що армія Узбека могла мати приблизно від 60.000 до 80.000 вояків. Допоміжні війська єгипетського султана могли бути дуже малі через брак засобів транспорту війська морем, а транспорт суходолом з Єгипту також мусів би був зустріти в той час великі труднощі. А мобілізаційна спроможність населення на українських землях, на думку М. Ждана, могла тоді сягати до 50.000 вояків. До цього числа доходить він на основі даних В. Кубійовича, що населення України в княжу добу могло бути один мільйон. М. Ждан застосував п'ятьвідсоткову мобілізаційну спроможність і так отримав число 50.000. Але, напр., Юрій Вернадський доходить до висновку, що населення всієї київської держави, тобто враз з Ростово-Суздальщиною та Новгородщиною й ін. землями було сім і пів мільйона [105]. Якщо приймемо це число і візьмемо до уваги тільки етнографічно українські землі, як це зробив В. Кубійович, то все ж на них припаде мабуть більше як один мільйон населення (північно-східні землі в лісовій смузі були заселені рідше як в Україні). Тоді мобілізаційна спроможність українців в ті часи також збільшилась би.

Коли навіть прийняти такі поправки щодо чисел військ, заанґажованих у тих боях, то проте це не заперечує думки, що ті бої дуже послабили українську державу, з чого скористали її сусіди, отже, що ті бої стали однією з важливих причин упадку Галицько-Волинської держави.

Погляди Дмитра Донцова

Дмитро Донцов, який формував ідеологію українського націоналізму в 1920-тих роках [106], не був істориком. Борис Крупницький, відомий український історик, слушно відмітив, що Д.

---

[105] G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1948, стор. 104-105. Подаю це за статтею Б. Винара, *Розвиток економічної думки в Київській Русі, IX-XII ст.*, « Український Історик », ч. 1-2 (29-30) 1971, стор. 35.

[106] До оформлення ідеології українського націоналізму причинилася книжка Д. Донцова, *Націоналізм*, Львів 1926; друге циклост. вид.: Мюнхен 1952; третє вид.: Торонто 1966. Також поширював він цю ідеологію з допомогою журналів « Літературно-Науковий Вістник » (1922-32) та « Вісник » (1933-39) і книжок « Книгозбірні Вісника », які він редагував.

Донцов « не заглиблюється в історію або в споріднені дисципліни; його підхід неісторичний »[107]. Одначе з вимог, що їх поставив Д. Донцов до українського націоналізму, який мав би довести до створення української держави, можна робити висновки про те, що він уважав за причини упадку минулих українських держав.

Одні вимоги Д. Донцова корисні, але інші є незгідні з християнством, неґативні, шкідливі. Отже, на думку Д. Донцова, треба:

1. зміцнювати волю нації до життя, до влади й до експанзії;

2. змагати до боротьби, до героїзму;

3. націоналізм має відзначатися романтизмом (великим захопленням), майже релігійним догматизмом (бездискусійністю) та ілюзіонізмом (ірраціональністю і афірмацію навіть без доказів);

4. він має бути фанатичний (проникливий дуже сильними, порушуючими почуваннями, безкомпромісовий) і « аморальний » (тобто немов то всі засоби добрі, які ведуть до мети, без уваги на моральні засади, маккіявелізм);

5. він має вміти зробити синтезу раціоналізму та інтернаціоналізму, тобто здійснювання націоналістичних ідей має служити інтересам поступу та приносити користь і для інших народів;

6. ініціятивна й ідейна меншість людей має вміти чинити творче насильство над їх більшістю.

На думку Д. Донцова, націоналізм має бути динамічний, відзначатися новим національним « еросом » (любов'ю), а зміст української ідеї повинен бути яскравий, виключний і всеобіймаючий.

Хоч це не є темою цього мого викладу, проте, готуючи ці виклади для Українського Католицького Університету, відмічу позитивні і неґативні, незгідні з християнством елементи вищез'ясованої ідеології Д. Донцова. Зміцнювання волі, динаміка, енерґійність, лицарськість, посвята для ідеї героїчність, ясність і виразність національних ідеалів, а навіть національна емоційність, якщо вона контрольована і має свої моральні межі — це позитивні елементи Донцової ідеології і вони справді розбудили героїчність, посвяту для національної ідеї та активність, а то й динамічність між українською молоддю 1920-тих і 1930-тих, а то й чергових років. Одначе поставлена Д. Донцовом вимога аморальности, з якої виникає маккіявелізм, що немов то кожний засіб добрий,

---

[107] Проф. д-р Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України*, циклостилеве вид.: Мюнхен 1955, стор. 65.

якщо він веде до мети в національних справах, далі вимога фанатизму та поставлене нації понад усе, як виникає, не тільки понад усе земне, але й понад усе небесне, прийняття деяких ніцшівських засад тощо — це елементи, незгідні і суперечні з християнством [108]. Велика людська динамічність, подібно як вода, мусить мати свої береги, міцні моральні засади, які спрямовують її в побажаному напрямі. Якщо усунути моральні береги в національній боротьбі, як це запропоновано в « Націоналізмі » Д. Донцова, то людська динамічність, подібно як повінь, розливається в різних напрямах і чинить великі шкоди та знищення. Ми бачили, як такі неморальні знищення чинили німецькі нацисти, чим поставили проти себе так багато держав і людей, що врешті вони — переможені та знищені — мусіли піддатися.

Тут слід відмітити, що організований український націоналізм, тобто Організація Українських Націоналістів відкинула деякі елементи з ідеології, сформованої Донцовим. Але також і в ідеології ОУН зроблено націю єдиним мірилом вартостей, абсолютом понад усе, незгідно з християнством [109].

З другого боку, сам Д. Донцов згодом, після II-гої світової війни, у своїх писаннях не висував вищезгаданих елементів, незгідних з християнством, а більше концентрувався на розбуджуванні

---

[108] Перший оцінив « *Націоналізм* » Д. Донцова з католицької точки зору о. Й. Схрайверс, ЧНІ, в своїй рецензії в квартальнику « Богословія », Львів, т. VII, кн. 1, 1929, стор. 46-49. — Далі Митрополит Андрій Шептицький виступив рішуче проти аморальности, шириної у тоді мін українською молоддю, у своєму посланні « Безбожність і аморальність », видрукованому в тижневику « Христос наша сила », Львів, з 2 липня 1933 року. — Далі писав про те й автор цих викладів у журналі « Дзвони », Львів, 1930-ті рр. (та стаття появилася і в книжці цього ж автора « На перекрою двох спох », Львів). — Три статті автора цих викладів на ту тему вміщено як редакційні в тижневику « Шлях », Філядельфія, чч. 36-39, 1952, та довшу статтю « Реколекції для д-ра Д. Донцова » в тому ж « Шляху », чч. 3-5 і 7-8, 1953.

[109] Ідеологію Організації Українських Націоналістів оформлювано в її журналі « Розбудова Нації », що виходила в Празі між двома світовими війнами. Критичну літературу про націоналізм Д. Донцова та взагалі про український націоналізм подав проф. д-р Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України* (циклост. вид.), Мюнхен 1955, стор. 70-75; див. теж стор. 65. Також літературу про український націоналізм, в тому й критичну, вказано в статті « Націоналізм », *Енциклоп. Українознавства,* Словникова частина, т. 5, стор. 1723-1728, та в статті « Донцов Дмитро », Енц. Укр., Слов. част., т. 2, стор. 575-576.

героїчного й лицарського духа між українцями, який докладно не дефініював. Жалюгідний є його погляд на поворот Блаж. Кир. Йосифа з тюрми.

А тепер від цієї релігійно-ідеологічної диґресії вернімся до нашої теми упадку українських минулих держав.

З писань Д. Донцова виникає, що причиною їх упадку було те, що борці за них не відзначалися прикметами, які він поставив як вимоги до українського націоналізму. Якщо б взяти до уваги тільки вищезгадані позитивні вимоги Д. Донцова, і назвати їх лицарським духом, а відкинути негативні, то можна б сказати, що причиною тих державних упадків був замалий лицарський дух, або що було замало українців з лицарським духом у даний час. Так висловлюється і сам Донцов, зокрема у своїх писаннях після II. світової війни. Людей іншого духа, що дбають тільки про свої приватні, а не про загальні справи називає він плебеями, людьми з плебейським духом. Отже, забагато було у нас плебеїв, а замало лицарів. Через те упали українські держави.

Два типи таких людей схарактеризував Донцов в своїй праці « Правда прадідів великих », Філядельфія 1952, так:

"Вони (запоріжці, низовики), по крові, рідні були землякам своїм, по мові й по релігії теж, але — різнилися від них духом. Ті — дбали « тільки про те, щоб були в них скирти хліба та табуни коней » та щоб у льохах були вина й меди. Низовики дбали про інше — про « честь і славу », про те, щоб їх в обороні « краю веселого й миру хрещеного » — в степу здобувати. Перших зве Тарас (Бульба) « плугатирями, гречкосіями, бабіями, — своїх зве « лицарями ». Дві породи людей різного духа" [110].

А на іншому місці, при характеристиці Т. Шевченка та його героїв, читаємо в тій книжці: "І чи не нагадує це гасла старої шевалерії французької? — « Mon ame a Dieu, ma vie au Rois, l'honneur — pour moi» — цебто сказати б по-теперішньому: « Богові моя душа, отчизні — життя, а честь вже моя ». Це було гасло французьких шевальє, і так само козацьких « лицарів і кавалерів », це ж було і сенсом Шевченкової творчости..." [111].

Отже, забагато гречкосіїв, а замало лицарів, козаків — ось причина упадку українських держав, на думку Д. Донцова.

Зокрема, на його думку, *київська держава* стала могутня тому,

---

[110] Д. Донцов, *Правда прадідів великих,* стор. 6.

[111] Там же, стор. 12.

що в ній сполучилися дві стихії — християнсько-духова і наїздницько-войцька, що відповідає теорії Максимовича[112]. А причиною упадку київської держави було, на думку Д. Донцова, як виникає з його писань, « холодні серця » в Києві. В тій же книжці читаємо: "І завсіди нечиста сила виступала як чужа, як сила зайдів, чужих напасників — проти праісторичного, прадавнього духа нашого Києва. Де ця боротьба із злом — історична місія Києва, — припинялася, там наступав занепад нашого вічного Міста, тоді там розпаношувалися « міщанські холодні серця », які зраджували того чи іншого « лицаря Михайлика »" [113].

Що ж до козацької держави, то вона, на думку Д. Донцова, впала тому, що героїчний XVII вік « скінчився для нас в 1709 р. » (« Націоналізм », циклост. вид., Мюнхен 1952, стор. 3) — та що українство в той час не мало ясної національно-державної ідеї[114].

А в цитованій уже « Правді прадідів великих » Д. Донцов відмітив, що "плебеями була і та, звиродніла в кінці 18-го віку, старшина козацька, яка — « цариці патинки лизала »" [115].

Врешті загальний висновок Д. Донцова: "Так завжди було в нашій історії. Коли перемагала героїчна ідея (« Слово о полку », « Милость Божія ») — сильна і пишна була Україна. Перемогли плебеї — була Україна Барабашів, Киселів, Кулішів, і тих, що в наші часи їздять на поклін до червоного Кремля..." [116].

З поглядами Д. Донцова на причини упадку минулих українських держав, а саме брак лицарського духа — можна згодитися, якщо під тим духом розуміти справді лицарський дух, яким відзначалися середньовічні лицарі, чи вищезгадані французькі « шевальє », а не такий дух, який зобразив Д. Донцов в своїй книжці « Націоналізм », отже не дух з аморальністю, фанатизмом, без моральних і розумових обмежень і т.ін. Такий аморальний дух причинявся навпаки, до упадку держави, бо подібний якраз дух довів до великої боротьби поміж українськими князями, до княжих міжусобиць та до послаблення України. Також подібний аморальний дух довів до братовбивчої боротьби поміж українськими козаками,

---

[112] Там же, стор. 17.
[113] Там же, стор. 95.
[114] Д. Донцов, *Націоналізм*, стор. 3.
[115] Д. Донцов, *Правда прадідів великих*, стор. 13.
[116] Там же, стор. 19.

зокрема за часів П. Дорошенка, і спричинив велику руїну, від чого отримала свою назву й тодішня доба в історії України.

Націоналізм, правда, розбудив між українською молоддю велику активність, патріотизм, готовість на велику жертву для України — і багато молодців та юнаків пожертвували своє життя в боротьбі за українську справу, одначе, з другого боку, той же націоналізм спричинив для української молоді також велику духову шкоду та довів до великих неморальних знищень, убійств, до братовбивчої боротьби, з її численними й великими жертвами.

Якщо ж взяти до уваги справжній лицарський дух, яким відзначалися середньовічні лицарі, то треба признати, що українські князі справді мало мали лицарського духа у час другого татарського нападу, а деякі з них вели далі міжусобну боротьбу навіть безпосередньо після того, як татари зайняли українські землі. (Див. про це докладніше далі). Інше питання, чи навіть при великому лицарському дусі українські князі та їх воїни змогли б були перемогти таку велику силу, якою в той час були татари.

Так само правда, що героїчний XVII вік « сінчився для нас в 1709 р. », що українство 18 ст. не мало ясної національно-державної ідеї, що частина козацької старшини була духовими « плебеями », одначе тільки частина, а не вся старшина. З другого ж боку, і в 18 ст. було чимало проявів героїзму в обороні прав української автономії, приклади якого подано далі. Але можливо, що все ж таки було замало героїчних людей у той час в Україні, З наукової точки зору, і тут виникає питання, чи навіть найбільш героїчний дух українців був би зміг перемогти таку велику державу, якою тоді була московська імперія, і при таких зовнішніх і внутрішніх політичних та суспільних обставинах, які в той час існували в Європі і в Україні. (Див. про це докладніше далі).

* * *

Так у цій II гій частині праці дано перегляд важливіших поглядів, висловлених в історіографії та в ідеологічних писаннях щодо нашого питання, а тепер з'ясуємо систематично ті причини за власними поглядами і за такими думками, які нам відповідають, а водночас умотивуємо їх ширшим матеріялом — різними устійненими вже відомостями з історії України.

III.

СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРИЧИН УПАДКУ КНЯЖОЇ І КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВ І ЇХ ЗІЛЮСТРУВАННЯ

Тепер слід дати систематичний огляд причин упадку княжої і козацької держав, зілюструвати їх та умотивувати. Не є легко устійнити їх чергу, систему, їх першорядність і другорядність чи то, кажучи йнакше, котрі з них є глибші, а котрі безпосередні причини. В. Липинський поділив їх на *статичні причини,* тобто умовини існування, дані природою, яких в суті речі не можемо змінити, але яким можемо успішно протиставлятися зорганізуванням більшої військової сили й сильної держави, та *динамічні причини,* тобто способи діяння українців, які вони можуть змінити своєю волею і своїм діянням. Одначе я тут говоритиму про них радніш у такому порядку, як вони в'язалися з собою, як були взаємно залежні від себе.

А) Причини упадку української княжої держави

Відсутність оборонних границь

Українська національна територія дуже велика, її границі дуже довгі, але більшість тих кордонів не є оборонні своєю природою. Довжина сучасних українських етнографічних кордонів-границь, включно з мішаними під національним поглядом територіями, простягається приблизно на 7.600 кілометрів[117]. Отже, колосально довга. В княжі часи вона була значно коротша на південному сході, але зате значно довша на півночі й північному сході.

Природну оборонність мали береги Чорного й Озівського мо-

---

[117] Це число подаю за « *Енциклопедію Українознавства* » (загальна частина), т. I, Мюнхен-Нью-Йорк 1949, стор. 19-23; числа підсумував я сам.

рів, одначе дуже скоро чорноморські та озівські степи зайняли кочові орди з Азії, через що ті границі перестали бути оборонні, а навпаки, стали дуже небезпечні та загрозливі. Більш пригожими для оборони були гори Карпати, але й вони не творили справді міцної оборони, бо вони мають легкі до переходу провали, якими часто вдиралися до Галичини угорські війська. Хоч від Польщі та від Московщини трохи захищали Україну більші ліси, а від Литви та Білоруси болота Полісся, проте й вони були перехідні для військ і не давали потрібного захисту для українських земель.

Єдиною справді оборонною границею мішаної території є гори Кавказ, що можуть захищати Кубанщину від півдня, але в княжі часи територія української княжої держави не сягала так далеко.

Про інші границі української території написав український визначний географ, автор праць також і з політичної географії, Степан Рудницький, так: « Всі інші границі суцільної української території — це лінії, тільки місцями зазначені то плоскими вододілами, то легко прохідними річками серед широких рівнин Східньої Европи.

« Граничні лінії, які потягнулись впродовж минулого тисячоліття по території України історичним життям, являються ще куди менш вартими, як найгірші серед її нинішніх етнографічних границь » [118].

Також рівнинна поверхня українських територій не сприяла обороні українських держав, що відмітив С. Рудницький такими словами:

« Будова поземелля України з її рішучою перевагою плит і рівнин над верховинами й горбовинами є преважним політично-географічним чинником. Така будова поземелля спричинює передусім недостачу успішних природних перепон на відносній території. Всі нерівності, які находяться на так збудованій території, є легко прохідні. Ця обставина полегшує, з одного боку, вдержування одноцільности й порядку в державі, пересування військ, та, з другого боку, вона сприяє ворожим набігам і підпирає чужі заборчі забаганки. Історія України дає безліч доказів правдивости цього вислову. Одноманітна рівнинна подоба поземелля допомогла скорому зростанню старої Київської держави й підчинила її владі майже цілу Східню Европу. Одначе цю сприятли-

---

[118] Д-р Степан Рудницький, *Українська справа зі становища політичної географії*, Берлін 1923, стор. 55.

вість морфологічних обставин використали потім з нерівно кращим вислідом татари, литовці, поляки й москалі на шкоду української державности. Заборчі держави мали на безкраїх рівнинах України завсіди дуже добрі можливості розвитку. Зокрема в сусідстві кочових народів був рівнинний характер України в своїх наслідках просто страшний »[119].

Але відсутність природних оборонних границь на українській території не була головною причиною упадку нашої княжої чи пізніше козацької держав. В. Липинський відмітив, що « шкідливі політичні наслідки нашого географічного положення, на битому азійсько-европейському шляху і без природних границь, ми можемо надолужити доброю організацією нашої відпорної сили — збройної, матеріяльної, державної. Поставивши український меч в залізно зорганізованих українських руках там, де мали бути ріки або гори, ми зможемо використати для нашого розвитку наше природне положення між Азією і Европою »[120]. (Спаціоноване підкреслення в оригіналі). Ця думка В. Липинського відноситься до сучасности й майбутности, але її можемо віднести й до минулого України.

Напади кочовиків

Географічне положення України над Чорним і Озівським морями, правда, впродовж історії давало Україні великі користі, бо в стародавні часи дало змогу населенню тих країв увійти в контакт з культурою античного світу, зокрема з культурою античної Греції, а далі з християнством Візантії, що причинилося до поширення християнства в Україні. Також те положення давало великі користі з торгівлі з причорноморськими краями та з краями Азії. Те положення також дало для України дуже врожайні степові смуги, які згодом, після усунення степових небезпек від кочовиків, заселило українське населення, інкорпоруючи для України найурожайніші землі в Европі.

Одначе, з другого боку, те положення України « при битому шляху з Азії до Европи » приносило величезні шкоди і руїну населенню України та послаблювало її впродовж довгих століть. Справді « Ой біда, біда чайці небозі, що вивела діток при битій

---

[119] Там же, стор. 63-64.

[120] В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів,* стор. 428.

дорозі »[121]. Про цю трагедію України вищезгаданий географ і знавець політичної географії України — Степан Рудницький написав так:

« Вплив центрально-азійського сусідства на історичний рух був поміж усіма політично-географічними впливами для території і народу України безумовно найсильніший. Від самих початків його історії тяжить цей вплив неначе змора на українському народі, немов опир п'є азійський кочовий світ цілі століття його живу кров. Татарське лихоліття не почалося як дехто міг би думати, аж у тринадцятому столітті, воно морило Україну від сірої давнини. Кіммерійці, скити, аляни, гуни, авари, хозари, мадяри, печеніги, торки, берендії, половці, татари, кімлики — всі вони страшною чергою проходили впродовж двох тисяч років степи й луги України і заливали її безмежним горем війни. Починаючи від аварів, мусів український народ переносити всі ці кочові побої безпосередньо на своїх плечах ».

« Не багато є між самими українцями людей, які здавали б собі добре справу з цілої величезности безмежної шкоди, яку ці набіги кочовиків принесли Україні впродовж багатьох століть. Історичні дослідники вже здавна збагнули велику шкідливість аварських і мадярських набігів для середньовічних держав Середньої і Західньої Европи, для політичної сили й культури цих держав. Тридцятлітній війні приписують німецькі історики величезні неґативні наслідки на культурному й політичному полі. Ціле століття потребувала, на їх думку, Німеччина, щоб ці наслідки перемогти.

« Що ж, однак, значить не то тридцятлітня війна, але війни, всі ворожі набіги, яким підпала Німеччина через своє центральне положення в Европі, в порівнянні з тим воєнним лихоліттям, що його витерпіла Україна через її окрайне положення!? Одно татарське лихоліття здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч набіги кочовиків спинилися вже в другій половині XVIII-го століття, то їх сумні наслідки видні до нині. З політичного послаблення, спричиненого півтисячолітнім татарським лихолітям, не може український народ і до нині прий-

---

[121] Традиція приписує цю гарну пісню гетьманові І. Мазепі. Див.: Д. Чижевський, *Історія української літератури...*, Н. Йорк, 1956, стор. 264.

ти до себе»[122]. (Спаціоноване підкреслення в оригіналі).

Тут зупинимося тільки над нападами угрів, печенігів, половців та над першими татарськими нападами. Вже в 9 ст. прибула орда угрів в чорноморські степи й досить довго нападала на українські оселі, забирала людей до неволі і потім продавала їх грецьким купцям як невільників[123].

Приблизно в 860-880 роках прорвалися крізь державу хозарів печеніги з-поза Волги, витиснули угрів з чорноморських степів на рівнини середнього Дунаю і самі зайняли степи від Дону до Дунаю. Це була ще хижіша й більш войовнича орда, як угри. Вже 920 року воював з ними Ігор. За Святослава I Завойовника (960-72) печеніги, скориставши з побуту князя в Болгарії, облягли Київ. В боротьбі з печенігами загинув Святослав, коли вертався з військом з Болгарії і хотів пробитися через їх ряди.

Ще частіші напади печенігів на українські поселення відбувалися за Володимира Великого (979-1015). З тієї боротьби слід відмітити чотири моменти: 1. Літописець написав, що « була війна з ними безперестанку ». 2. Печеніги запускалися дуже далеко в українські поселення, не тільки під Київ, де сам Володимир одного разу ледве захистився перед ними, але й в інші частини землі по обох берегах Дніпра, а на Лівобережжю аж по ріку Десну. 3. Землі ближче степу ставали щораз рідше заселені, бо населення чи то знищено у час нападів, чи то переселялося далі на північ або на захід. 4. Володимир Великий побудував оборонні вали з ворітьми й заставами та оборонні городи коло Києва і коло річок Стугни (тут поставлено аж потрійні вали), Сейму, Трубежу, Сули й ін.

М. Грушевський дав таку загальну оцінку боротьби з печенігами за часів Володимира В.: « Київські околиці були в невпинній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир « бѣ воюя ся с ними и одоляя имъ »[124], але самі наведені ним епізоди показують, яка тяжка була ця боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей

---

[122] Ст. Рудницький, *Українська справа зі становища політичної географії*, стор. 17-20.

[123] Див.: М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Нью-Йорк 1967, стор. 83.

[124] Тут покликався М. Грушевський на: Іпат., с. 83; це значить « Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку », С. Петерсбург 1871 (фототипічне видання), стор. 83.

в околиці Києва; знов приходилось для залоги стягати (« нарубати ») заможніших людей з північних земель: « отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и отъ сих насели грады ». Очевидно, околиці Києва пустіли дуже швидко »[125].

Востаннє напали печеніги на Україну 1036 року. Тоді Ярослав розбив їх під Києвом і вони подалися в околиці гирла Дунаю. Печеніги не могли вертатися в українські степи, бо звідтіля витиснула їх нова орда — *торки* (узи), які почали нападати на українські землі, одначе три князі Ярославичі зорганізували великий похід на них у 1060 р., суходолом і Дніпром, і погромили торків так сильно, що вони залишили українські степи і подалися далі в наддунайські краї[126].

Українські степи зайняла ще грізніша орда — *половці,* звані в грецьких і західніх джерелах куманами, а в орієнтальних — кіпчаками. Їх напади почалися під кінець 1080-тих років (кілька років перед 1090 р.) головно на Київщину, а перед 1093 р. була в Переяславщині « рать (війна) велика отъ Половець отвсюду ». М. Грушевський схарактеризував ті часи так:

''Повторялися тяжкі часи Володимира, тієї « рати без переступа » (війни без перестанку, П.І.), смутні часи, коли, кажучи словами Слова в полку Ігореві, « рідко гукали по Руській землі орачі, але часто крякали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою розмову галки, збираючись летіти на поживу »'' (розд. VI)[127].

А після опису, як половці облягали місто Торческ, де українські князі осадили були тих торків, що їм були піддалися, М. Грушевський відмітив ось що: ''Місто спалено, а людей половці забрали в неволю... З великою здобиччю пішли половці на свої кочовища, ведучи масу невільників. Змучені холодом, стомлені голодом і спрагою, схудлі з біди на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами, покоренними на терні, і з слізьми говорили між собою: « я з того міста », « я з того села », так розпитувались і з слізьми оповідали про свою родину, підводячи очі до Всевишнього, що знає всі тайни...''[128].

---

[125] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, Нью Йорк 1954, стор. 240.

[126] І. Холмський, І. Крип'якевич, *Історія України,* Мюнхен, стор. 53.

[127] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. II, стор. 82-83.

[128] Там же, стор. 85. В примітці там відмічено, що наведину цитату взято з Іпатського літопису, стор. 157; повний заголовок цього вид. подано вище в примітці 124.

« Підчас половецької бурі з кінця XI ст. половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торческ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руському грунті, приймали й вигравали бої »[129].

Одначе тут треба відмітити, що хоч половці були сильні, проте українські князі змогли перемогти їх, коли об'єднали свої сили й одностайно та спільно стали з ними до боротьби. Як князі, так і українське населення мали досить половецьких нападів і нищень. Половці перетягли струну. Українські князі відбули свій з'їзд в Любечі 1097 року (такі з'їзди відбували вони згодом і пізніше), поладнали спірні справи між собою відповідними постановами й рішили стати спільно до боротьби з грізним ворогом. Правда, ще якийсь час затримала їх справа князя Давида. Князі вирушили війною на нього, щоб покарати його за його великий злочин (осліплення князя Василька), а після закінчення тієї війни відбули ряд походів на половців, головно під проводом Володимира Мономаха, а саме в 1103, 1109, 1111, 1116 рр. Ті княжі походи зломили силу половців і вони перенесли свої кочовища поза Дон аж під Волгу та під Кавказ. Коли князь Ярополк підчас походу 1120 р. зайшов аж на Дін (а може й Донець), не знайшов там половецьких кочовищ. З того зломання половецької сили скористали підлеглі половцям частини печенігів та торків, збунтувалися проти них і частини їх перейшли під владу українських князів. Погром половців завершив Мстислав Мономахович, який в 1140 р. щераз знищив половецькі кочовища і загнав їх « за Дін, за Волгу, за Яїк », як написав про нього літопис.

Три десятиліття половецькі орди залишалися далеко від кордонів України. Але, як згодом збільшилися українські домашні війни — княжі міжусобиці, деякі князі самі почали притягати половців як наймане військо і вказали їм знову шлях до своїх земель. З 1160-тих років почалися знову частіші напади половців на українські землі, а в 1180-тих і 1190-тих роках стали вони дуже прикрі головно для населення Київщини та Переяславщини, одначе тепер половці вже не мали такої сили, як сто років раніше. Половці в той час в деякі роки нападали часто, одначе з малими силами, через що українські князі могли їх легко відігнати. В деякі роки і в деякий час князям доводилося просто тримати сторожу чи властиво самим стояти з військом на сторожі на пограниччі,

---

[129] Там же, стор. 536-537.

щоб так відстрашити половців від нападів. Тепер половці числили тільки на несподівані напади: « на вістку — як відмітив М. Грушевський — що в сусідстві десь є князь, вони залишають свої пляни й тікають... Досить було в 90-тих роках XII ст. вийти князеві на пограниччя десь з військом, щоб тим здержати половців від нападів, а століття передтим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князів (бій над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернутися до колишньої сили й енергії... »[130].

Правда, в 1203 р. половці понищили ще Київ, але їх спровадив, тобто запросив як союзників князь Рюрик Ростиславич і напустив на Київ, борючись проти Романа Мстиславича, галицько-волинського князя, який у той час подався був до Галичини (див. про те знищення Києва ще далі).

Одначе незабаром прибула з Азії нова велика орда *татари*, які перемогли не тільки половців, але здобули й московські та українські землі.

Під кінець 12 і на початку 13 ст. здібний монгольський вождь Темуджин зорганізував величезну державу, що сягала від Тихого океану, включаючи в себе Північний Китай, аж до гір Кавказу, включаючи в себе Туркестан і Персію. В 1220-23 татари напали на половців, на українські степи, де дійшло до бою між ними і половцями та немалим числом українських князів над річкою Калкою 1223 року[131]. В тій війні, після початкових перемог українських князів, у висліді перемогли таки татари, які вернулися знову до Азії. Аж 9 років після смерти джінґісхана (начального хана) Темуджина (він помер 1227 р.), тобто 1236 р. вибралися татари на підбій Европи. Наперед зайняли вони краї болгарів над Волгою, далі різні московські князівства, 1238 р. остаточно перемогли половців в степах, а 1239 р. здобули і знищили Переяслав та Чернігів, 6 грудня 1240 р. здобули Київ, а далі інші українські землі, здобули Угорщину, а 1242 року вернувся хан Батий зі своєю ордою над нижню Волгу, де заснував свою державу зі столицею в місті Сарай (коло міста, що за царських часів називалося Царів).

---

[130] Там же, стор. 536-537.

[131] М. Грушевський вказав як дату бою над Калкою 31.V.1224, але деякі інші історики, між ними й І. Холмський (Крип'якевич), подали дату 1223 р. (див. цит. праця Холмського, стор. 68). Енциклоп. Українознавства, словн. част., т. 3, стор. 925, під словом « Калка » написала: « 1223 (за ін. джерелами 1224) ».

Цей татарський напад історики звичайно уважають за кінець Київської княжої держави, хоч як її продовження існувало ще понад 100 років Галицько-Волинське князівство.

А тепер зупинімся над питанням, чи цей татарський напад був справжньою причиною упадку тієї держави, або, іншими словами, чи татари були б перемогли Київську Руську державу, якщо вона була б у той час не такою слабою, поділеною й вичерпаною княжими міжусобицями державою, а була б міцним одностайним монолітом, з добре розбудованою обороною, як на кордонах, так і в поодиноких городах-містах.

Вже Грушевський, зобразивши знищення Києва Андрієм Боголюбським 1169 та інтриґи володимиро-суздальського князя Всеволода, що скінчилися вищезгаданим спрямуванням половців на Київ і новим великим знищенням того міста 1203 р. та дальшою боротьбою за Київ, відмітив: « Після цього Київ упадає вже зовсім і пізніший татарський погром не багато доправив по тих домашніх погромах » або « на чутку про прихід татар замикалися міста, а князі, бояри і всякі інші значні люди розтікалися, куди видко »,[132] чи — на іншому місці — « князі кинулись тікати, куди хто трапив »[133].

Свій сумнів щодо того висловив В. Липинський такими словами: ''Чи ми, що бачили зайняття не сповна трьохтисячним большевицьким загоном півмільйонного Києва, можемо повірити байкам про « незчисленні орди татарські », що знищили Київську Руську Державу? Хіба ця горстка татар, якої чистокровного потомства вистало ледве на рідке заселення Криму, не зайняла многомільйонної Руси тодішньої завдяки бунтові проти власних князів своїх же « людей татарських »''?[134]

Щоб відповісти на вищепоставлене питання та щоб знати, чи В. Липинський не занадто зменшує татарську силу й загрозу, треба наперед устійнити, скільки боєздатних вояків могла мати орда Батия. Азійські джерела подали, що 1236 року вислано Бату з 150 тисячами війська[135]. А проф. Михайло Б. Ждан написав про те: « Для порівняння подаємо тут думки Ст. Краковського, істо-

---

[132] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Н. Йорк 1967, стор. 110 і 121.

[133] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. II, стор. 251.

[134] В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів*, стор. 249.

[135] Там же, стор. 541.

рика трьох татарських нападів на Польщу, на праці якого ми в нашій розвідці вже покликалися [136]. На його думку, татарська армія в 1241 р. становила 100.000 до 120.000 вояків, у 1259/60 рр. — 20.000 — 30.000, а в 1287/88 рр. коло 30.000 (разом з допоміжним військом галицько-волинських князів). "Ми хотіли б тут також звернути увагу на наше дослідження над кількістю армії Батия, в якому ми, беручи за вихідну точку інформації « Таємної історії монголів », оцінили її приблизну кількість на 130.000 до 140.000" [137].

Коли зважимо, що тодішні европейські хроніки звичайно перебільшували числа військ, то можемо припустити, що те саме чинили й азійські тодішні історичні джерела, отже, ними подане число 150.000 слід уважати за перебільшене, може й значно перебільшене. Коли до того ще додати, що подане азійськими джерелами число армії Батия відноситься до 1236 р., коли він вирушав ще на болгарів над Волгою та що за час його боротьби з ними і з московськими князями, а далі з половцями в степах та при здобуванні Переяслава й Чернігова згинуло чимало татар і що татарські вожді вибиралися згодом в похід на західні українські землі та на Польщу і Литву з військом, не більшим як 30.000 вояків, то можна прийняти, що навіть число, подане Краковським щодо війська Батия, завелике, що Батий мабуть мав тільки коло 80.000 — 90.000 вояків. За цим промовляє і те, що Батий пересував свої війська пропорційно досить скоро, навіть через ріку Дніпро, що не було б легко робити при такому числі вояків, як це подали початково азійські джерела.

З другого ж боку, вищенаведеним запитом і словом « горстка » В. Липинський забагато применшив татарську силу 1240 року. Правду сказав В. Липинський, що чистокровного татарського потомства вистало ледве на рідке заселення Криму. Але тут треба відмітити, що, поперше, потомки Батиєвої орди поділилися аж на три частини, а саме на 1. Кримську, 2. Астраханську і 3. Казанську орди, отже, ті татарські потомки, що заселили Крим, були тільки частиною всіх потомків, тобто всієї Батиєвої орди. А подруге, Батий мав дуже багато нечистокровних вояків, а саме турків

---

[136] М. Ждан мав на думці працю: Stefan Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, яку він подав у І-шій частині своєї вищецит. довшої статті: « Український Історик », ч. 1-2, 1967, стор. 36.

[137] М. Ждан, вищецит. праця, « Український Історик », 1-4, 1968, стор. 75.

і інших азійських народів, бо джінґісхан Темуджин підкорив був собі турків-караїтів, алтайських найманів, танґунів, північних китайців, ховарезмійців (туркестанців) тощо М. Грушевський відмітив, що « військо (Батия) мусіло складатися головно з турецьких континґентів; монголів могло бути там дуже небагато. В наших джерелах ці приходні мають ім'я татарів, що обіймало монголів разом з деякими іншими племенами... »[138]. Тим то число чистокровних татар, що згодом поселилися на Кримі, не може бути міродатним щодо числа війська Батия.

Залишається ще питання, скільки війська могла змобілізувати тогочасна Україна. Вищезгадуваний М. Мацяк висловив думку, що галицько-волинські князі Андрій і Лев II змобілізували армію 250.000, враз з союзниками, до боротьби з татарами 1323 року. З тим не погоджується М. Ждан. Він покликується на польського історика С. Кучинського, який дійшов до переконання, що мобілізаційна спроможність Польщі початків 15 ст. (перед боєм під Ґрунвальдом 1410 р.) була 70.000 вояків, без Литви, тобто 5 відсотків всього тодішнього її населення[139]. Застосовуючи цю 5-відсоткову засаду і беручи до уваги дані В. Кубійовича, що Україна в княжі часи могла мати приблизно один мільйон людей, М. Ждан дійшов до висновку, що мобілізаційна спроможність України в той час була 50.000 вояків[140]. Вище, в розділі « Цікавий погляд В. Мацяка » вже відмічено, що з даних Юрія Вернадського виникало б, що така спроможність України в той час була більша. Очевидно, що такі обчислювання дуже умовні, бо Польща мала зорганізоване військо на земельній февдальній основі (лицарі, що отримали землю, мали за те давати означену кількість вояків). Подібну, хоч і не таку саму засаду мали західні українські землі, галицько-волинські, натомість князі Наддніпрянщини самі утримували військо на кошти зібраної данини і прибутків з торгівлі, через що їх спроможність утримувати військо після поділу держави на менші

---

[138] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. II, стор. 541-542. Див. теж стор. 539-540. Тут ще відмічу, що джерела й літературу до історії монголів подав М. Грушевський, там же, стор. 583-584, а новішу літературу — М. Ждан в цит. праці, « Український Історик », ч. 1-2, 1967, стор. 23-24.

[139] Stefan M. Kuczynski, *Wielka wojna z Zakonem Krzyzackim*, Warszawa 1955,

[140] М. Ждан, цит. праця, « Український Історик », ч. 1-4, 1968, стор. 75-76. стор. 186-193.

князівства і занепаду торгівлі була невелика. Знаємо, що київський князь Святослав, який мав в своїх руках тільки не цілу Київщину в 1180-тих роках, утримував 800 вояків. Тому ми можемо тільки сказати умовно: Якщо б Україна була незнищеною та об'єднаною політично, а зокрема, якщо б вона була мала повну військову февдальну систему, то вона могла б була поставити стільки війська, скільки було треба, щоб зупинити орди Батия.

Щодо поглядів М. Ждана, то слід відмітити, що за новими дослідами треба прийняти, що княжа Україна мала значно більше населення, як один мільйон людей. Бо ось недавно українські археологи устійнили на основі радіокарбонічних досліджень т.зв. « Зміїних Валів », що на території Київщини вже в 4-5 ст. по Христі збудовано великий 500-милевий комплекс земляних валів і укріплень довкола території Києва, в формі трикутника, для чого треба було перенести чи перевезти 7 більйонів кубічних метрів землі. З того учені доходять до висновку, що число населення тодішньої держави з осередком у Києві мусіло доходити тоді до щонайменше одного мільйона [141]. Якщо ж вже тоді та держава мала стільки населення, то можна прийняти, що українські землі 1240 року мали значно більше як один мільйон людей, навіть якщо візьмемо до уваги, що чимало населення знищили довголітні напади кочовиків та що якась частина людей перенеслася на захід чи на північ. Маючи більше населення, могли українське князі зорганізувати й більше війська як 50.000. Зрештою, у випадку потреби князі могли творити піхотні формації з луками з селян і міщан, як це, напр., вчинив був галицько-волинський князь Данило, згодом король, або могли скликати народнє ополчення, коли на війну мав іти кожний мужчина, здатний до зброї, хоч був би озброєний тільки дручком.

Історик І. Холмський (Крип'якевич) оцінив, що « всі військові сили Київської держави можна рахувати найбільше на 50.000 » [142]. Значить, стільки війська було, але спроможність була значно більша, включно з народнім ополченням вона була поважно велика. Перевагу над татарами давали українським князям також укріплені міста, які татари мусіли здобувати.

---

[141] Вістка про те під заг. *Перша слов'янська держава...* в « Свободі », Джерзі Сити, Н.Дж., ч. 87, з 11 травня 1971, стор. 1, подана за « Нью Йорк Таймс » з 9.V.1971. Також вістка в « Америці », Філядельфія, Па., ч. 86, з 11.V.т.р., стор. 1.

[142] І. Холмський, *Історія України,* стор. 102.

В час 2-гого татарського нападу бачимо одне цікаве явище: князі не підготовляють оборони на більшу скалю, не готують спільної оборони, не шукають за добрими й надійними союзниками, не скликають народнього ополчення. Вже 1239 року появилися татари на Лівобережжю, здобули і знищили Переяслав, а потім Чернігів і вже того року хан Менке, ставши на лівому боці Дніпра, оглядав Київ, дивувався його великості та красі і післав послів намовляти киян, щоб вони піддалися. Вони не піддалися, але князь Михайло, що недавно здобув Київ підчас міжусобиці, покинув Київ (замість організувати його оборону) і подався на Угорщину (його син мав оженитися з дочкою угорського короля). Після того зайняв Київ князь Данило і прислав воєводу Дмитра для оборони Києва.

М. Грушевський відмітив: « Взагалі підчас цього другого татарського походу князі йдуть в розтіч як горобці — кожний сам про себе, — хоч при першім поході (1223) вміли стати одностайно »[143].

Дуже характеристично, що навіть і цей грізний татарський напад не припинив княжих міжусобиць, а тільки зменшив їх. В книзі Грушевського читаємо: « Заки вона (татарська орда) ходила по Угорщині і західньо-слов'янських землях, на Україні знову почалася давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтенсивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову протиставляти Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич »[144].

Вже й з цього бачимо, що другою і глибшою причиною упадку Київської держави був її поділ на малі князівства та війни поміж ними, так звані княжі міжусобиці.

Поділ на князівства і княжі міжусобиці

До поділу Київської держави на багато князівств причинилися головно: 1. величина її території, 2. різниці поміж її племенами, 3. неурегульованість наслідства на київському і інших княжих престолах, та великий розріст княжого роду.

1. *Територія* Київської держави підчас її найбільшого розвитку була дуже велика, бо вона охоплювала не тільки етногра-

---

[143] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* Н.Й. 1967, стор. 118-119.

[144] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. II, Н.Й. 1954, стор. 252.

фічні українські та білоруські землі, але й велику частину пізніших московських земель, через що сягала до Фінської затоки, озера Ладога, в деяких місцях до ріки Волги та під Кавказ. Це була *найбільша територією* держава в усій середньовічній Європі. При тодішній невиробленій комунікації важко було утримати зв'язок між державним центром та далекими окраїнами держави, тимбільш, що на деяких із них проявлялися відосередні тенденції. Тільки князі великої особистости й авторитету та з військовою силою, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий та великою мірою і Володимир Мономах, вміли втримувати в послуху для себе населення найдальших окраїн своєї держави.

2. *Різниці поміж групами племен.* На цю різницю мали вплив насамперед *народній субстрат,* тобто те первісне, прадавнє місцеве населення, з якого розвинулися згодом дані групи племен. Для групи українських племен таким субстратом було давнє хліборобське населення трипільської культури; для групи пізніших московських племен субстратом були фіни, а для білоруських — балтійське населення, через що оформилися інші народні типи, з іншою вдачею та культурою.

Також *головні ріки* тих груп племен спрямовували їх торгівлю та взагалі їх економічне життя в інших напрямах: Дніпро і Дністер — до Чорного та Середземного морів, Двина й Німан до Балтійського моря, а Волга до народів Азії, зокрема Сибіру та до Каспійського моря. З народами, що жили над тими морями чи в тих сторонах дані групи племен не тільки втримували торговельні зв'язки, але переймали й дещо з їх культур, а це витворювало *різницю їх економічних інтересів та різниці їх культур.*

3. *Неурегульованість наслідства княжих престолів.* Вже після смерти Святослава I Завойовника († 972 р.) почалася перша міжусобиця між його трьома синами, в якій згинули два сини — Олег, а далі Ярополк, найстарший між ними. Залишився тільки Володимир, що об'єднав державу, поширив її границі та довів її до великої могутности. Після смерти Володимира Великого († 1015) почалася друга велика міжусобиця між його синами, в якій згинули три Володимирові сини — Борис, Гліб та Святослав, а четвертий — Святополк Окаянний, що спричинив їх смерть, пропав в сусідному західньому краю. Переможцем у тій боротьбі був Ярослав Мудрий, що знову довів державу до великої могутности. Щоб не допустити до братньої міжусобиці після своєї смерти, Ярослав Мудрий ще за життя поділив державу між своїх синів і дав їм такий заповіт:

« Це я відходжу з світу цього, сини мої, майте між собою любов, бо ви є брати одного батька і матері. Якщо будете в любові між собою, Бог буде при вас і підкорить вам ваших противників; якщо ж будете ненависно жити, в суперечках сварячись, то й самі загинете, і землю батьків своїх і дідів погубите, яку вони набули трудом своїм великим. Тож перебувайте мирно, слухаючи брат брата. Це ж поручаю на своє місце престіл старшому синові моєму і братові вашому Ізяславові, Київ, його слухайте, як слухали ви мене, він буде вам в моєму місці... І так розділив їм городи, заповідаючи, їм не переступати приділів братніх не виганяти один одного; сказав Ізяславові: якщо хто схоче скривдити брата свого, то ти помагай тому, кого кривдять. І так урядив, щоб сини його перебували в любові ». (Переклад цитату з літопису на сучасну мову, зі збереженням оригінального стилю).

Таким чином Ярослав М. ввів т.зв. княжий *сеньйорат* в устрій держави. Хоч ясно Ярослав не з'ясував цього устрою, проте згодом оформилося в Чернигівській землі так зв. в літописі « лівствичное восхожденіе », тобто « перехід по драбині », який приймався бодай частково та в теорії щонайменше і в інших землях, це зн., що в Києві мали княжити після смерти Ізяслава його молодші брати по черзі старшинства, а далі найстарший син Ізяслава і т.д. Інші князі мали присуватися щораз ближче до київського престолу, по черзі старшинства, займаючи щораз кращі городи.

Хибою сеньйорату було, що він мав спиратися тільки на моральному авторитеті, на солідарності княжого роду. В дійсності ж найстарший у княжому роді, київський князь, міг проявити дійсну владу тільки тоді, як розпоряджав силою — військом. Вже сини самого Ярослава М. зломили сеньйорат, вигнавши Ізяслава з Києва, в якому почав княжити його брат Святослав. Згодом щораз більше почали ту засаду ломити і почалися княжі міжособиці за Київ та й за інші князівства, зокрема в Чернігівщині. Сеньйорат не сповнив свого завдання, не охоронив Київської держави перед боротьбою князів, ані не зберіг її цілости. І. Холмський (Крип'якевич) відмітив, що Ярославів заповіт — « це було рішення, фатальне для дальшого розвитку держави »[145], а Теофіл Коструба завважив: « Був тільки один вихід із цього завороженого кола: це була б к о р о л і в с ь к а к о р о н а, яка на Заході вирішила була питання про престолонаслідство... На жаль, Ярослав Мудрий,

---

[145] І. Холмський, *Історія України,* стор. 53.

не зважаючи на свої численні зв'язки з Заходом, не ввійшов у сім'ю західньо-европейських народів, а тому його заповіт не причинився насправді для добра нашій державі, а радніше вніс заколот, який доведеться пізніше князям ліквідувати »[146].

Князі справді скоро зліквідували сеньйорат, введений Ярославом, а незабезпечиний відповідною силою. Сеньйорат не втримався навіть пів століття. Коли розпочалися більші міжусобиці між князями, особливо в Чернигівщині, підчас яких Олег Святославич наводив на українські землі половців, за що прозвано його Гореславичем, українські князі вирішили на своєму *з'їзді в Любечі 1097 року,* що з того часу кожний князь має тримати тільки свою батьківщину, тобто землю, отриману від свого батька, і не сміє нападати на землі іншого князя. Князь мав ділити свою землю між своїх синів. Так почався тепер уже леґалізований князями поділ української Київської держави на щораз то більше *удільних князівств.*

Поділ, чи — як дехто з істориків називає — розклад Київської держави йшов далі в двох напрямах: а) поділу на щораз то більше князівств і б) боротьби за Київське князівство чи радніш за місто Київ, « матір руських городів ».

Поділ на удільні князівства. Вже за часів Володимира В. і Ярослава М. відділилося окремо Полоцьке князівство, де володів Ізяслав, син Володимира В. і Рогніди. Після поділу держави між Ярославових синів та під впливом економічних інтересів окремих земель і колишніх племен відокремилися крім 1. Полоцького ще такі князівства-землі: 2. Київське, 3. Чернігівських 4. Переяславське, 5. Турово-Пинське, 6. Волинське, 7. Галицьке. На неукраїнських землях оформилися Новгородське, Ростово (Володимиро)-Суздальське та Муромо-Разянське і інші князівства. (Тут вичислено князівства не в хронологічному порядку щодо часу їх відокремлення, а радніш за територіяльним сусідством).

Відповідно до того, як княжий рід розростався в окремих князівствах, вони ділилися далі на менші князівства, звані волості, які отримували сини по батькові. Напр., Чернигівське князівство поділилося у висліді на такі волості: Чернигівську, Новгород-Сіверську, Курську, Рильську, Путивельську, Трубчевську і Вщизьку. А в XIII і пізніших століттях нащадки Ольговичів так розрослися, що тамошні князі були просто тільки більшими діди-

---

[146] Т. Кострува, *Нарис історії України,* Торонто 1961, стор. 174-175.

чами-поміщиками [147]. Турівське ж князівство згодом поділилося на менші князівства зі столицями в Пинську, Клечеську, Городку, якийсь час у Слуцьку, а в XIII ст. ще й у Дубровиці, Степані, Чарторийську тощо [148].

Тільки одна Київщина не ділилася на окремі князівства, але відібрано від неї згодом Погорину волость (над рікою Горинню). Не ділилася вона, бо не мала своєї окремої династії, як інші удільні князівства. Правда, якийсь час втримувалися там Мономаховичі (старші) і Київщина уважала їх за свою династію, але з боротьбою за Київ князі почали мінятися і кияни втратили своє зацікавлення Мономаховичами. Хоч Київщину не поділено на окремі князівства, але й тут київські князі встановляли окремі волості для окремих князів, чи то для близьких своїх свояків, щоб їм забезпечити Київщину як спадщину, або мати ту близько для допомоги, чи то для тих, що втратили свої волості в інших князівствах, бо київський князь як патріярх династії почувався до обов'язку заопікуватися ними, чи то як нагороду для тих, що допомогли даному князеві здобути Київ. Одначе постійних княжих волостей в Київщині не було. « Розклавши княжі волості в Київщині в тому порядку, як часто котра була княжою волостю, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канів, Котельниця (з Божським, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний » [149]. Більша частина в цьому ряді, почавши від Овруча, бували тільки раз окремою волостю. Одначе волосні князі Київщини не провадили окремої політики, тільки підпорядковувалися здебільша київському князеві.

Боротьба за Київ. Годі тут докладніше зображувати боротьбу за Київ, одначе уявити собі її допоможуть нам деякі статистичні числа, подані в « Великій історії України » (вид. І. Тиктора). Там читаємо:

« Яскравою картиною того, на що звелося політичне життя Київської держави в останньому столітті її існування (1146-1246) можуть нам послужити сухі числа: за одно століття *переходив київський стіл з рук до рук — 46 разів!* При тому княжило тут 24 князі

---

[147] Там же, стор. 247.

[148] Д-р Микола Андрусяк, *Історичні нариси* (княжа доба), Краків 1940, стор. 39, а також: Теофіл Коструба, цит. праця, стор. 246.

[149] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. II, стор. 296.

з 7 ліній і 3 династій. З того один князь « вокняжувався » на київському столі 7 разів, п'ятьох засідало по 3 рази, вісьмох по 2 рази. Найдовше, бо 13 років продержався один князь, один княжив 6 років, два по 5, три по три роки, сім по два роки, *тридцять п'ять не княжили в Києві довше, як рік, а то й ще коротше.* Не диво, що серед такої мінливости князів на київському столі не могла тут закріпитися якась державотворча система; крім того, терпіла на тому духова й матеріяльна культура народу »[150]. (Підкреслення моє).

Боротьба суздальських князів проти Києва. До послаблення і знищення Києва у тій боротьбі багато причинилися володимиро-суздальські князі, тобто князі тієї території, що пізніше стала основою московського народу.

Як знаємо вже з вищесказаного, між населенням Ростово-Суздальщини та Муримо-Разянщини і між українськими племенами існували більші різниці вже з найдавніших часів. У племен північно-східньої Европи народнім субстратом у 80 процентах були фінські племена. Їх господарство й економічні інтереси були зв'язані з Волгою, а не з Дніпром. Тому шість разів мусіли їх українські князі наново прилучувати війною до Київської держави, а чотири рази князі ліквідували їх повстання. Різнилися вони також і своєю культурою та мовою. Приблизно від половини XII ст. ростово-суздальські князі повели окрему свою політику [151], спрямовану на те — наперед, щоб оволодіти Києвом, а опісля, щоб знищити його як свого конкурента.

З послаблення Києва намагався скористати суздальський князь Юрій Довгорукий, син Володимира Мономаха. Тричі пробував він здобути Київ, в 1149, 1150 і в 1154 рр. Аж за третім разом втримався він в Києві, але з тією різницею від інших князів, що він сперся не на киянах, а на суздальцях і тому він примістив в Києві та в його околиці військові залоги суздальців. Після смерти Юрія 1159 р. кияни понищили та вигнали суздальців. Характеризуючи цю боротьбу в 1150-тих роках, молодий, многонадійний український історик Павло Грицак, що передчасно помер, висловив такий погляд:

---

[150] *Велика історія України.* — До 1923 р. опрацювали проф. д-р Іван Крипякевич і ред. Микола Голубець... Видав І. Тиктор, Вінніпег 1948, ст. 212-213.

[151] Про ті різниці та про початки пізнішої московської держави див. докладніше: Микола Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-слов'янських націй*, Ню Йорк-Париж 1964, а також в цит. книжці Р. Млиновецького.

« Ворожнеча Суздаля, згодом Володимира Заліського, з Києвом, така слідна вже в 2-ій половині 12 ст., — це ворожнеча двох зовсім виразно сформованих політичних систем — суздальсько-володимирської та київської. В боротьбі Ізяслава з Юрієм по стороні першого в 1150-тих рр. стоять Київ, Волинь, Полісся, Смоленськ, часами — Переяслав. Хоч покищо не бачимо тут Галичини, ні Чернігівщини, ця Ізяславова ліґа саме й є вищою формою політичної організації українського народу в ті часи »[152].

Р. Млиновецький уважає Юрія Довгорукого за першого окупанта Києва. (Див. про те вище в підрозділі « Погляди Р. Млиновецького »).

Син Юрія Довгорукого Андрій Боголюбський, також володимиро-суздальський князь, здобув Київ 1169 р., сильно його зруйнував і обрабував, вивізши багато майна з Києва до своєї столиці в Володимирі над Клязьмою. Він не осів в Києві, а рішив володіти ним із своєї північної столиці. Андрій Боголюбський двічі призначував, сказати б, свого намісника-князя для Києва, щераз облягав його 1173 р., але після кількох місяців мусів відступити з нічим.

Цю боротьбу після смерти Андрія Боголюбського († 1178) М. Грушевський коротко зобразив між ін. так: « тоді знов брат Андріїв Всеволод зумисно розсварив українських князів... і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосерно (1203),[153] і коло нього звелася така борня, що справді трудно було всидіти комунебудь в Київщині.

« Після цього Київ упадає вже зовсім і пізніший татарський погром не багато доправив по тих домашніх погромах »[154].

Тим то в боротьбі за Київ найбільш причинилися до його знищення та захитання суздальські князі від 2-гої половини 12 ст., ці попередники і предки московських князів. Отже, Московщина не тільки згодом зліквідувала українську гетьманську державу, але також вона — в ширшому розумінні, що включає і Суздаль — значно причинилася до упадку і попередньої — української княжої держави.

---

[152] Павло Грицак, *Галицько-Волинська держава,* Нью Йорк 1958, сторінка 53.

[153] Київ зруйнували тоді головно половці, яких покликав для допомоги в поході на Київ князь Рюрик Ростислави/з Мстиславичів/.

[154] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* Нью-Йорк 1967, сторінка 110.

Тепер час спитати про *глибшу причину* вищез'ясованих поділів київської княжої держави на удільні, а далі ще й на волосні князівства, про глибшу причину великих княжих міжусобиць, зокрема затяжної боротьби за Київ; чому не зупинено тих поділів і тієї боротьби, чому не створено української корони, що могла зберегти єдність Руської землі та випровадити її з бурхливого моря на спокійні води, як це сталося з іншими народами й державами?

Відповідь на це дав уже нам В'ячеслав Липинський, який добачував головну й глибшу причину упадку української княжої держави в тому, що на українських землях не оформилася міцна провідна верства, осіла на землі, з якою зв'язувала б свою долю.

Правда, вже й Грушевський відмітив, що « князь правив, спираючися на свою дружину, яку тримав з своїх грошей, з тих доходів і даней, які на нього йшли » та що « спочатку ця дружина була дуже рухома: вона, як і князі, переходила з землі до землі, з князями і без них; далі осідається, сказати б, вростає в землю й зливається з земським боярством »[155]. Також вже й Грушевський був свідомий, що та провідна верства була слабка, що « у нас та верхня меншість, не маючи опори в цих масах, не мала при тому й стільки свідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захиталася політична будова... »[156]. Одначе Грушевський не уважав слабкість провідної української верстви за причину упадку київської держава. Аж В. Липинський висловив цю думку в категоричній формі — у своїх « Листах до братів-хліборобів ».

(Довші цитати з праць М. Грушевського і В. Липинського подано вище, в підрозділах, де з'ясовано їх погляди на ті справи).

Також ми бачили, що погляд В. Липинського про відсутність сильної провідної верстви як причину упадку київської держави прийняв і Ісаак Мазепа (див. вище). Прийняв цей погляд раніше Теофіл Коструба, який порівняв український політично-суспільний устрій княжих часів із таким устоєм в Західній Европі. Т. Коструба з'ясував це так:

« ...на Заході суверен (звичайно король) становив окремий стан, а натомість февдальне лицарство, с т и с л о з в' я з а н е

---

[155] Там же, стор. 132.

[156] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. III, стор. 502.

з землею, а не з сувереном (підкресл. в оригіналі, П.І.), творило окремий стан. В Україні того не було. Дружина була зв'язана особисто з князем так тісно, що князь числився, власне, «першим між рівними», а не окремим станом. Це були залишки тих часів, коли князі-конунґи ще були тільки ватажками своїх дружин. В Україні і взагалі у східній Європі аж до половини XII століття збереглися давні «дружні» відносини між князем і його дружинниками-боярами. Це давало боярам велику свободу поведінки у відношенні до князя... що у своїй здеґенерованій формі дало боярську зухвалість і анархію в Галичині. Дружина була зв'язана не з землею, а з князем. Тому з переходом з одного стола на інший дружина була зобов'язана — і звичайно це зобов'язання виконувала — іти разом із князем: життя дружини й її добробут був тісно сповний із долею князя[157]. В найдавніші часи Київської держави, ще в X столітті, як князь так і дружина не мали ніяких земельних наділів, де провадили б свою індивідуальну господарку, але жили виключно з воєнної добичі й місцевих данин. Княжий скарб був не публичною власністю, а власністю князя, і з нього він удержував свою дружину. В пізніші часи, зокрема в XII столітті (не кажучи про пізніші вже часи) дружинники дістають земельні наділи якби винагороду за свою воєнну службу князеві. Все ж таки навіть тоді вони були зв'язані з князем, а не з землею. Таким чином підбита країна вважалася приватною власністю князя і дружини, а поняття держави як публичної власности всіх громадян тоді в нас іще не було. Відповідно до того відносилися до держави нижчі шари громадянства...»[158].

З того бачимо, що в Західній Европі, включно з Польщею, суверен-володар, правний власник всієї землі в державі, роздавав землю різним лицарям, а ті (маґнати) роздавали землю далі лицарям. Всі ж, що отримали землю, звичайно спадково, мали обов'язок за те озброювати себе і якусь кількість лицарів-войовників та прибувати з військом на кожний заклич свого зверхника, в тому й найвищого зверхника в державі — володаря-суверена, звичайно короля. Деякі з тих лицарів за посідання землі були зобов'язані виконувати призначені для них державні уряди. Так

---

[157] М. Грушевський вказав, що частина княжої дружини була місцева, бо нові, прихожі князі покликали місцевих людей до своєї дружини з уваги на їх місцеві впливи, заможність тощо. Див. т. III, стор. 306-307.

[158] Теофіл Кострува, *Нарис історії України,* стор. 212-213.

постав середньовічний февдальний устрій, який дав змогу оформитися сильній провідній верстві водночас землевласників і лицарів-войовників, верстві, що, сказати б, вросла в землю даної держави.

Натомість в Україні князь платив своїм лицарям-дружинникам — і за військову службу, і за сповнювання княжо-державних урядів — прибутками з данини, в тому велику частину натуралїями. Досить пізно, бо аж в XII ст., почали дружинники діставати землю, через що верства української земельної аристократії була слаба; вона оформилася сильніше тільки на західніх українських землях. (Про її дальшу долю див. вище в розділі про погляди В. Липинського).

Таке оплачування княжої дружини-войовників даниною і прибутками з торговлі, а не роздачею землі для них та зв'язання войовників з князем, а не з землею, мало кілька некорисних наслідків для держави.

Поперше, те, що торгівлею займалися побіч купців також войовники, чинило купецьку та взагалі міщанську суспільну верству слабою та причинилося побіч інших чинників до того, що українські міста були слабкі.

Подруге, відповідно до того, як ділилися й маліли князівства та в міру того, як занепадала торгівля через напади кочовиків і з інших причин, убожів князь, а через те і його *військо ставало менше*. Ще Святослав I Завойовник (†972) ішов похододом на наддунайську Болгарію — як подав грецький хронікар Лев Діякон — з 60.000-ним військом [159]. У поході руського війська на Царгород за Ярослава Мудрого, 1043 р., взяло участь бл. 20.000 війська на човнах і 6000 вояків на суходолі [160]. Одначе згодом, як відмітив М. Грушевський, « значніші князі мали по кілька сот дружини, до тисячі, рідко більше, менші ж князі могли мати яку сотню або кількадесять... » [161].

Потретє, щонайважливіше, таке незв'язання провідної верстви з землею та своєрідна ізоляція тієї верстви, а через те й держави від решти громадянства *не витворили* у населення України *відповідно сильного патріотизму* та взагалі не оформило *ніякої однівї сильної, всіх об'єднуючої понадклясової народньої ідеї*. Правда, в

---

[159] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 473.
[160] Там же, т. II, стор. 36-37.
[161] Там же, т. III, стор. 250.

княжі часи інколи висували гасло « Руської землі », але воно було слабке і — як бачимо з деяких подій — не спонукувало, або мало спонукувало до спільних жертвенних дій у випадку потреби. Слабкість ідеї « Руської землі » відчували вже й сучасники, між ними й літописці, і ставили побіч тієї ідеї ідею спільного походження князів, їх братерства. Видається, що ця « ідея братерства княжого роду » була сильніша, як ідея Руської землі.

У праці М. Грушевського читаємо:

« Таким чином до братства, родової спільноти (князів, П.І.), як до чогось реальнішого, апельовано там, де властиво йшла мова про спільність інтересів, « добро Руської землі », з другого боку там — де вимагалося властиво етики, справедливости в відносинах.

"Ідея « Руської землі » при тому виступає теж дуже часто. Вона, безперечно, жила, і з свого боку невтралізувала розклад княжого роду на дрібніші роди, але, видко, на імперативну силу цієї ідеї не дуже покладалися в суспільності, і в поміч їй, для покріплення, відкликувалися завжди до княжого братства, до спільности роду" [162].

А згадуваний уже вище Т. Коструба, спираючись на ідеї Вячеслава Липинського (« Листи... »), висловив ось такі міркування:

« Недостача аристократії, споєної тісно з землею й її інтересами, причинилася до того, що в Україні і взагалі на Сході Европи не розвинувся патріотизм у такій формі, як його бачимо нормально на Заході. Бо патріотизм — це прив'язання до своєї землі-батьківщини, яке виростає на тлі зв'язання людини з землею як джерелом передусім свого прожитку, а далі взагалі осередком життя. Тому патріотизм у первісному і правдивому значенні слова походить від хліборобської верстви населення і буває ширший або вужчий, національний або льокальний, залежно від того, який горизонт мають його носії. Коли це більші земельні власники, лицарська верства, яка побіч управи землі займається також у потребі її обороною, себто коли це войовники-продуценти, то вони обіймають своїм зором і своєю любовю не тільки свою загороду, село чи села, але й цілу землю, підвладну їх монархові, де живуть такі самі їх брати-хлібороби. Так і було в Західній Европі. Натомість у нас, в Україні, обставини склалися інакше... Отже, коли й маємо патріотичні нотки в староукраїнській суспільності, то вони зовсім відповідні станові тодішнього суспільно-політичного роз-

---

[162] Там же, стор. 198-199.

витку: це патріотизм княжо-дружинний, імперський, а не земельний. Мабуть так треба розуміти благородну гордість (тут треба розуміти « почуття чести », П.І.) митр. Іларіона... (тут подано цитат з його твору, П.І.)... Подібно висловлюється паломник Данило... Найяркіше висловлений цей патріотизм у « Слові о полку Ігореві » і « Слові о погибели Руської Землі ». В цих двох творах виразно малюється Руську Землю як величезну імперію, з'єдинену княжим родом. Натомість ніде в пам'ятках східньо-европейського середньовіччя, бодай до кінця XIII ст., ми не зустрінемо земельного патріотизму... такий стан наляг сильним тягарем на розвиток Української нації і її самосвідомости. Майже впродовж всієї історії України після княжої доби... в свідомості українців нераз боролися дві стихії: український земельно-національний патріотизм і « общеруська » ідеологія... стара Українська Держава не потрапила виховати громадянства й дати йому потрібні основи для дальшого самостійного існування. В Західній Европі велику ролю в вихованні громадянства відіграла Церква; як же було в нас? »[163]

З поглядами Т. Коструби треба погодитися.

Почетверте, відсутність сильної верстви земельної, а водночас лицарської аристократії та мабуть також і протидії Візантії причинилися до того, що в Україні *не оформлено і не здійснено ідеї української корони,* яка чи не єдина в той час могла вивести Україну з удільного роздроблення і об'єднати всі її сили до боротьби з кочовиками.

Брак ідеї української корони

Значення корони. Коронація володаря в середньовіччі, а навіть і в нові часи, аж до великої французької революції, а то й ще згодом, мала дуже велике значення у державотворчому житті. Коронація унезалежнювала й об'єднувала державу. Вона означала, що Церква передає державну владу від Бога для володаря. Коронація освячувала владу, чинила володаря Божим вибранцем на голову держави — Богом даним.

Назовні означала коронація повну незалежність володаря, повну його суверенність. Внутрі краю коронація вивищувала одного з князів понад інших і піддавала під його владу всіх інших князів

---

[163] Т. Коструба, *Нарис історії України,* стор. 218-219.

та князиків даного краю. Доки князі, володарі чи тільки кандидати до престолу не були короновані, доти могли бути суперечки і змагання за престіл. Коронація ж закінчувала всякі сумніви, дискусії і боротьбу за владу. Бунтуватися проти коронованої голови значило йти проти опінії всього тоді такого релігійного громадянства, втратити його підтримку та наразитися на велике осудження, бо ж влада короля була від Бога.

Коронований володар забезпечував одночасно право до престолу тільки для свого роду й усував претенсії до престолу інших князів. Таким чином корона була важливим чинником, що об'єднував державу й нарід в одну цілість, інколи на довгі віки. Через те церковні ієрархи Західньої Церкви, хотівши вивести свої краї з удільного княжого розбиття та забезпечити мир і спокій для краю, пригожий зокрема для церковної діяльности, доводили справи до коронації і таким способом об'єднували свій край і нарід в одну державу. Властиво з допомогою коронацій оформлено колись остаточно всі більші теперішні держави.

Візьмімо приклади з історії наших західніх чи південно західніх сусідів. Коли розбиття Польщі на менші князівства дійшло далеко, а з слабости Польщі скористав сусідній чеський король і загорнув під свою владу велику частину того краю, тоді головно польська церковна ієрархія почала протидіяти тому. Відомий польський історик Анатоль Левицький написав про це так: « Польська Церква, з ґнєзнєнським архиєпископом на чолі, працювала зусильно над привернення королівської гідности Польщі, з допомогою об'єднання краю і розбудження народного почуття у суспільності. Під тим впливом постала у Перемислава думка відновити польське королівство; тож у Ґнезні архиєпископ Яків..., в асисті інших польських єпископів, між ними і краківського, коронував його на короля всієї Польщі, в 1295 р. »[164].

Правда, після року згинув трагічно Перемислав, а інший чеський король зайняв Польщу, одначе незабаром Володислав Локетик відібрав польські землі об'єднав їх, а на загальне бажання поляків, за згодою Папи Римського, ґнєзненський архиєпископ Яніслав коронував Локетка в Кракові на польського короля 1320 р. З того часу вже всі польські володарі були коронувані аж до третього розбору Польщі 1795 р.

---

[164] Anatol Lewicki, *Zarys historii Polski* — Wyd. ...w Hanowerze 1947, стор. 40.

Подібно угорська корона св. Стефана, що його коронація відбулася 1001-го року, чи чеська св. Вячеслава стали для тих народів могутніми об'єднувальними всенародніми ідеями на дев'ять століть. Під їх гаслами відбувалися кілька разів відродження тих народів після попередніх занепадів, під їх прапорами ті народи вели завзяту й уперту визвольну боротьбу і — властиво аж після першої світової війни, тобто після створення угорської і чеської незалежних держав, перестали ті ідеї мати вплив.

Заходи щодо коронації в Україні. Також і деякі українські князі вживали заходів, щоб коронуватися, одначе ті заходи, як виникає, не були дуже зусильні, а також мабуть до коронацій не хотіла допустити Византія. З поучення візантійського цісаря Костянтина Порфірородного для свого сина знаємо, що вже попередники Володимира Великого просили королівських відзнак від візантійських володарів. Порфірородний написав так: « Коли хозари, або турки (себто угри) або Русь або якийсь інший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятися, щоб прислати йому царських одягів, або корон, або орнат за якусь прислугу або допомогу, то слід так вимовлятися, що такі орнати й корони, звані у нас камелавками, ...не можна колинебудь взяти з св. Софії, ані комунебудь дати »[165].

Очевидно, що заходи для отримання королівських відзнак-прикрас за якісь заслуги — це ще не заходи щодо коронації, але це вказує, що деякі українські князі передволодимирових часів думали про вивищення себе хоч би в формі відзнак.

Одначе ця титата вказує, як нерадо візантійський двір давав комунебудь королівські відзнаки. З того можна додумуватися, що той двір не хотів годитися тимбільш і на дійсні коронації.

Можна догадуватися, що Володимир Великий вимагав від візантійського двору не тільки видати за нього заміж Анну з царського роду, але й коронувати його. На це може вказувати переказ про т.зв. « шапку Мономахову », який у перших редакціях відносився до Володимира В., а також його образ на грошах з королівським вінцем, хоч це могло бути тільки наслідування грецьких грошей. Крім того, німецький учений Ф. Деґлер устійнив на основі одного документу й візантійських цісарських реґестів, що 11 жовтня 989 року посольство митрополита Ефезу, далі ієрарха Антіо-

---

[165] De administrando imperio — 13; порівняй: М. Грушевський, *Історія України-Руси,* I, стор. 507.

хії, кількох єпископів і монахів поїхало до Володимира до Києва, щоб йому передати корону й інші інсиґнії та привезти царівну Анну [166]. Можна догадуватися, що Володимир домагався не тільки самих реґалій (королівських відзнак), але й самої коронації, одначе мабуть візантійські цісарі не згодилися на коронацію і обмежилися тільки до прислання реґалій.

В українській історіографії висловлено погляд, що Володимир Великий, не досягнувши коронації від Візантії, переговорював в тій справі з Римом, на що могли б вказувати три посольства з Риму до нього (в 988, 991 і 1000 роках) та два посольства від нього до Папи Римського — 994 і 1001 років. Не виключене, що папські посли могли коронувати Володимира 1000 року. За коронацією промовляло б те, що літописці та тодішня громадська опінія уважали за самозрозумілу річ, що право до княжого престолу мають тільки нащадки Володимира В., тільки Володимирів рід [167]. Деякі учені не приймають погляду про Володимирову коронацію.

Цікаво, що ніяких слідів ідеї коронації не зустрічаємо у час володіння Ярослава Мудрого (1019-1054), коли українська держава дійшла до найбільшої своєї могутности й розцвіту, дарма що Ярослав був у родинних зв'язках з династіями Західньої Европи («тесть Европи») і справа коронацій мусіла бути йому добре відома. Правда, 1059 року український археолог, що діє під большевицьким режимом, С.А. Висоцький відкрив ґрафіт — напис про смерть Ярослава на стіні катедральної церкви св. Софії в Києві, в якому названо Ярослава « царем »: « В 6562 (1054) місяця фіврара 20 успеніе царя нашего... », але це слово треба мабуть уважати тільки за святкову, урочисту назву князя, яка не вміщає в собі поняття коронації, бо того самого слова вжито в Київському літописі під 1141 і 1154 рр., у відношенні до двох інших князів, про яких не можна думати, що вони були короновані [168].

Справа української коронації виникла аж за Ярославового сина — Ізяслава, але не знаємо, наскільки ініціятиву до цього

---

[166] Fr. Doegler, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Regesten I. Regesten der Kaiserurkunden des ostroemischen Reiches.* H. 3, Jahr 989. Muenchen-Berlin 1924-1932.

[167] Докладніше про те див.: П. Ісаїв, *Чи Володимир Великий був коронований?,* « Шлях », Філядельфія, Па., чч. 33, 34 і 36, 1949; також див. окремий розділ про те в книзі М. Чубатого, *Історія християнства на Руси-Україні,* т. I, Рим-Ню Йорк 1965, стор. 274 і наст.

[168] Вищецит. праця М. Чубатого, *Історія християнства...,* стор. 327. Там також подано, де видруковано вістку про той ґрафіт.

дав сам Ізяслав. Було це так. Ізяслава приневолили двічі втікати з Києва; вперше самі Кияни 1068 року, одначе Ізяслав повернувся до Києва 1069 р. з допомогою польського князя Болеслава II. Вдруге вигнали Ізяслава з Києва його брати Святослав, чернігівський князь, і Всеволод, князь Переяслава, 1073 р. Ізяслав, не мігши покищо дістати вдруге допомоги від Болеслава II, звернувся за нею до тодішнього цісаря римського німецького народу Генрика IV. Цей конкретної допомоги не дав, а тільки обмежився до вислання посольства до Святослава в обороні Ізяслава. Тоді Ізяслав післав свого сина Ярополка до Папи Григорія VII. Ярополк — в імені свого батька Ізяслава — просив, « щоб це королівство (Руси) отримати з наших рук як дарування св. Петра, виявивши належну вірність тому ж святому Петрові, зверхникові апостолів... » (виняток з листа Папи Григорія VII до Ізяслава). Папа сповнив прохання Ізяслава і Ярополка, вчинив Руське королівство ленном св. Петра, тобто прийняв його під свою опіку та передав владу в ньому Ізяславові як королеві. З рисунків у так зв. Кодексі Ґертруди, жінки Ізяслава, виникає, що Папа, приймаючи Русь як ленно св. Петра, коронував Ізяслава на короля Руси, вклавши корону — в заступстві батька — на голову Ярополка.

За спонукою Папи дав Болеслав II допомогу Ізяславові вдруге, але аж після смерти київського князя Святослава, померлого в грудні 1076 року. Чергового року Ізяслав вернувся вдруге до Києва [169].

В зв'язку з цією коронацією Степан Томашівський, а далі Домет Олянчин висловили здогад, що однією з немаловажних причин непорозуміння між Святославом і Всеволодом та Ізяславом, а враз і другого вигнання останнього, мав бути плян Ізяслава зреформувати Ярославів статут старшинства, а саме ввести на місце сеньйорату спадкове право первородства (прімогенетури), тобто дідичне наслідство найстаршого сина по батькові на київському престолі, та що Ізяслав вже в Києві мріяв про коронацію. Такий плян Ізяслава не міг очевидно подобатися його братам і вони вигнали його з Києва [170].

---

[169] Див. докладніше про це в окремому підрозділі в цит. книзі М. Чубатого, стор. 377 і наст. Крім того, є окрема книжка: І. Нагаєвський, *Київський князь Дмитро Ізяслав і Петрів Престіл в Римі*, Йорктон, Канада 1957.

[170] Д-р С. Томашівський, *Історія Церкви на Україні*, Філядельфія — передрук з « Записок ЧСВВ », т. IV, вип. 1-2, 1932; в передруці, стор. 126-127;

Не знаємо, наскільки теорія С. Томашівського і Д. Олянчина правдива. Одне знаємо: немає ніяких слідів, що Ізяслав після того, як вернувся вдруге до Києва 1077 року, думав про коронацію, чи вживав якихнебудь заходів для її здійснення. Тим то можуть бути тут дві можливості. Перша, що думка вчинити Русь ленном св. Петра, тобто ленном Апостольської Столиці постала у Ізяслава аж на еміґрації, з конечности, щоб могти дістати допомогу від Папи Григорія VII, в той час, коли не міг Ізяслав дістати її ні від кого іншого. При тому тут ще є дві можливості: а) що Ізяслав просив тоді одночасно Папу і про допомогу, і про коронацію; б) що він просив Папу тільки про допомогу, а Папа з власної ініціятиви коронував його за посередництвом Ярополка, щоб так забезпечити для Апостольської Столиці церковні впливи на Сході Европи. Друга, а властиво третя можливість: що теорія згаданих учених правдива, що Ізяслав думав про введення прімогенетури у наслідство київського престолу і забезпечення його коронацією вже в Києві 1073 року, одначе після другого повороту до Києва зрезигнував з такого пляну, бачучи: а) слабкість своєї позиції, б) можливість спротиву міцного тоді брата Всеволода, жонатого з грецькою царівною, дочкою Мономаха, та можливість сильної протидії Візантії і нею призначених митрополита та деяких єпископів. Зрештою, може й Ізяслав вже й не мав часу розгорнути того свого пляну, бо володів він тепер в Києві тільки неповних 15 місяців (від 15.VII.1077 до 3.X.1078), згинувши в час бою.

В історії України маємо ще дві коронації галицько-волинських володарів — Данила і Юрія I. Ініціятиву до першої коронації, що відбулася 1253 р., дав більше Папа Римський, щоб так винагородити Данила й українську церковну єрархію за згоду на церковну унію. Данило навіть відмовлявся від корони, яка означала повну незалежність володаря, бо побоювався неприхильної реакції татарського хана, який раніше приневолив Данила признати татарську політичну зверхність.

Юрій I володів або від 1292 або 1301 р. до 1308 (або й до 1315) р. Що він — чи то був коронований, чи тільки отримав корону, свідчить про те напис на його печатках латинською мовою, на одній, що він «король Руси», і «князь Володимирії», на іншій,

---

Olančyn D., *Zur Regierung des Grossfuersten Izjaslaw-Demeter von Kiev (1054-1078)*, Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas, Muenchen, No. 4, 1960. Подано за цит. працею Чубатого, стор. 378-9.

що він « король Галичини і князь Володимирії » (Волині), а також його рисунок на печатці з зубчастою короною західньо-европейського типу на голові та з скиптром у руках. Не маємо ніяких вісток в джерелах про цю коронацію, тільки польський хронікар-історієписець І. Длуґош відмітив, що Папа Климентій V (1305-1314) закликав та просив короля Русинів, « щоб він, згідно з своєю обітницею, даною через послів та листовно, не занедбав прийняти послух та унію з Римською Церквою ». В зв'язку з тим М. Чубатий висловив думку про можливість, « що Папа, знаючи такі близькі зв'язки Юрія з католицтвом, прислав Юрієві корону з пропозицією почати переговори про церковну унію ». А переговори могли натрапити на якісь труднощі, через що Юрій був приневолений припинити їх [171].

Згаданий уже вище Володимир Мацяк висловив був іншу думку, а саме, немов то князь Юрій Львович « приймав коло 1299 р. королівську корону від візантійсько-царгородського імператора і патріярха » [172], одначе з уваги на вищенаведені дані щодо тієї корони його погляд і ним подані арґументи, на мою думку, не втримаються в науці. Зрештою, згодом сам В. Мацяк змінив свою думку й уважав за доведене, що Юрій І отримав корону з Риму [173].

В усіх чотирьох вищез'ясованих і знаних випадках виникнення ідеї коронації в історії України та ідея не втрималася. Заходи для здійснення тієї ідеї, з винятком може Володимира В., були слабкі, а в двох — може й у трьох випадках — та ідея виникла з ініціятиви Папів Римських. Зокрема, не видно, щоб коронаційні заходи підтримувало духовенство або котрась інша суспільна верства.

Дві були причини такої слабкости ідеї української корони, що в той час може єдина могла об'єднати українські землі в одну міцну державу. Одну причину подано вже вище, а саме відсутність міцної верстви лицарів-землевласників в Україні, що в їх інтересі і в інтересі їх батьківщини було б створення дідичної монархії, як це було в західніх краях.

Другою причиною було те, що ані царгородський патріярх, ані ним призначувані митрополити та єпископи, часто греки, не

---

[171] М. Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 666-667.

[172] Володимир Мацяк, *Україна 14 століття в зударах з ісламом,* стаття в часописі « Українська Думка », Лондон, ч. 31, 1953. — Див. також його ж: *Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідах,* Авґсбурґ 1948, стор. 16.

[173] П. Грицак, *Галицько-Волинська держава,* стор. 136.

сприяли творенню монархій — коронаціям, а навпаки, діючи часто в інтересах царгородського цісаря мабуть ще й старалися не допустити до того. Взагалі політика царгородських імператорів прямувала до того, щоб українську державу послабити і так вчинити її менше небезпечною для Візантії, а не навпаки.

Шкідливість візантійської політики для України

Коли пишу про неґативний політичний вплив Візантії на українську княжу державу, то відразу застерігаюся, що я тим не заперечую інших користей, які мала Україна від Візантії. Україна отримала з того краю, хоч і посередньо, найбільшу духову вартість — християнську віру, в той час ще правовірну, бо візантійська Церква була ще тоді в єдності з Римською Церквою, віру, яка підняла високо мораль і етику українського народу, ублагороднила українське духове й практичне життя і поширила та підвищила світогляд і кругозір українського народу. Критикою візантійської політики я зовсім не заперечую також великої вартости візантійської культури, що двигнула високо українську творчість в ділянці образотворчого мистецтва, будівництва, письменства й науки. Ці речі треба вміти виразно відмежувати, щоб не було непорозумінь, подібно, як вміють їх відмежувати чехи й поляки; до них християнська віра, ширена латинською Церквою, прийшла остаточно [174] здебільша з Німеччини і свою віру вони найвище цінили, одначе це не стояло їм на перешкоді вказувати, що та сама Німеччина, яка несла їм світло правди й віри, одночасно поборювала їх державність.

Політична роля Візантії в історії України досі ще слабо висвітлена з різних причин. В джерелах матеріялів для цього дуже мало, бо українські літописи пройшли, сказати б, цензуру грецького духовенства, через що неприємні для греків справи приховано. Правда, культурні впливи Візантії на український народ та взагалі на Східну Европу досліджено добре. Також досить висвітлено церковну політику Візантії. В українській історіографії з'я-

---

[174] Пишу « остаточно », бо, як відомо, на Моравії поширили були християнство в слов'янському обряді св. Кирило і св. Методій, які той обряд створили, а з Моравії поширилося було християнство в тому обряді в Чехії, у великій частині Польщі, частково в нинішній Угорщині, на нинішній Карпатській Україні і на західніх українських землях та далі аж до Дніпра.

сували ставлення Візантії до української Церкви С. Томашівський і М. Чубатий в вищецитованих їх працях. Але приховану політику візантійського цісарського двору для послаблення української держави висвітлено мало, більш фраґментарно та принагідно.

Очевидно, ми знаємо, якими засобами користувалася Візантія супроти своїх політичних противників — сусідних народів з історій візантійської імперії Ґ. Острогорського, А.А. Васілєва та Ф.І. Успенського, чи з окремих праць Ф. Деґлера [175]. Є й окремі студії, присвячені руcько-візантійським взаєминам, як Гр. Величка, М.Д. Приселкова та Г. Вернадського [176], але вони тільки частково торкаються нашої теми. На еміґрації про « Ролю Візантії в упадку української державности » писав загально й автор цих рядків [177], а недавно відмітив деякі події та висловив цікаві здогади в тій ділянці Іван Кузич-Березовський [178].

Візантійське цісарство, мавши на Криму свої колонії та хотівши зберегти свої впливи на побережжі Чорного моря, намагалося послаблювати українську державу ззовні і знутра, щоб таким чином зменшувати всяку загрозу для себе з півночі. До тієї мети прямувала Візантія різними засобами.

Спонукування кочовиків нападати на Україну. Щоб послабити українську княжу державу, Візантія заохочувала кочовиків нападати на українські землі. Це добре з'ясував І. Холмський (Крип'якевич). У його цитованій уже праці читаємо:

''Візантія не могла стерпіти невигідних для неї умов миру,

---

[175] G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State,* New Brunswick 1957; те саме німецькою мовою, Muenchen 1963; A.A. Vasilev, *History of the Byzantine Empire (324-1453),* Madison 1952; F. Doegler, *Bulgarisches Zartum und Byzantinisches Kaisertum,* Berlin 1935; Ф.И. Успенский, *История Византийской империи,* тт. 1-3, Москва 1914-48. (Томи 2-гий і 3-тій видані уже під большевицьким режимом, отже, можуть бути достосовані до комуністичних, а то й безбожницьких напрямних).

[176] Гр. Величко, *Політичні й торговельні взаємини Руси і Візантії в X і XI ст.,* « Записки НТШ », т. VI, Львів 1894; М.Д. Приселков, *Русско-византийские отношения в IX-XII вв.,* « Вестник древней истории », ч. 3, 1939 (видана під большевицьким режимом, отже, може бути достосована до комуністичних а то безбожницьких напрямних, П.І.); G. Vernadsky, *Byzantium and the Southern Russia,* « Byzantium », Vol. XV,1940/41.

[177] Д-р П. Ісаїв, *Роля Візантії в упадку української державности,* Мюнхен 1947. Відбитка з журналу « Проблеми », ч. 3, грудень 1947.

[178] Іван Кузич-Березовський, *Жінка і держава,* Варрен, Міш. 1970. (Окремий підрозділ у книжці: *Політика грецької держави супроти Руси,* стор. 13-20).

які накинув їй Олег, і старалася перешкодити розвиткові Київської держави. Знарядом служили їй печеніги, тюркська орда, що тоді соке появилася у чорноморських степах. Імператор Костянтин Порфірородний, сучасник Ігоря, так вияснює візантійську політику: « Коли ромейський (візантійський) цар живе в мирі з печенігами, то ані Русь, ані тюрки (хозари, П.І.) не можуть чинити ворожих нападів на ромейську державу; ...бо бояться сили, яку цар з допомогою того народу може їм протиставляти на випадок їх походу на ромеїв. Печеніги, зв'язані приязню з імператором і заохочувані посольствами та дарунками, легко можуть нападати на землю русів і тюрків, брати в неволю їх жінок та дітей і пустошити їх краї ». Такими інтриґами візантійці намагалися зупиняти зростання Київської держави. І справді, печеніги почали свої наскоки на Україну, а найбільше шкодили торгівлі на Дніпрі, нападаючи на купецькі транспорти в час їх переправи через пороги. Ігор спершу пробував скласти умову з ордою, але далі мусів воювати.

"Ігор орієнтувався в тому, що печенігами кермує візантійська рука, і його відносини до Візантії загострились. Передусім він підняв плян закріпити владу Києва на побережжі Чорного моря" [179].

А ось другий приклад. Як знаємо, війна Святослава І Завойовника з наддунайськими болгарами закінчилася так, що греки дали допомогу болгарам і приневолили Святослава скласти з ними і з болгарами мир-договір. Хоч у тому договорі Візантія зобов'язалася уможливити Святославові вільний поворот на Русь, проте, як можна здогадуватись з джерел, за повідомленням греків, печеніги заступили дорогу Святославові коло Дніпрових порогів і згодом у боротьбі з печенігами загинув Святослав — цей небезпечний для Візантії володар.

Не маємо відомостей про співпрацю Візантії з половцями, що прибули в чорноморські степи після печенігів, одначе з вищенаведених напрямних візантійської політики, що їх з'ясував Костянтин Порфірородний, можна припускати, що Візантія подібно складала нераз союзи і з половцями проти Київської держави. Для її послаблення Візантія користувалася й іншими засобами.

Прихована рука. З історій Візантії знаємо, що в Царгороді вишколювано дипломатів, яких посилано у чужі краї для ведення чи то явної чи тайної політичної діяльности, керованої візантій-

---

[179] І. Холмський, *Історія України*, 1949, стор. 32.

ським двором. Навіть і грецьких місіонерів учили не тільки наук, потрібних їм до їх духовної, душпастирської діяльности, але також і дипломатії. Часто грецькі купці, будівничі-майстри, а то й деякі місіонери в чужих краях були підпорядковані грецькому дипломатові, інколи прихованому під званням купця, чи лікаря тощо. Можна припускати, що такі тайні дипломати були в ті часи і в Україні.

Є легка вказівка в джерелах, що смерть князів Олега й Ігоря спричинили греки. Грецький історіописець Лев Диякон записав таке: Коли візантійський цісар Цимісхій переговорював із Святославом, щоб він віддав здобуту частину Болгарії без війни, бо за те здобуття йому уже заплачено, та коли Святослав відповів відмовно, цісар сказав до нього: «Усі, хто підняв руку на Грецію, загинули. Загинув Олег, Ігор, батько Святослава, загине й Святослав»![180] Ця пригадка цісаря Цимісхія дуже правдоподібна, бо ж про смерть Олега записано в українському літописі дуже мало імовірне оповідання про його смерть від укушення гадюки в ногу. (Один автор слушно відмітив: Чи ж Олег не мав чобіт?). Також і деревлянами, які так жорстоко й злочинно забили Ігоря, могла керувати прихована рука грецького дипломата.

Згаданий уже І. Кузич-Березовський висловив здогад-теорію, що відомий з літопису воєвода Свенельд, який мав дуже впливове становище за князів Олега, Ігоря, Ольги і Святослава, був грецьким аґентом[181]. Важко сказати, чи всі ті вчинки й акції, за які згаданий автор обвинуватив Свенельда, виконував він в інтересі Візантії, чи з інших мотивів, але напевно можемо обвинувачувати Свенельда за його наочне занедбання підчас другої кампанії Святослава в наддунайській Болгарії, коли Святослав залишив Свенельда з військом в столиці Болгарії — Преславі для оборони здобутої частини того краю, а сам подався до боротьби з греками та дійшов аж під Адріянополь, куди прибув зі своїм військом грецький цісар Цимісхій. Це описав М. Грушевський за історією Лева Диякона так:

---

[180] Цитат беру з другої руки, а саме з книжки І. Кузича-Березовського, жінка і держава, стор. 49. М. Грушевський тільки загально зреферував ті переговори, не згадавши про смерть тих двох князів. Історія Л. Диякона вміщена в «*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*», vol. XI, а також в: Migne, *Patrologia Graeca*, vol. 117. . Ці переговори описані в розд. VI, 8 і в даль. історії Л. Диякона.

[181] І. Кузич-Березовський, *Жінка і держава*, стор. 39-42.

« Тут (під Адріянополем, П.І.) він (цісар Цимісхій, П.І.) довідався, що Русь проти всякого сподівання залишила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто рисковним дальший похід, Цимісхій постановляє використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарію...

« Похід Цимісхієві удався. За словами візантійців, він мав менші сили, як Святослав... Але швидким нападом Цимісхій застав неприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом « Сфенкел », як його називають візантійські джерела — « що мав третє місце після Святослава », мабуть Свенельд, що в літописній транскрипції трактату з 971 р. виступає поруч Святослава » [182].

Ясно, що та « руська необачність », та непідготування міста Преслави до оборони видаються підозрілими і могли бути свідомою дією на користь греків. Все ж таки Свенельд, видно, якось виправдався перед Святославом, бо залишився в нього далі воєводою і вертався з ним в Україну. Як знаємо, Святослав, що не послухав ради Свенельда, загинув в боротьбі з печенігами, а Свенельд якось продістався та повернуеся до Києва.

Підозрілим може видатися й те, що згодом Свенельд розсварив братів, синів Святослава — князів Ярополка і Олега, щоб відплатити Олегові смерть свого (Свенельдового) сина, та довів до війни між ними, в якій забито Олега. Ця війна допровадила далі згодом до війни Ярополка з другим братом — Володимиром, в якій « злим духом » Ярополка стає вже інший воєвода — Блуд, що від його підступу загинув Ярополк, київський князь, який нав'язав був зв'язки (його посольство) з римським цісарем німецького народу — Оттоном I та до якого були прибули посли від Папи Римського.

С. Томашівський висловив думку, [183] що й у справах бунту Святополка й Ярослава проти їх батька Володимира Великого та й у міжусобицях Володимирових синів діяла грецька рука. Як знаємо, в той час Візантія була в союзі з польським князем (пізніше королем) Болеславом I Хоробрим, а з його дочкою був жонатий Володимирів син Святополк; отже, Болеслав був тестем Святополка. А з хроніки Тітмара довідуємося, що Святополк увійшов

---

[182] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. I, стор. 473-474.
[183] Ст. Томашівський, *Історія Церкви на Україні,* стор. 90-91.

в потайні зв'язки з Болеславом і за його намовою готовив повстання проти батька, але Володимир вчасно довідався про те й ув'язнив Святополка, разом з його жінкою і її латинським духовником єпископом Райнберном [184]. (Згодом їх випущено з в'язниці). Очевидно, бунт Святополка був потрібний самому Болеславові, бо він мабуть хотів скористати з того й займити якісь українські землі, але такий бунт, на думку С. Томашівського, був тоді і в інтересі Візантії, щоб Володимир, зайнятий бунтом, не міг дати допомоги Болгарії, з якою візантійський цісар вів у той час завзяту війну й переміг її 1014 р.

« Можливо навіть — відмітив Томашівський — що й до непорозуміння між Володимиром і сином Ярославом причинилася візантійська політика » [185].

І після смерти Володимира Святополк був далі союзником не тільки Болеслава, але й Візантії, С. Томашівський подав кілька доказів на те, а між ними й подію, що Святополк дав допомогу грекам проти хозар. Ясно, що греки хотіли бачити на київському престолі свого союзника Святополка, сина грекині, з доручення якого в найбільш злочинний спосіб замордовано трьох його братів, між ними Бориса, престолонаслідника, і Гліба, синів болгарині.

С. Томашівський відмітив як характеристичне явище, « що Святополк обертається наперед і головно проти обох синів "болгарині" — Бориса-Романа і Гліба-Давида — та що вони гинуть буквально так само і майже в той сам час, що й князі Гавриїл-Радимир та Іван-Владимир у Болгарії. Зокрема смерть цього останнього дивно подібна до долі улюблених синів нашого Володимира... Всі три впали як жертви візантійського імперіялізму, що одночасно послуговувався двома кровавими князями: Владиславом у Болгарії і Святополком на Русі » [186].

С. Томашівський добачував візантійську руку й у боротьбі Мстислава, князя тьмутороканського, проти Ярослава, хоч М. Грушевський приписував цю міжусобиця власній ініціятиві Мстислава а саме, що такому войовничому князеві, яким був Мстислав, « трудно було залишитися пасивним свідком заходів Ярослава коло збирання земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спад-

---

[184] Зміст вістки Тітмара подаю за М. Грушевським, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 494 і 532.

[185] Ст. Томашівський, *Історія Церкви на Україні*, стор. 91.

[186] Там же, стор. 91.

щину »[187]. На думку ж С. Томашівського, « перемога Ярослава й об'єднання всієї Руси під його владою було суперечне з інтересами Візантії... Отже, греки подбали про те, що проти Ярослава виступив Мстислав тьмутороканський, сам погречений і цілком відданий грекам... акція його проти Києва сходиться з першим змаганням Ярослава відбити від Польщі забрані західні окраїни »[188]. Мстислав переміг Ярослава, який утік, але Мстислав не зайняв Києва, тільки запропонував братові поділ України поміж ними, на дві частини, здовж Дніпра, і сам осів у Чернігові. Ярослав спершу збирав військо до дальшої боротьби, одначе після двох років прийняв ту пропозицію Мстислава. Брати поділилися Україною і з того часу жили в згоді та взаємно допомагали собі в воєнних походах.

Ту компромісову пропозицію Мстислава щодо поділу України М. Грушевський приписав Мстиславовій розвазі[189], а С. Томашівський — інтересам і плянам Візантії. В його праці читаємо: « Через неприродний розділ Руси здовж Дніпра — цієї головної комунікаційної артерії Руси й усієї Східньої Европи — Візантія загвожджувала небезпечний для неї "шлях від Варяг у Греки", а Ярослав... так довго не міг вжити його проти Царгороду, як довго вся Задніпрянщина була в руках візантійського союзника Мстислава... Не може бути сумніву, що вона (умова, П.І.) обіймала і справу київсько-руської Церкви; ...по лінії візантійських інтересів »[190].

Можна припускати, що й у пізніших княжих міжусобицях нераз діяла прихована грецька рука на шкоду української держави.

Церковна залежність від Візантії і ідея української корони. До того, що в Україні не оформилася ідея української корони, причинилася не тільки відсутність міцної провідної верстви земельної аристократії, про що була мова вище, але також і церковна залежність української Церкви від візантійського патріярха, який призначував київськими митрополитами, а то й інколи також українськими єпископами греків, що вносили в Україну ідеологічну атмосферу приналежности України до сфери впливів візантійського імператора та його корони, а також проводили в

---

[187] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. II, стор. 18.
[188] Ст. Томашівський, *Історія Церкви на Україні,* стор. 94.
[189] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. II, стор. 20.
[190] Ст. Томашівський, *Історія Церкви на Україні,* стор. 95.

Україні напрямні грецької політики, яка супротивилися коронаціям у сфері грецьких впливів.

Щоб зрозуміти атмосферу такої грецької ідеології, наведу нижче дві цитати з двох грецьких документів. Візантійський патріярх Фотій написав у своєму Окружному Посланні з 867 року так:

« І не тільки цей народ (болгари) змінив дотеперішнє нечестя на Христову віру, але й так звані Руси...; вони поневолили всіх довкола себе, а через те упали в гордість і підняли руки навіть проти ромейської (візантійської) держави. Але тепер навіть ці Руси перемінили єлинську (поганську) і нечистиву науку, якої перше трималися на... християнську віру і *з любов'ю стали піддани-ми та друзями нашими,* замість грабувати нас і замість мати проти нас зухвалість, що недавно було. І так розгорілося у них бажання та ревність до віри, що прийняли вони єпископа й пастиря, і поважають християн з великою пильністю та сердечністю » [191]. (Підкреслення моє, П.І.).

Проф. М. Чубатий, коментуючи цей цитат, відмітив, що він досконало ілюструє, « як у Візантії розуміли тісний зв'язок поміж християнською місійною працею візантійської Церкви та інтересами імперії. Кожне навернення варварських сусідів, звичайно докучливих для імперії, вважали у Візантії за політичне узалежнення тієї нації від імператора ромеїв » [192].

Слід ще додати, що духовні, залежні від царгородського патріярха, мали підчас Богослужб поминати візантійського імператора, і то на першому місці. У вірних, що брали участь у Богослужбах, творилося враження, що вони вже мають свого імператора в особі грецького цісаря, а це не могло сприяти оформленню власної, української ідеї коронації.

У Візантії був т.зв. цезаропапізм, це зн., що духовна влада була великою мірою підпорядкована владі цісаря, напр., цісар затверджував всіх кандидатів на митрополитів України, а також мав право призначувати їх у заступстві за патріярха. Це діялося головно у час, коли патріярх помер, а нового патріярха ще не вибрано. На територіях латинської Церкви духовна і світська влада були незалежні від себе, а навіть бувало й навпаки, що світські

---

[191] Цю цитату подаю в малому скороченні за цит. книгою М. Чубатого, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 85. Він є у 35 розділі того послання, що його оригінал видруковано в 102-му томі видання: Migne J., *Patrologia Graeca,* 140 volumes, Paris, 1844-65.

[192] Там же, стор. 86.

володарі підпорядковувалися Папі Римському не тільки в духовних, але й у політичних справах.

Крім того, візантійський цісар потверджував розпорядження патріярха щодо України. Зразок такого візантійського цезаропапізму виступив дуже виразно в письмі царгородського імператора Івана Кантакузена до волинського князя Любарта про скасування окремої галицької митрополії в 1347 році. Ось винятки з того письма:

« Це було затверджене моєю імператорською постановою та синодальним рішенням, щоб єпископства Галича та інші були знову підчинені, як колись, Київській митрополії; далі, щоб галицький єпископ тут явився, щоб після прослідження його справи постановити щодо нього, що є згідне з святими канонами та що їм відповідає... Тому мій імператорський Маєстат повідомляє тебе, щоб ти подбав про вислання та доставлення сюди галицького єпископа.

« ...Далі ти, як християнин, маєш в дусі побожности й покори та послуху святій Божій Церкві прийняти охоче, ...що свята Церква проголошує, та що мій імператорський Маєстат затверджує, щоб попередній порядок привернути, а також, щоб це розпорядження прийняти з радістю як ваш обов'язок та як те, що корисне для добра вашої душі. Це все має статися, що мій Маєстат оцим подає до відома » [193].

Ясно, що такий підхід візантійських цісарів не міг сприяти оформленню ідеї української корони.

Проф. М. Чубатий відмітив, що « в орбіті східнього християнства... не могли появлятися нові королі, бо візантійський цісар на це не дозволяв, а візантійський патріярх ніколи такого права, як Папа, в справах коронації не мав... Добровільно візантійський імператор ніколи нікому титулу короля чи царя не признавав. Мусів це зробити раз, погоджуючись на титул царя для болгарського Симеона, але тільки тоді, коли болгарський цар Симеон був такий сильний, що його залізні полки стояли під брамами Царгороду та загрожували, що здобудуть його... Візантія ...зробила це під примусом і вела таку політику..., щоб повалити болгар-

---

[193] Там же, стор. 701, де відмічено, що оригінал того документу видруковано в « Русская Историческая Библиотека », т. VI — Археогр. Комісиа, СПетербург 1880, додаток 31, а також у: Miklosich-Mueller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, Vienna, 1860, p. 265 sq.

ську державу, а з нею й церковну самостійність, що й сталося 1018 р. » [194].

Брак української корони багато причинився до того, що Україна не могла вийти з удільного розбиття й об'єднатися.

У народів, що були в орбіті Західньої Церкви, в тому й поляків та чехів, звичайно духовенство формувало ідею коронації у своєму народі та доводило до тієї коронації (див. вище), натомість українське духовенство, що було здебільша під проводом митрополита грека, при вищез'ясованій візантійській духовій атмосфері та політиці не могло оформити такої ідеї. Українці, не маючи власної, української корони, згодом попадали, зрештою, й самі « пхалися » під чужу корону, чи то для захисту перед татарською небезпекою чи для охорони прав окремих суспільних верств або для захисту перед суспільними надужиттями й кривдами, а під чужою короною до решти втрачали свої державні улаштування.

Державні наслідки занедбання шкільництва. Вже тільки коротко й загально скажу про вплив занедбання шкільництва на державні справи. Під керівництвом київських митрополитів, здебільша греків, українська Церква не розвинула шкільництва в Україні настільки, як західня Церква в її краях. Школи при єпископських катедрах і деяких манастирях мали головно початковий характер, а по селах аж до Шевченкових часів вчили писати й читати дяки. « Дяківка » — це була панівна школа в Україні довгі століття. Середню й вищу освіту набували деякі одиниці приватно. Винятково котрась школа доходила до рівня середньої школи.

Шкідливі наслідки занедбання шкільництва відчуло українське громадянство зокрема в той час, коли українські землі на основі люблинської унії 1569 року піддано під владу Польщі, тобто відлучено їх від Литви, а прилучено до польської Корони, та коли Товариство польських Ісусовців (Єзуїтів) заснувало багато своїх шкіл в Україні й поставило їх на найвищий тоді знаний педагогічний і навчальний рівень. Українська шляхта, бажаючи дати своїм дітям якнайбільшу освіту, посилала своїх дітей до тих шкіл у великій кількості. Після 10-тьох років навчання в єзуїтських школах частина дітей переходила до латинської Церкви, а враз з тим польщилася. Швидка розбудова українських шкіл середнього

---

[194] М. Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 275.

типу в 1580-тих роках в Острозі і у Львові, а в 1-шій половині 17 ст. і в Києві та й у інших місцевостях була радніш реакцією на розвиток польонізуючого єзуїтського шкільництва. Але ця реакція прийшла пізньо та в замалому розмірі.

Якщо в той час немала частина української провідної верстви перейшла в польський табір, то відповідальність за те спадає великою мірою на ієрархію української Церкви, яка була довгий час здебільша під проводом митрополитів греків, а яка не створила відповідних українських культурних вогнищ. Згодом, при такій послабленій і прорідженій українській провідній верстві, Хмельницький мав великі труднощі у створенні української козацької держави.

Занепад торгівлі і його наслідки

Торгівля в українській княжій державі була дуже важливим чинником господарського життя і мала великий вплив на ту державу. Купці були в близьких зв'язках з князем і його військовою дружиною, діставали від них охорону для своїх купецьких валок, але й частина з прибутку з торгівлі йшла на утримання княжих вояків. М. Грушевський відмітив, що « творчим елементом, керманичем і провідником громади був патриціят більших міст, якого значення спиралося на капіталі, створеному передусім торгівлею, а політичні впливи — крім цієї економічної сили, спиралися також на близькості до керми, тісних зв'язках з княжою дружиною і княжою владою, а навіть на піввоєнних власних дружинах, які були потрібні для охорони торгівлі » [195].

А на іншому місці М. Грушевський, відмітивши, що « з кожною торговельною ватагою київський князь посилав грамоту (до Царгороду), де означав число кораблів », дав заввагу в дужках: « це факт дуже характеристичний, бо показує, як ця загранична торгівля велась у тісній залежності і контролі руського правительства » [196].

А інший дуже визначний український історик — Дмитро Дорошенко оцінив значення торгівлі в Київській державі так: « Проф. Ключевський, з одного боку, а Олександра Ефіменкова [197],

---

[195] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. III, стор. 333.
[196] Там же, т. I, стор. 285-286.

з другого, уважають зовнішню торгівлю за головний чинник утворення держави на українсько-руській території. І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Руси, від самого Києва почавши, виросли як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїжжі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торговельно-промислова аристократія, підтримана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом — варягами. Ці варяги втягли слов'янські племена в ширшу міжнародню торгівлю, яку самі здебільшого й організовували. Головна роля варязьких князів з їх дружинниками була в охороні і правильній організації торгівлі »[198]. Що торгівля була однією з найважливіших економічних ділянок у той час, вказує й відомий збірник тодішніх законів « Руська Правда », в якій приділено дуже багато уваги торговельним відносинам — і дехто з дослідників не без деякої рації назвав її « кодексом торговельного капіталу »[199].

Арабський письменник Масуді написав в 2-гій чверті 10 ст., що Чорне море — це Руське море, бо крім Руси ніхто ним не плаває[200]. Якщо Масуді трохи перебільшив справу, то проте його відмічення вказує, що торгівля Руси на Чорному морі була в той час дуже розвинена.

Таким чином купецька верства була в той час провідною верствою України. Розвиток торгівлі приніс великі багатства тодішній Україні, про що може свідчити хоч би великий і дуже коштовний тодішній розвиток мистецької архітектури в Києві, враз з дуже дорогоцінними прикрасами. Німецький літописець Тітмар з Мерзебурґу, що був у Києві 1018 року, записав, що в тому місті було 400 церков ,[201] 8 базарів та « незчисленна сила мешканців ».

---

[197] Василь О. Ключевський, московський історик (1911 р.), автор праці « *Курс русской истории* », 5 томів, які більше разів перевидавано і які видано також в англ. перекладі в Лондоні, тт. I-V, 1911-1931.

Олександра Єфименко (1918), авторка наукових праць з іст. півн. Московщини і численних праць з історії України, зокрема двох загальних курсів: « *История украинского народа* » (1906; українське вид. за ред. і з доповненнями Д. Багалія, 1922) та « *История Украины и ее народа* », 1907.

[198] Дмитро Дорошенко, *Нарис історії України*, т. I, 2-ге вид., Мюнхен 1966, стор. 74.

[199] Там же, стор. 76.

[200] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. I, стор. 284.

[201] В цьому числі мав мабуть Тітмар на думці також каплиці на дворах бояр.

А хронікар Адам з Бремен відмітив у 1072 р., що « Київ є суперником Константинополя і преславною окрасою східньої Церкви ». В українського літописця читаємо, що Ізяслав, прогнаний вдруге з Києва 1073 р., « пішов в Ляхи з численним майном... надіючись на численні багатства, сказав: ось цим знайду військо ». А в Анналах Лямберта відмічено, що король русинів Дмитро (це ім'я Ізяслава), прибувши до цісаря Генріха IV, « приніс йому неоціненні багатства в золотих і срібних вазах та дорогоцінних одежах ». Той самий хронікар Лямберт записав, що Бурхард, посол короля Генріха IV до Святослава (Ізяславового брата в Києві), повернувшись, « приніс королеві стільки золота і срібла, і дорогоцінних одеж, що досі ніхто в Німецькому королівстві не пам'ятав, щоб в один час стільки принесено » [202].

Такі багатства міг мати Київ і його князі при великому розвиткові торгівлі.

Але згодом, як знаємо, торгівля почала занепадати з трьох причин.

Поперше, через напади кочовиків, зокрема половців: а) торгівля Руси з південним Сходом зовсім припинилася, бо половці, осівши в степах, відгородили Русь від Каспійського моря і не пропускали українських купецьких валок; б) значно зменшилася торгівля з Кримом і Візантією, бо через половців треба було давати купецьким валкам міцний військовий супровід, а крім того князі з військом виходили назустріч купецьким караванам аж під Канів.

Подруге, в час хрестоносних походів (1096-1270) орієнтальні торговельні шляхи спрямувалися на Середземне море, а Україна опинилася осторонь чи на узбіччі світових торговельних доріг; торгівля Орієнту з Західньою Европою відбувалася тепер уже не через Чорне море й Україну, а через Середземне море.

Потретє, візантійська держава в той час послабла, бо, з одного боку, нападали на неї сарацени й забирали її територію, а з другого боку, 1204 року хрестоносці здобули Царгород і заснували там т.зв. Латинське Цісарство, що протривало до 1261 року. Через те візантійська торгівля зменшилася.

І. Холмський (Крип'якевич) відмітив, що « основою сили Київської держави була міжнародня торгівля, що єднала Азію з Середньою Европою і Чорне море з Балтицьким, — вона збагачувала

---

[202] Про згадані дорогоцінності Ізяслава і Святослава див. в праці М. Чубатого, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 379-382.

міщанство та боярство і зміцнювала князівські фінанси. Але... Україна опинилась осторонь світових ліній. Це спричинилось до зубоження головного центру держави, Київщини, і відбилося на цілому державному організмі » [203].

А інший український історик — Михайло Антонович (син Дмитра, а внук Володимира) завважив: « В цілому в XII-XIII століттях хилилось міське життя на Україні до упадку, в наслідок уже згадагого занепаду торгівлі. Населення їх маліло, а те, яке лишалось, кидало міські зайняття, звертаючись до хліборобства. Чужоземні подорожні XIII-XIV-их віків дивувались лише на величні храми, рештки славних княжих часів, що так контрастували з сучасним їм, більше нагадуючим село, виглядом міста » [204].

Як потреба захищати торгівлю значно причинилася до створення Київської держави, так занепад торгівлі причинився до її упадку.

Понадудільне об'єднання українських князівств в 1320-тих роках

До часів після 1295 р., на якому закінчено Галицько-Волинський літопис, маємо дуже мало історичних джерел, через що знаємо про ті часи не багато. Вже з давніше знаних вісток можна було здогадуватися, що в 1320-тих роках існував якийсь союз українських князівств. Більшої ваги й довір'я до того здогаду додало простудіювання « Книги знання всіх країв », яку написав еспанський францісканин у 1350 р., і в якій подав він відомості про Европу І половини 14 ст. та в якій відмічено, що « Королівство Львів » складається з 5-ти земель — князівств: Львова (Галичина), Володимира (Волинь), Пинська, Києва та Сівера. Це питання в українській історіографії докладніше з'ясував згаданий уже Павло Грицак в вищецитованій книзі. Тут даємо йому слово в тій справі:

« Все те добре вказує, що спільнота інтересів, коли вже не тісніше політичне об'єднання українських князівств, була важливим чинником у східньо-европейській політиці, що вона перетривала війну з Ґедиміном у 1320-тих рр. та що вона переродж увалася в напрямі створення типової для пізнього середньовіччя національної монархії такого типу, який тоді витворився в Литві, Польщі, Угорщині, Москві, Сербії. Та Галичина мала завжди забагато ворогів і цьому процесові творення об'єднаної української

---

[203] І. Холмський, *Історія України,* стор. 69 і 91.

[204] М. Антонович, *Історія України,* тт. I-IV, 2-ге вид., Вінніпеґ 1966; цитата у І т., стор. 69.

держави, політики « збирання українських земель », веденої Юрієм та його синами, перешкодив удар ззовні по корінних землях Галицько-Волинської держави » [205].

« Адже ми бачили, що зовсім недавно перед 1349 роком Галицько-Волинська держава була здатна впливати на східні українські землі, ми бачили, що західньо-европейські джерела знали про її розтягліcть на сході аж по Сіверщину. Ми знайдемо ще один доказ виключного зростання національної та державно-династичної свідомости в титулятурі останніх галицько-волинських князів: вони вже не тільки галицько-волинські князі, вони суверени великого князівства (''дукатус'' у лат. термінології джерел) Руського. Початок дає король Юрій I — ''Пан Юрій, король Руси; ''вел. князь (дукс) Волині і пан Руси''. Юрієвичі титулуються ще пізніше — ''Божої ласки князі всієї Руської Землі, Галичини й Володимирії''. Юрій II титулує себе ''з ласки Божої народжений князь і пан Руси'', ''з ласки Божої князь і дідич Руси'', ''князь усієї Меншої Руси'' [206]. Очевидно, що такі титули не хапалися з повітря, а були виразником державної і династичної ідеології тодішнього українського суспільства. Хоч можемо допускати наглий залім у фізичній силі Галицько-Волинської держави після татарських і литовських воєн I-шої четвертини 14 ст., не маємо жодних даних думати, що ті події принесли з собою якесь зречення державницьких чи політичних аспірацій з боку українського суспільства. Далеко простіше було б вияснити події після 1340 року так, що у відповідь на злуку Польщі й Угорщини для спільної східньої експансії, Україна злучилася з Литвою (в дійсності Литво-Білоруссю) для спільної оборони » [207].

З думкою, що в згаданий час існувало понадудільне об'єднання українських земель, погоджується проф. М. Чубатий і покликається на цит. книжку П. Грицака [208], а також підкреслює відомо-

---

[205] Павло Грицак, *Галицько-Волинська держава,* Нью Йорк 1958, стор. 148.

[206] Вперше вжито назв Велика і Мала Русь в документі царгородського цісаря і патріярха, яким створено Галицьку митрополію. Малою Руссю названо територію Гал.-Вол. держави й митрополії, до якої належати дієцезії: Галача, Володимира, Перемишля, Луцька, Турова і Холму. Всі інші частини Київської митрополії, в тому й українські наддніпрянські землі, названо Великою Руссю. Чубатий М., *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 667 і 668.

[207] П. Грицак, *Галицько-Волинська держава,* стор. 152-153.

[208] М. Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 704-705.

сті з історії української Церкви, які потверджують такий погляд, як напр., вістку, яку подав П. Грицак, що третій галицький митрополит Гавриїл (1317-1328) мав під своєю юрисдикцією далеке лівобережне єпископство в Брянську, в тогочасному центральному городі Сіверщини.

Дуже цікава також вістка, подана в « Житію митрополита Алексея », який мав свій осідок в Москві, що « патріярх болгарський рішив поставити Теодорита митрополитом на прохання південних руських князів » [209]. Теодорит був київським митрополитом в 1352-1356 рр., а це значить, що й у той час південні руські князі мали порозуміння між собою. М. Чубатий відмітив, що провідником тодішніх князів Придніпров'я був талановитий київський і чернигівський князь Федір.

Поставлення інтересів своєї верстви вище державних справ

Кінець ідеї понадудільного об'єднання українських князівств, що існувала від 1320-тих років, вчинив польський король Казімір III, який з допомогою угорського короля Людовика напав на українські землі вперше вже в 1340 р., а після довших війн з перервами в 1349-66 роках здобув Галичину й Холмщину (Західню Волинь), а східня Волинь залишилася при литовському князеві Любарті.

Одначе, сказати б, брами для Казіміра відчинили галицькі бояри своїм злочинним отруєнням останнього галицько-волинського князя з роду Романовичів — Юрія II 1340 року.

Галицькі бояри вже мали довгу, двістілітню традицію бунтів проти князів. Вони, враз із міщанами Галича, вже були збунтувалися проти засновника Галицько князівства — Володимирка 1145 року, покликавши собі на князя Івана Берладника. Галицькі бояри всупереч волі Ярослава Осьмомисла (1153-87) допустилися великого злочину, а після його смерти, сказати б, « перекидалися » двічі його синами, виганяючи одного, а покликаючи іншого. Присмирив їх великими карами аж князь Роман (1199-1205), що говорив про них: « Не буде пахнути коріння, доки його не потовчеш ». Але після його смерти галицькі бояри вигнали вдову по Романі враз з її двома малотніми синами — Данилом і Васильком,

---

[209] Там же, стор. 709.

а після того « перекидалися » знову князями, покликаючи одного, а виганяючи іншого. Коли князі Ігоревичі з Чернігівщини, покликані ними, покарали злочинно дуже багато бояр смертю за бунти, то бояри у відповідь допустилися великого злочину, а саме повісили двох князів Ігоревичів 1211 року, а третій ледве втік. Після того один із бояр — Володислав Кормильчич « вокняжився », тобто проголосив себе князем 1213 року. Коли Данило підріс, то довго ще боровся, заки оволодів Галичиною, бо проти нього були бояри, які боялися, що він проявить супроти них міцну руку, як колись його батько Роман. Ба що більше, у тій боротьбі частина бояр ставала по боці чужинців — Угорщини.

За князя Юрія II бояри знову виступили проти князя. Як знаємо, дочка Юрія I Марія вийшла заміж за польського князя Мазовша — Тройдена і мала сина Болеслава Тройденовича, охрещеного в латинському обряді і в католицькому віровизнанні, якого галицькі бояри покликали на галицько-волинського князя, під умовою, що він прийме православну віру. Болеслав сповнив цю умову, при чому прийняв нове ім'я — Юрій.

Довгий час володів він у згоді з боярами. Аж згодом дійшло до конфлікту між ними і князем, який закінчився трагічною смертю Юрія II.

В джерелах відмічено, що причиною того конфлікту було Юрієве сприяння людям латинського католицького віровизнання, оточування себе ними та бажання завести католицьку віру в своєму князівстві. Одначе деякі учені думають, що цим релігійним моментом користувалася група бояр, противників Юрія, в аґітації проти нього між народом та для виправдання свого великого злочину, а насправді йшлося боярам про захоплення влади в свої руки, бо Юрій, бачучи, що бояри хочуть диктувати йому, відсував їх від урядів, надаючи їх тим, які були йому вірні та послушні, отже, й колоністам латинської віри. М. Грушевський відмітив, що хоч ніякої певности щодо мотивів боярського бунту немає, все ж « кількавікова історія галицько-волинського боярства каже шукати і в цій події прояву боярських змагань до влади і впливів » [210]. Ще виразніше написав про те М. Грушевський в своїй « Ілюстрованій історії України »: « Бояри, невдоволені Юрієм-Болеславом, що він не слухає їх так, як хотіли вони, самі ширили такі поголоски про нього й викликали невдоволення в народі, що він на-

---

[210] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. III, стор. 139.

водить німців, дає їм усякі права, а українців собі легковажить »[211].

Подібну думку висловив і М. Чубатий: « У внутрішній політиці Юрій мабуть ставив на ту саму карту, що король Данило — розбудувати міста та з допомогою заможних міст зломити силу анархістичного боярства ». « Можна припускати, що плян Юрія II — з допомогою міщанства зміцнити свою владу внутрі держави — міг бути важливішою справою для станових інтересів бояр, ніж зміцнення католицького елементу в містах Західньої України. Одначе релігійна справа краще надавалася до аґітації проти свого володаря... » [212].

Натомість І. Холмський (І. Крип'якевич) прийняв, що обидва моменти, і релігійний, і суспільно-політичний мали свій вплив. В його праці читаємо: « Так Юрій продовжував політику Данила проти бояр, спираючись на міщанство. Але, вихований у західніх впливах, він ішов далі, як його попередники, особливо протеґуючи чужинців, і задумував вернутися до латинства. Ці заходи князя підривали значення місцевої аристократії і стародавню культуру. Це стало причиною непорозумінь між князем і боярами. Бояри зорганізували змову проти Юрія... » [213].

Політика бояр, після злочинного замордування Юрія II, була далі дуже еґоїстична, бо хоч вони покликали на галицько-волинський престіл литовського князя Любарта, проте Любарт закріпив свою владу тільки на Волині, а в Галичині володіли бояри. І. Холмський відмітив: « Галицькі бояри, під проводом Дмитра Дедька, взяли управу в свої руки. Вони не зв'язалися сильніше з Любартом, не допомогли йому укріпитися в Галичині, а думали самі рядити країною, лявіруючи між тими державами, що заявили претенсії до галицької землі. Це був відгук давніх змагань галицького боярства, що бажало тримати владу в своїх руках, обходячись без князів. *Але ця еґоїстична політика боярської олігархії остаточно знищила самостійність галицької держави* » [214]. (Підкреслення моє, П.І.).

Від себе відмічу, що влада боярина Дедька нагадує подекуди « вокняження » могутнього проводира боярства Володислава Кормильчича 1213 року (в час малолітности Романовичів). Але мабуть

---

[211] Там же, стор. 129.

[212] М. Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні,* стор. 688 і 689.

[213] І. Холмський, *Історія України,* стор. 84.

[214] Там же, стор. 118-119.

традиція передала боярам 1340-вих років те обурення між українськими князями і за кордоном, яке викликало тодішнє Кормильчичеве « вокняження » (вислів літописця: « не пристоїть бояринові князювати »). Тим то мабуть тепер бояри поставили над Дедьком « захистний шильд » — формальне покликання Любарта на князя, хоч в дійсності в Галичині залишилася влада в Дедькових руках.

Ще слід вказати на ось таку обставину. Є вказівки на те, що польський король Казімір III склав договір з угорським королем Карлом вже 1339 року щодо галицько-волинського князівства, який знаємо з 1350 року (той договір мабуть тоді повторено), а саме, що Карло відступає свої права до Руси для Казіміра до кінця Казімірового життя та мав допомогти здобути Русь, а за те, якщо Казімір помер би, не залишивши нащадка чоловічого роду, Карло або його син Людовик мав стати польським королем, тобто мав мати дві корони — угорську й польську. Якщо ж би Казімір залишив сина, тоді угорський король не був би спадкоємцем польського королівства, але зате мав би право відкупити Галичину від Польщі за 100.000 фльоренів [215].

З цього бачимо, що вже перед смертю Юрія II завис « Дамоклів меч » над українською державою. Рятувати її перед польсько-угорським наступом можна було в тій ситуації тільки коронацією Юрія II, за згодою Папи Римського, бо коронація усувала всякі права інших претендентів і в тодішній опінії ніхто не мав права окупувати королівства. Вже після трагічної смерти Юрія II бояри мали змогу рятувати українську державу доведенням до коронації згаданого вже князя Любарта, — до такої коронації, яка відбулася за Данила чи за Юрія I, але на це не дозволяв боярам, як ми бачили, їх клясовий еґоїзм, їх жадоба влади. Вони поставили інтереси своєї суспільної верстви вище, як державні інтереси.

---

[215] Угорщина здавна пробувала здобути для себе як не цілу, то бодай частину Галичини, як 1099 року, а згодом 1189 р. Після смерти Романа угорський король Андрій II став опікуном вдови по Романі і малолітніх Романовичів. Це він використав так, що прийняв титул « короля Галичини і Володимирії » 1206 року і цим титулом користувалися всі наступні угорські королі, а далі австрійські цісарі. Землями Галицько-Волинського князівства поділилися були угорський король Андрій II і польський князь Лєшко Білий, а частину тих земель признали Романовичам — в умові в Спішу 1214 р. На тій основі Угорщина уважала, що має права до Галичини. Див. про ті справи у праці М. Грушевського, *Історія України-Руси,* т. II, стор. 413-5, 449-52, т. III, стор. 18 і наст. та 128-131.

А з попередніх з'ясувань знаємо, що візантійська Церква в Україні, яка була колись здебільша під проводом митрополитів греків, не виховала патріотичного духовенства, яке з власної ініціятиви могло б було довести до коронації українського короля, як це вчинило було, напр., польське духовенство, докладніше кажучи, ієрархія польської Церкви.

Великий злочин галицьких бояр супроти Божих Заповідей і людських законів та супроти їх володаря Юрія II став у своїх наслідках також великим злочином і супроти української державности. Трагічна Юрієва смерть стала також смертю української держави на довгі віки.

Татари чи Польща і Литва?

Часто історики уважають другий татарський напад на Европу і здобуття Києва татарами 1240 року за кінець Київської княжої держави, але, з другого боку, признають, що продовженням Київської держави було Галицько-Волинське князівство, а інколи й королівство. Це в суті речі неконсеквентність, яку треба вирівняти.

Правда, після 1240 року Київ не був вирішним чинником в українській державі, ані не був центром української політики, одначе таким перестав він бути вже перед другим татарським нападом. Адже ж знаємо, що вже галицько-волинський князь Роман (1199-1205) здобув Київ і інколи призначав князя для того міста. Також знаємо, що коротко перед 1240 роком Київщину зайняв та підпорядкував своїй владі галицько-волинський князь Данило і Київ підготовив до оборони перед татарами й нею керував не хто інший, а Данилів воєвода Дмитро. Таким чином Київська держава перемінилася в Галицько-Волинську вже перед 1240 роком. Хоч татари значно знищили Київ і багато інших українських міст, хоч багато загинуло людей, проте Галицько-Волинська держава не перестала існувати. Князь Данило відбув поїздку до татарського хана восени 1245 року, отримав ярлик на своє князівство, з тією різницею, що Київ не належав уже тепер до Данила. Там татари призначали якийсь час інших князів. Але згодом татари слабнуть через свої міжусобиці, а українські галицько-волинські, а то й інші князі міцніють та зачинають вести свою власну політику. З 1320-тих років, як вказано вище, Київщина й Чернігівщина творила понадудільне об'єднання з Галицько-Волинським князівством.

Отже, татарський напад 1240 р. не закінчив української кня-

жої держави, тільки вже перед тим пересунувся диспозиційний державний центр з Києва до Галича. Що княжа держава з центром у Галичі чи Володимирі на Волині була тією самою державою як і попередня з центром у Києві, свідчать три основні чинники кожної держави, а саме: 1. та сама основна територія; 2. населення тієї самої народности; 3. владу мали нащадки тієї самої династиї « з Володимирового племени ». Хоч цей третій чинник — династія не є вирішним у державній тотожності, одначе при наявності тієї самої основної території та населення має також своє значення. Тим то в суті речі Київську державу, після перенесення її центру на західні українські землі, остаточно завалили не татари, а аґресія Польщі, з допомогою Угорщини, в 1349-1366 рр., з одного боку, а з другого, аґресія Литви, під проводом наперед князя Ґедиміна в 1320-тих рр., а згодом князя Ольгерда в 1350-тих і 1360-тих роках. Хоч українське населення, а то й князі, маючи до вибору згодом два чужі володіння, татарське і литовське, воліли литовську владу і — чи то не ставили їй спротиву, але не всюди, чи то й переходили на її бік, проте Ольгердові походи на українські землі — це була окупація чужої держави.

Чи Велике Литовське Князівство 1320-1569 років було українською державою?

В українській історіографії здебільша уважають Велике Литовське Князівство — аж до Люблинської унії в 1569 р. — одночасно й за українську державу та називають її литовсько-руською державою. Напр., вище вже згаданий Михайло Антонович відмітив: « Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння українців знаходило свій вислів у об'єднанні довкола династії Ґедиміна », а далі: « Епоха Ґедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду, але для правильного зрозуміння цієї доби необхідно відмовитись від сучасних уявлінь про державу, як про необхідно національний утвір » [216].

Подібні думки висловив і цитований уже П. Грицак: « Ми можемо говорити про кінець Галицько-Волинської держави та-

---

[216] М. Антонович, *Історія України,* т. II, стор. 6.

кого виду, в якому вона існувала впродовж сто п'ятдесяти літ, від 1200 по 1349 рік. Але ми не маємо права говорити про упадок української держави *взагалі*. Навпаки, українська державність продовжувала існувати, тільки в радикально зміненій формі, — під фірмою великого князівства Литовського ». (Підкреслення в оригіналі, П.І.) ...« Хоч можемо допускати наглий злім у фізичній силі Галицько-Волинської держави після татарських і литовських воєн І-ої чвертини 14 ст., не маємо жодних даних думати, що ті події принесли з собою якесь зречення державницьких чи політичних аспірацій з боку українського суспільства. Далеко простіше було б вияснити події після 1340 року так, що у відповідь на злуку Польщі й Угорщини для спільної східньої експансії Україна злучилася з Литвою (в дійсності Литво-Білоруссю) для спільної оборони ».

« Галицько-Волинська держава була частиною тодішньої духової Европи, Коммунітас Хрістіана, і, після подій середини 14 століття, продовжує існування в складі Великого Князівства Литовського, хоч Галичина дістається Польщі » [217].

Інакший погляд, посередній, вичуваємо в таких словах М. Грушевського:

« Сам по собі вибір... боярами такого повністю зрущеного князя, як Дмитро-Любарт так само мало або й ще менше міг би робити перелом в житті цієї землі, як і попередній вибір — Юрія-Болеслава. Але він був заразом лише одним епізодом в широкій окупаційній політиці литовських князів, зверненій на збирання земель давньої Руської держави і вводив галицько-волинські землі в еволюцію нової Литовсько-Руської держави, а це вело за собою важливі переміни в політичному становищі і у внутрішніх відносинах землі ».

« ...Любарт відкриває, отже, собою нову добу — переходу українсько-руських земель під владу Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землі й інкорпорації українських земель Польщею » [218].

Виразно інакшу думку щодо того питання висловив І. Холмський (Крип'якевич). Він відмітив, що « покликання на престіл литовського князя (Любарта, П.І.) — *це вже була відмова від самостійности,* бо тим способом Галицько-Волинське князівство вхо-

---

[217] П. Грицак, *Галицько-Волинська держава,* стор. 152 і 153.

[218] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. III, стор. 142.

дило у залежність від Литви, *стало литовською провінцією* »[219]. (Підкреслення моє).

Від себе відмічу, що покликання литовського князя галицько-волинськими боярами не мусіло бути зреченням самостійности при іншому укладі політичних сил в сусідних краях. Також бояри могли довести до коронації Любарта й таким способом зберегти незалежність Галицько-Волинської держави від литовських політичних сил та поставити тим перешкоду для польсько-угорської аґресії. Можливо, що тим покликанням бояри хотіли запевнити собі допомогу литовських князів у випадку аґресії Польщі та Угорщини, яку могли передбачати. Можна припускати, що бояри не передбачали, може й не могли передбачити наслідків своїх учинків.

Що литовська держава не була в основному українською державою, дарма що українці мали в ній багато прав, зрозуміємо тоді, коли обміркуємо кілька історичних явищ з тих часів.

Чи справді мирна окупація? В підручниках історії України здебільша читаємо, що окупація українських земель литовцями відбулася в основному мирно, що українці радо переходили під володіння Литви, бо воліли литовську владу, як татарську, бо литовці займали українські землі під гаслом: « Ми старини не рухаємо і новини не вводимо » тощо. Насправді литовська окупація не була такою мирною, як її представляють. Ми знаємо з джерел, що окупація Поділля, тобто останньої української землі, здобутої литовцями, відбулася мирно, за згодою українців. Щодо інших земель то здебільша тільки здогадуємося про мирність їх окупації на основі аналогії до Поділля, або на основі того, що в джерелах не зустрічаємо більшого відгомону литовських воєн. Але, з другого боку, маємо вістки і про збройні війни, інколи, як виглядає, навіть завзяті. Адже ж пам'ятаймо, що окупацію українських земель, і то тих, куди татарські впливи майже не сягали, розпочали литовці ще за часів Мендовга близько середини 13 ст. (після 1250 р.) і закінчили її аж 1363 року, отже, вона тривала понад одне сторіччя. Вже князь, а опісля король Мендовг (1240-63) зайняв білоруські землі, а далі й українські пинські князі признали його зверхність, можливо, що добровільно, піддаючись під його захист. З Мендовгом вів війни Данило, але пізніше вони погодилися. На більшу скалю почав « збирання руських земель » литовський князь Ґедимін (1316-41). З українських земель він зайняв Турово-Пинську,

---

[219] І. Холмський, *Історія України,* стор. 118.

Берестейсько-Дорогочинську землі, а далі зайняв і частину Волині, за яку, як можна відчути з пізніших джерел, була більша війна, дарма що не все в тих вістках правдиве [220]. Це не була мирна окупація. Сюди впливи татар сягали дуже мало. Що більше, вже мабуть Ґедимін заволодів і північною Київщиною. Окупацію українських земель докінчив Ґедимінів син Ольгерд (1341-77). В Никонівському літописі читаємо, що восени 1356 року Ольгерд « воював Брянськ і Смоленськ і у князя Василія смоленського полонив сина » [221]. Цей цитат не вказує на мирну окупацію.

Про окупацію Києва в Густинській компіляції записано під 1362 роком: « Цей Ольгерд і інші руські держави у владу свою прийняв, і Київ під Теодором князем взяв, і посадив в ньому Володимира, сина свого... » [222]. Слово « взяв » (здобув) і зміна князя також не свідчать про мирність окупації.

Видається мені, що тільки менші щодо землі князі, підручні, яких, зрештою, литовці не усували, або ті землі, у яких не було князів, а данину збирали татарські баскаки, як було тоді на Поділлі, піддавалися литовцям добровільно. Натомість більші князі, що мали свої осідки в більших, провідних містах, яких звичайно литовці усували після окупації, зводили з литовцями більшу чи меншу боротьбу.

Чи справді « старини не рухаємо, а новини не вводимо »? Ті вчені, що уважають тодішню литовську державу одночасно й за руську, подають як арґумент, що українці мали у ній такі самі права, як і литовці. Це правда, що українці і білорусини мали дуже багато прав у тогочасній литовській державі. Отже, українські і білоруські князі та « пани » брали участь у великокняжій раді та мали право висловлювати свої думки про державні справи. Вони могли мати й деякі з них мали найвищі уряди в державній адміністрації та в війську. Також вони мали рівнорядні права, привілеї і становища з корінними литовцями. Церковно-слов'янська мова, з домішкою тодішньої білоруської або української мови, була урядовою державною мовою, якою писали документи, а українська Церква мала упривілейоване становище. Руська культура була вища, як литовська, і через те її переймали литовці. Також правда, що деякі українці почувалися в ній як у власній державі

---

[220] М. Грушевський, *Історія України,* т. III, стор. 117 і 325.
[221] Там же, т. IV, стор. 66.
[222] Там же, т. IV, стор. 74.

і давали інколи тому вислів, на що покликаються ті, що добачають у тій державі спільний литовсько-українсько-білоруський державний « коммонвелт ».

А проте тогочасне Велике Литовське князівство не було українською державою через ті сутні зміни в основній державній структурі, через централізацію вирішної державної влади та через інтереси, якими керувався найвищий і вирішний чинник тієї держави — великий литовський князь.

Зміни устрою. 1. У тодішній литовській державі вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Він мав майже необмежену владу. Молодші князі не були його співреґентами, а тільки дорадниками й виконавцями його волі.

2. Литва впроваджувала февдалізм на українських територіях. Землю міг держати тільки той, хто виконував військові обов'язки. Хто не сповняв тих обов'язків, тому великий князь міг відібрати землю й дати кому іншому. Отже великий князь розпоряджав всіма військовими силами й матеріяльними засобами держави.

3. Землі мали свою самоуправу, але тільки в ділянках господарства, судівництва, опіки над Церквою і в дрібних місцевих справах, а не в державній адміністрації. Тільки в цих ділянках литовці « старини не рухали, а новини не вводили ».

4. Литовський князь Ольґерд всюди в більших центрах усунув місцевих українських князів, а на їх місце поставив своїх синів та свояків, які були литовськими намісниками й керівниками земель. Таку саму акцію зміни князів провів вдруге князь Витовт в 1390-тих роках [223]. Про цю Витовтову « чистку » князів І. Холмський написав так:

« Тоді (в 1390-тих рр., П.І.) князювали вже не князі українського роду, але зукраїнщені члени литовської династії (Федір Любартович, Володимир Ольґердович, Федір Коріятович), а що вони занадто близько зжилися з місцевими панами і підтримували їх автономістичні тенденції, то великий князь уважав їх за небезпечних для цілости держави і відібрав їм князівства « за непослух ». Так литовські великі князі намагалися знищити в Україні змагання до створення самостійного державного життя. Литовська держава не була державою українською » [224].

---

[223] Ці зміни в державному устрою з'ясовую тут в скороченні за працею І. Холмського, *Історія України,* стор. 123.

[224] Там же, стор. 123-124.

З цим поглядом І. Холмського треба погодитися, бо про те, чиєю є дана держава, вирішують дві дійсності: 1. Хто в ній має найвищу й вирішну владу? і 2. Чиїми інтересами дана влада керується у своїй політиці?

В литовській державі всю владу, майже абсолютну мав у своїх руках великий литовський князь, з литовської династії, яка згодом стала водночас також династією Польщі, і яка керувалася у своїй політиці наперед литовськими, а згодом польськими, а не українськими інтересами. Навпаки, *та династія* посвячувала українські інтереси наперед литовським, а згодом польським інтересам, через що *завела українців під польську владу* в Люблинській унії 1569 року, *а враз з тим і в польське поневолення.*

Один тільки інтерес був спільний, а саме боротьба з татарами, і Литва цю боротьбу вела, як також від часу до часу і боротьбу з московськими князями чи царями.

Нездійснена можливість литовсько-руської корони

В польсько-литовській унії в Креві 1385 року постановлено не тільки, що великий литовський князь Ягайло ожениться з Ядвигою та стане теж польським королем і доведе до охрещення литовців в латинському обряді, але також, що він інкорпорує литовські та українські землі до Польщі. Проти цієї інкорпорації постала опозиція литовських і українських князів та панів, а на чолі тієї опозиції став литовський князь Витовт. У цьому спротиві дійшло до того, що литовські та українські князі і бояри проголосили Витовта « королем литовців і русинів » 1398 року. Можливо, що було б дійшло до самої коронації, одначе в наступному — 1399-тому році Витовт зазнав великої поразки в бою з татарами над рікою Ворсклою, в якому поліг цвіт руcько-литовського лицарства. Самих князів татари убили тоді кілька десяток. При такому послаблені литовських сил Витовт не хотів доводити до конфлікту з Польщею і задоволився договором з Ягайлом, що він буде великим литовським князем до кінця свого життя.

Справу коронації Витовта відновив цісар римський німецького народу — Жигмонт Люксембурзький, який, разом з хрестоносними пруськими лицарями, змагав до відірвання Литво-Руси від унії з Польщею. Жигмонт довів до того, що вже скликано з'їзд для коронації в Луцьку 1429 року. Приїхали різні гості, а Жигмонт післав корону для Витовта, одначе поляки переловили по дорозі

і не допустили до коронації. Витовт наступного року впав з коня і незабаром помер [225].

Якщо коронація була б відбулася, то можна припускати, що литовсько-руський король, якщо не Витовт, то хтось з його наслідників — при ситуації, що в його державі 9/10 території творили українські і білоруські землі та при вищості української культури — був би погодив литовські інтереси з українськими й білоруськими, а тоді історія України була б інакша.

Як українська шляхта «пхалася» під польську корону?

Підчас Люблинської унії 1569 року, під тиском польських сенаторів і послів, при сприятливих обставинах для Польщі, польський король Жигмонт Август II, що був водночас і великим литовським князем, відлучив українські землі — Підляшшя, Волинь, Брацлавщину й Київщину від Литви, а прилучив їх до Польщі. В популярних підручниках не відмічують того, що до цього причинилася і українська середня та дрібна шляхта, зокрема Підляшшя і Волині, прохаючи короля про прилучення тих земель до польської корони. Натомість українські князі і пани не сприяли такому прилученню, одначе й не протиставилися цьому надто завзято.

Українська шляхта мала свої, як місцеві, так і загальні причини для такого сприяння, а то й прохання. Місцевими причинами було те, що поляки з коронних земель робили наїзди на Підляшшя і на Волинь, відбирали ґрунти від української шляхти та допускалися інших кривд над ними, а литовська влада не могла потягати до відповідальности тих поляків, бо вони були громадянами іншої держави. Зміст прохання-петиції української волинської шляхти з 1565 р. переказав великий литовський князь такими словами: « що пригадуєте його королівській милості про вчинення справедливости з панами поляками, про забрання ґрунтів, про побиття і поранення своєї братії та про інші численні кривди, і тут же просите, щоб його королівська милість — згідно з своєю господарською обіцянкою, даною в Більську панству великому князівству Литовському й іншим землям — зволив скласти без проволоки сойм, спільний з польською короною » [226].

Подібне прохання внесла тоді й українська шляхта з Підляшшя.

Були ще й загальні причини того, що литовська й україн-

---

[225] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. IV, стор. 143-145, 154-157.
[226] Там же, т. IV, стор. 380.

ська середньозаможня і дрібна шляхта воліла належати до польської корони, як до великого литовського князівства. В литовській державі мали всю владу в своїх руках можновладці — князі і пани, яким підпорядковувалася шляхта, а в Польщі шляхта мала великі політичні і соціяльні права. Вона мала право вирішувати багато справ на земських соймиках, в її руках було судівництво й місцеві уряди, вона володіла над селянами, для яких заведено кріпацтво і панщину, більшу, як у литовській державі. Українська шляхта бажала досягти таких самих прав, які мала польська шляхта, після приєднання тих земель до польської корони.

Крім того, у той час Литва вела війну з Московщиною і шляхта мусіла платити окремі податки на покриття коштів тієї війни. Шляхта сподівалася, що після інкорпорації до Польщі той тягар податків розкладуть і на поляків і ті податки будуть менші та взагалі що тоді Польща дасть більшу допомогу у війні проти Московщини, а то й поможе оборонятися проти татарських нападів.

Король, бувши під тиском польських панів і знаючи, що шляхта сприяє інкорпорації українських земель до Польщі та що навіть волинська й підляська шляхта внесла була прохання в тій справі, мав відвагу натискати на можновладців, щоб вони згодилися на ту інкорпорацію. Українські можновладці після того, як король загрозив їм, що відбере від них державні уряди, та після того, як вони застерегли собі права для грецької релігії, рівнорядність для себе та інші права, склали присягу польському королеві.

Ще одна дуже характеристична справа. Окремі українські землі прилучувано до Польщі ступнево. Після прилучення Волині до польської корони деякі українські маґнати просили короля прилучити ще й Брацлавщину, бо вони мали свої посілості в обидвох тих землях, отже, не хотіли, щоб їх посілості розділювати державним кордоном.

М. Грушевський в загальній оцінці Люблинської унії відмітив ось що:

«...ця (литовська) олігархія не могла спертися на шляхту, не могла числити навіть на панство українських земель. Це українське панство, живши й досі своїм окремим, замкненим життям, майже або й зовсім не маючи приступу до центральної управи великого князівства Литовського, хоч не мало охоти до прилучення їх земель до Польщі, але ніколи не виявило й охоти відірватися від Польщі та вернутися до великого князівства Литовського. Українським маґнатам, правда, ближчий був олігархічний устрій

в. кн. Литовського, ніж шляхетська демократія польської Корони, але остаточно так багато вони не боялися втратити, як литовські олігархи, й тому не мали чого так дуже спротивлятися інкорпорації. Рядова ж шляхта західньої України — Волині й Підляшшя, з своїх місцевих і клясових інтересів навіть спеціяльно підтримувала унію. На литовських соймах, як ми бачили, вона виступала з спеціяльними петиціями про унію, а на Люблинськім соймі, після прилучення Волині й Підляшшя, разом з панами своїх земель, аґітувала за інкорпорацією Берестейщини, Браславщини, Київщини »[227].

Коли помер король Жигмонт Август II 1572 року й коли литовські маґнати висунули справу повороту до Литви раніше інкорпорованих земель до Польщі, то на соймиках не чути було голосів за поворотом до Литви. Що більше, в конфедерації руських земель, проголошеній 1572 року в Глинянах, у якій мали взяти участь посли Белзької і Волинської землі, проголошено: « тож і ми з усіма своїми нащадками хочемо залишатися в цьому зв'язку (з Польщею, П.І.) ціло й непорушно й повстанемо на кожного, хто б відважився цей зв'язок порушити ». М. Грушевський відмітив, що « це був голос головно шляхти, яка в тісному зв'язку з Польщею бачила запоруку своїх клясових шляхетських інтересів і трималася цього зв'язку »[228].

Пам'ятаймо, що волинська шляхта мала ще й свої спеціяльні, місцеві причини, чому хотіла бути під владою Польщі, які з'ясовано вище.

Наприкінці цього розділу відмічу ще кілька своїх завваг.

1. З цього видно, що українська шляхта, а деякою мірою і українські пани не уважали в. кн. Литовського за свою державу.

2. Українська шляхта, змагаючи до переходу під польську владу, керувалася своїми становими інтересами, одначе на тій основі ще не можемо сказати, чи вона ставила свої станові інтереси вище українських народніх справ, бо не знаємо, чи вона то знала, чи то припускала, що українські народні справи погіршаться під польською владою. Шляхта, зокрема сусідня волинська шляхта могла знати, які є відносини в тих ділянках у сусідній Галичині та Холмщині, що були вже приблизно два століття під польською владою. Що якісь відомості або припущення в тій

---

[227] Там же, т. IV, стор. 416.

[228] Там же, т. IV, стор. 420.

ділянці мали українські маґнати, видно з того, що вони перед складенням присяги новій владі застерегли збереження рівноправности української шляхти та їх маґнатського становища і щоб їх через грецьку релігію « не понижувано і до іншої релігії не примушувано ». (З заяви князя Вишневецького) [229].

3. У тому змаганні української шляхти міг грати якусь ролю, крім практичних станових чинників, також психологічний чинник, та « авреоля », якою втішалася в тодішній людській опінії кожна корона. Українська шляхта, не маючи української корони й не отримавши в спадку навіть і самої ідеї української корони, втискалася під іншу корону, дарма що чужу, сподіваючись, що під її опікою буде вона почуватися більш захищеною, безпечнішою.

Б) Причини упадку української козацької держави

Причини упадку української козацької держави докладно й вистачально з'ясували М. Грушевський та В. Липинський, а їх погляди в тій ділянці переповів я в II-гій частині цієї праці. Тут пригадаємо тільки короткі зібрання їх поглядів.

Пригадка поґлядів М. Грушевського і В. Липинського

Отже, як довідуємося, за Грушевським, причинами упадку української держави були:

хиби в устрою тієї держави;

невміння козацької старшини погодити повністю державні інтереси з своїми становими інтересами;

похибка Карла XII, що він пішов в Україну, а не на Москву, та похибка Мазепи, що він не підготовив психічно до повстання ані народніх мас, ані навіть козаків;

велика сила московської імперії та її намагання перемікити гетьманську державу в одну з своїх провінцій;

---

[229] Там же, т. IV, стор. 404.

взагалі три міцні протиукраїнські фронти: польський татарсько-турецький та московський;

відсутність природних границь української території;

слабкість української міщанської верстви та слабкість української інтеліґентської верстви через її спольонізування значною мірою в попередній час.

В. Липинський оформив ті причини так:

республіканський, а не монархічний устрій козацької держави;

боротьба козацької старшини за владу;

боротьба черні проти влади старшини;

сильна Москва, що не допустила до зміцнення гетьманської держави та довела до її ліквідації;

козацька старшина, загрожена бунтом черні, і чернь та селяни, пригнічувані старшиною, хотіли добачувати в цареві оборонця одних проти одних, що витворювало у частини тих суспільних верств льояльність до московського царя.

Це безпосередні причини упадку козацької держави, одначе В. Липинський вказав ще на низку глибших причин, статичних і динамічних, які відносяться до упадку всіх трьох українських держав, отже й до новітньої, а які з'ясовано вище.

Погляди обох учених доповнюють себе і з ними погоджуються і інші учені. Якщо йдеться про безпосередні причини упадку гетьманської держави, то погляди тих учених в основному вичерпують відповідь на наше питання.

Одчане я хочу обговорити тут одну глибшу причину упадку як козацької, так частково і новітньої української держави.

Національне психічне роздвоєння частини українців в минулі часи

До глибших причин упадку гетьманської держави треба зачислити психічне явище між частиною українців в минулі часи, яке можна б назвати національним психічним роздвоєнням. Під ним я розумію хитання свідомости частини українців поміж українським і московським народами від 2-гої половини 17 століття, хитання поміж льояльністю до московського царя, а то й до московської держави, і українським патріотизмом та любов'ю до України, поміж поглядами на одність і окремішність тих обох народів, поміж службою для російської імперії і службою для потреб та інтересів українського народу, поміж їх федерацією і окреміш-

ністю та суверенністю. Коротко можемо назвати таке роздвоєння « об'єднувальним духом », чи об'єднувальною психічною настановою.

Заки вкажу чинники, які причинилися до витворення такої національної психічної настанови, пригадаю наперед погляди української науки на окремішність українського народу, як також те почуття окремішности, яке здавна відчував український народ.

Окремішність українського і московського народів

Московська історіографія та взагалі московська наука царських часів проповідувала погляд, немов то на Сході Европи немає трьох слов'янських народів, немов то на тому просторі існує тільки один російський нарід та одна російська мова, що має два свої головні діялекти — український і білоруський. Большевицька історіографія, що мусить триматися вирішень комуністичної партії, признає всі три народи — російський, український і білоруський за окремі, одначе каже, немов то в княжі часи був тільки один « древнеруський » нарід, і одна мова, а окремі український і білоруський народи та мови оформилися аж у 14-15 століттях (мови навіть ще пізніше).

Натомість українська наука вказала, що великі різниці поміж українським і московським народами були вже в княжі часи.

Поперше, обидва ті народи розвинулися *з інших народніх субстратів — тобто з іншого первісного населення*. Для українців народньою основою стало хліборобське населення трипільської культури, що його нащадками були анти, предки українського народу. Для москвинів народнім субстратом було в 80, а навіть у 85 процентах фінське населення, до якого домішалося тільки 20 чи 15 процент слов'янського населення, а саме з племен в'ятичів та кривичів. (Походження в'ятичів виводить наш літописець від західніх слов'ян, « від ляхів ») [230].

Подруге, українське і згодом зване московське населення розвивалося від тисячоліть *під впливом інших культур*. Більшість рік українських земель впадає до Чорного моря, через що українське населення від найдавніших часів входило в контакт з народами

---

[230] « Повість временних літ »; під рукою в мене її видання в « *Monumenta Poloniae Historica* », т. I, Варшава 1960, фотоофсетний передрук видання з 1864 р.; див. там стор. 558.

Малої Азії і Середземного моря та перебрало багато дечого з культур тих народів, зокрема з стародавньої грецької та римської культури. Натомість головна ріка Ростово-Суздальщини Волга та її лівобічні притоки уможливили населенню того водосточища зв'язки з народами Азії, зокрема Сибіру, та з народами степів коло Каспійського моря. Культури тих народів мали вплив на населення земель над рікою Волгою і її притоками.

Різниці між культурами українського і московського народів ще збільшилися, коли українські землі зайняла Литва та Польща і коли в Україні позначилися ще більше західньо-европейські впливи.

Потретє, ті обидва народи вже й у княжі часи різнилися також *матеріяльною культурою — своїми господарськими зайняттями.* Населення лісової географічної смуги, тобто предки москвинів, займалися головно мисливством та рибальством, трохи скотарством, а згодом меншою мірою хліборобством, а для населення лісостепової і степової смуги, тобто для українців, головним господарським зайняттям було хліборобство. З археологічних розкопів знаємо, що матеріяльна культура предків тільки українського народу — антів (III-VII ст. по Христі) різнилася від матеріяльної культури племен, що жили в той час у лісовій смузі Східньої Европи.

Почетверте, була *різниця й у способі володіння князів* в Україні і на Ростово-Суздальщині. В Русі-Україні князі — для вирішення важливих справ — скликали віча, в яких брали участь старшини родів та бояри. Натомість Ростовське та Муромське князівства і землю в'ятичів князі прилучили до Київської Руси збройно. Їх населення бунтувалося проти приналежности до Києва. Князі з Руси-України, які отримали ті землі, володіли ними автократично, з допомогою свого дружинного та адміністраційного апарату, немов колоніями [231].

Поп'яте, на думку українських учених, обидва ті народи вже в княжі часи *різнилися й мовою.* В новітні часи чужі і українські учені доказали, що українська мова не є ніяким діялектом іншої мови, а є окремою самостійною мовою [232].

---

[231] Ширше про різниці між українським і московським народами написано в книжці: Микола Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй,* Ню-Йорк-Париж 1964.

[232] Вперше Ф. Мікльосіч (Miklosich) вказав науковим способом, що українська мова є самостійною мовою в двох своїх працях: *Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen* », Wien 1855 і « *Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen* »,

Пошосте, український і московський народи мали свої окремі історії, окремі національні змагання, прагнення і ідеали, як це виявив М. Грушевський і інші українські вчені [233].

Основні різниці між українською і московською культурою та психікою дуже добре з'ясував вже М. Костомаров у своїй відомій і вже вище згаданій праці « Дві руські народності » [234].

Відчування різниці між українським і московським народами у своїх і чужих

Як самі українці доби гетьманщини й наступних часів, так і чужинці подорожні, які переїздили по обох тих краях, відчували велику різницю між культурою та психікою українського і московського народів, а також між їх краями.

Відчування різниці між тими народами можемо знайти вже в козацьких літописах, т.зв. Самовидця, Величка та Граб'янки, а зокрема вислів тому відчуванню дали Григорій Винський та невідомий автор « Історії Русів ».

Г. Винський написав записки під заголовком « Мое время », в яких він описав враження з свого побуту в Петербурзі і на московській провінції. Життя й родинні відносини московського дворянства видалися йому дуже некультурними. Зокрема вражала його жорстока поведінка дворян з кріпаками та грубість родинних відносин. Багато разів Винський відчував свою культурну вищість та вищість свого « малоросійського » виховання [235].

Невідомий автор « Історії Русів » кілька разів дуже чітко протиставляє некультурність москвинів культурності українців та дуже засуджує різні жорстокості москвинів, над якими не будемо тут зупинятися [236].

I-IV, Wiene 1875-83. Далі доказали те саме український учений проф. Степан Смаль-Стоцький та німець Т. Ґартнер в своїй спільній праці «*Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprachen*, Wien 1913. Цієї наукової граматики не слід мішати з їх шкільною граматикою, виданою вперше 1893-4-те [видання 1928.

[233] Див. про це вище, стор. 18, враз з 15-тою приміткою.

[234] Видання цієї праці подано вище, примітка 35.

[235] Записки Г. Винського видруковано в « Русский Архивъ », ч. 1, 1877, а вдруге окремо в Петрограді 1915 року. Порівняй в цит. книжці Д. Дорошенка, стор. 40 (67).

[236] Перше вид. « *Исторіи Русов* » появилося в Москві 1846, а її український переклад видано в Нью Йорку 1956.

Відчували велику різницю між тими двома народами також подорожні чужинці, а найчіткіший вислів тій різниці дав Павло з Алеппо в Сирії, секретар Антіохійського Патріярха Макарія III, з яким Павло подорожував по Україні 1654 і 1656 рр. та з яким поїхав був і до Москви. Свої враження описав Павло в своєму « Деннику подорожі » [237].

Якщо взяти до уваги літературні твори, то Леся Українка дуже добре зобразила різницю культур, психіки, світосприймання та життєвої атмосфери у українців і москвинів у час гетьмана Петра Дорошенка в своїй відомій драматичній поемі « Бояриня », перевиданій 1971 року в Торонті, Канада. Для цього, як знаємо, простудіювала вона деякі історичні джерела [238].

Не тільки українці відчували свою окремішність від москвинів; відчували її й москвини, як це видно з тих історичних джерел 18 і початку 19 ст., в яких описано спільні походи українських козаків враз з московським військом проти татар чи турків, як напр., в « Історії Русів » [239]. Москвини в часи Хмельницького і його наслідників називали українців черкасами, а українські письма в московській царській канцелярії перекладано на москокську мову. Видно, що тяжко було їм розуміти ту мову, якою користувалися українці в той час у письмах.

Чинники, що причинилися до витворення « об'єднувального » духа у частини українців

Хоч українці були і є окремим народом від москвинів і цю окремішність завжди відчували дуже виразно, проте між ними поширено « об'єднувального » духа, який причинявся до національного психічного роздвоєння, а далі до т.зв. « малоросійства »

---

[237] Є російський переклад Муркоса з арабської м.: «*Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія в Россію...* », книжки 1-5, Москва 1896-1900. Англ. переклад вид. в 1829-31, а також інший, Лондон 1936, 1946, але скорочений. Деякі винятки і зреферування про Україну й Московщину вмістив В. Січинський в своїй кн.: « *Чужинці про Україну* » і по-англ.: « *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions...* by V. Sichynsky, New York City 1953.

[238] Твір « *Бояриню* » надруковано вперше в часописі « Рідний Край » чч. 1-6, 1914, а перше його книжкове видання появилося в Катеринославі 1918 року.

[239] Див. « *Історія Русів* », Ню Йорк 1956, стор. 196; порівняй також цитату в цит. книжці Д. Дорошенка, стор. 54 (85-86).

у частини українців. Коли говорю про поширення такого духа, то маю на думці головно інтеліґенцію чи взагалі українську провідну верству, бо між українськими народніми масами таке « об'єдинительство » було поширене дуже мало. Між ними згодом витворено радніш льояльність до московського царя.

А ширили таке « об'єдинительство » — під тиском важких політичних обставин і свої, і чужі, а враз з ним творилося у частини української провідної верстви і політичне психічне роздвоєння.

Вже вище з'ясовано, що московський митрополит Макарій († 1583), великий церковний і державний діяч часів царя Івана IV Грізного, створив теорію, немов то на Сході Европи існувала тільки одна держава, що в ній тільки пересувалися її центри, та який значно причинився до оформлення відомої теорії Москви як « третього Риму », теорії, що мала допомогти московським царям збирати під свою владу землі давньої Київської держави [240].

1. *Перші кроки в Україні*

Також вище вказано, що як польська влада не хотіла признати української православної церковної ієрархії, висвяченої тайно єрусалимським патріярхом Теофаном 1620 року, то та ієрархія, під проводом митрополита Йова Борецького, в дуже важких для неї обставинах, зверталася до московського царя з проханням про матеріяльну допомогу та опіку для оборони. Та ієрархія, щоб здобути ласку у московського царя, писала свої письма в промосковському й процарському дусі та нагадувала зв'язок московських територій з давньою руською княжою державою і династичний зв'язок перших московських царів з київською княжою династією. Та ієрархія аж до часу митр. Петра Могили (1633-47), коли надано православним права, була промосковська й царофільська [241].

Ми знаємо, що школа Богоявленського братства в Києві (вона існувала до 1633 р.) отримувала допомогу від московського царя Михайла (1613-45) [242]. З того можна припускати, що вона виховувала своїх учнів в прихильному дусі до свого добродія.

Так почалися перші кроки українського москво- і царофільства.

---

[240] Див. про це вище, стор. 12.

[241] Див. докладніше про це вище, стор. 12-13.

[242] Див. « *Історія Києва* », т. I (кілька авторів), Київ 1960, стор. 170.

2. *За гетьмана Богдана Хмельницького*

Хоч гетьман Богдан Хмельницький мав плян збудувати незалежну українську державу, то проте неуспіхи у війні проти поляків та невірність його союзників татар приневолили його шукати допомоги у війні у московського царя. Щоб отримати воєнну московську допомогу мусів гетьман погодитися на об'єднувальні вимоги московського царя. Властиво первісно Хмельницький хотів мати мабуть тільки військовий союз з Московщиною проти Польщі, як це можна думати з пропозицій Хмельницького, переданих і переказаних цареві послом Мужиловським в січні 1649 року [242a]. Одначе цар мав т.зв. « вічний трактат » з Польщею і спершу не хотів його зривати. Але після 6-річної війни козацькі сили вичерпувалися, а на татар як союзників гетьман Хмельницький не міг розраховувати. Він розумів, що з власними силами не зможе перемогти ще сильної Польщі і шукав союзника для визвольної війни. Таким конечно потрібним союзником могла стати Московщина, якої населення визнавало також православну (нез'єдинену) віру. Але московський цар довго займав вичікуюче становище, а коли погодився взяти Україну під свою опіку і вести в її обороні війну, то поставив свої вимоги, а саме, щоб українці стали його підданими і склали йому присягу на вірність. Перед десягненням тієї царської згоди Хмельницький вживав різних заходів, щоб спонукати царя до того, а опісля дбав, щоб нічим не зразити царя, щоб він не відкликав тієї своєї згоди. З другого боку, також треба було повести відповідну аґітацію, щоб козаки і міщани не відмовляли своєї присяги. Для досягнення цих двобічних цілей козацький провід почав висувати ті моменти, що об'єднували московський і український народи. Так у час складання Переяславського договору 1654 року прийшли нові об'єднувальні хвилі, що розливалися по Україні.

Тут наведу для прикладу кілька об'єднувальних фраз, що тоді « літали » в письмах чи промовах.

Вже в своєму письмі до царя з 1650 р. Хмельницький заявив бажання українців бути в царському підданстві [243].

[242a] М. Грушевський, цит. праця, т. VIII, част. III, стор. 136-137. Також « Історія Києва », т. I, стор. 164 (ця книга вид. під комуніст. безбожницьким режимом).

[243] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VIII, ч. III, стор. 150.

У звіті царських послів про переяславські переговори відмічено, що гетьман і його писар Виговський пускали таку красномовну фразу: « Милость Божа над нами — як колись за великого князя Володимира, так і тепер: потомок (сродник) його цар Олексій обдарував ласкою своєю свою вітчизну Київ і всю Малу Русь. Як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Ми раді його царському величеству щиро, всією душею служити і голови свої покладати йому на многолітнє здоров'я » [244].

Не залишився позаду під тим поглядом і голова царського посольства Бутурлин. Передаючи гетьманові корогву від царя, він відмітив у своїй промові: « Розуміє також благовірний государ, що всемилостивий Бог, хотівши піднести силу християнства, постановив вашим заходом об'єднати під його скипетром також і цю землю, як то було за часів благовірного царя Володимира й його наступників » [245].

А передаючи гетьманові фрез (ферязь), Бутурлин сказав між ін.: "Цар має в гербі орла і як орел захотів покрити своєю ласкою « своє гніздо » і своїх пташат — город Київ з іншими городами, що були колись гніздом його царського (гербового) орла, і з ними прийняти під свою оборону своїх вірних пташат, що були колись під державою благочестивих царів ». (Там же, стор. 742).

Хоч ми знаємо, що тодішній Київський і Галицький митрополит Сильвестер Косів і київське духовенство не хотіли присягати цареві і склали свою присягу день пізніше мабуть аж під тиском козацької старшини, а проте той сам митрополит не жалів гарних об'єднувальних слів в своїй промові до царського посольства, яке митрополит, з духовенством, зустрів з півтори верстви перед Золотими Воротами Києва. Між ін. митрополит сказав:

« ...коли приходите до престолу першого благочестивого російського великого князя, —

виходимо вам в зустріч,

і цілує (вітає) вас в лиці моїм отой благочестивий великий князь руський,

цілує вас святий апостол Андрій Первозванний...

ввійдіть у дім Бога нашого,

в перший осідок благочестя руського,

---

[244] Там же, т. IX, стор. 736.

[245] Там же, т. IX, стор. 741.

аби приходом вашим *оновилось* як орлина юність *наслідда благочестивих князів руських* [246]. (Підкреслення моє, П.І.).

А перед містом Ніжином протопіп Максим Филимонович говорив в промові до московського посольства:

« Хто з православних християн і російських синів не зрадіє, побачивши в нинішніх часах таке добродійство Боже, що не дав Бог до кінця упасти і до знищення прийти своєму добру, але так як визволив синів Ізраїлевих з руки фараонової через Мойсея, вірного раба свого, так тепер визволяє нас — православних синів російських від ворогів наших через вірного раба свого, великого государя нашого... » [247].

Сам гетьман Богдан в своїй головній промові в Переяславі вказав, що вони мають до вибору чотирьох господарів: турецького царя, кримського хана, польського короля і « православного государя Великої Росії ». Далі гетьман схарактеризував відносини під владою тих усіх володарів як некорисні для православних християн, зокрема підкреслив переслідування православних польською владою та поставив наголос на те, що « православний же великий государ, цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне... » [248].

Присутні на зібранні козаки й люди вибрали собі московського царя на свого володаря.

Отже, гетьман не покликався ані на київські княжі часи, ані на походження московських царів, а тільки на спільність православної віри між царем, москвинами і українцями.

Вищезгадувані пригадування часів Володимира Великого та походження московських царів може тільки в декого виникали з переконання, як напр., у протопопа М. Филимоновича, що був щонайменше якийсь час прихильником московської влади в Україні [249]. У інших же це були мабуть тільки привітальні поетичні

---

[246] Там же, т. IX, стор. 745-746.

[247] Там же, т. IX, стор. 746.

[248] Там же, т. IX, стор. 737.

[249] Все ж таки і М. Филимонович ніяк не хотів, щоб українська православна Церква перейшла під зверхність московського патріярха. Коли в час гетьманування І. Брюховецького українське духовенство було схвильоване чутками про таку зміну патріярха, то М. Филимонович тоді заявив: « Якщо цар дозволить, щоб їх вольності та права відняли і щоб у них був московський митрополит, — радніше нехай би цар покарав їх смертю, якщо вони мали б на те погодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони за-

жести, дипломатичні засоби та бажання допомогти своєму гетьманові, запевнити йому й усій Україні військову допомогу московського царя в боротьбі проти Польщі. Можливо, що грало якусь ролю і бажання людей мати нарешті спокій після майже шістьрічної дуже жорстокої зовнішньої і внутрішньої війни. Після надзвичайно бурхливого буревію люди бажали тиші і захисту, який сподівалися знайти під царською рукою.

Відразу виникли непорозуміння, коли козацький провід перейшов від поетичних і дипломатичних промов до реальних справ, до справи забезпечення т.зв. вольностей усіх суспільних верств, яких вони досягли, тобто запевнення, що цар збереже устрій та структуру гетьманської держави на майбутнє, щоб царські посли присягли на те в імені царя. Вони відмовились від того, кажучи, що нікони не бувало такого, щоб за государя самодержця складано присягу; присягу складають піддані. Виникло збентеження між козаками, яке закінчено заявою козацького проводу, що вони покладаються на царську ласку і на слово послів, сказане в імені царя.

Московські стольники й дворяни, вислані царем для переведення присяги людей в Україні, подали в своїх звітах, що вони впродовж січня і лютого 1654 року були приблизно в 2000 містах і містечках та привели до присяги й записали в іменні реєстри 2.000 козацьких старшин, 63.000 козаків і 64.000 міщанської людности [250]. Є деякі вказівки на те, що гетьман видав заклик до населення присягати на вірність цареві, в якому мабуть також загрозив карою у випадку відмови [251].

Не всі хотіли присягати на вірність цареві. Знаємо, що інколи приходило до конфліктів між деякими групами українського населення і московськими аґентами. Козацька адміністрація уважала, видно, що в тодішніх важких воєнних обставинах було в інтересі України ставати в таких конфліктах по боці московських аґентів. Про це написав М. Грушевський так:

пруться в манастирях, і хіба їх за шию і ноги поволочуть — тоді московський митрополит у Києві буде ». (Див.: І. Холмський, *Історія України,* Мюнхен 1949, стор. 232). Тут є дві можливості: Або інакше було ставлення Филимоновича в політичній ділянці, а інакше в церковній, або він так розчарувався московською владою, коли довідався про поведінку московських воєвод і військових залог в Україні в той час, за гетьманування І. Брюховецького.

[250] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. IX, стор. 776.

[251] Там же, т. IX, стор. 746.

« Особливо гнітюче враження мусіла робити при тому та безоглядність, з якою козацька адміністрація приходила в поміч московським аґентам в усяких конфліктах і суперечках з місцевою людністю в цій процедурі... Козаччина здавала свої позиції і силоміць пхала визволену Україну під нову московську неволю... ».

« Все це мусіло непокоїти гетьмана і старшинський осередок. Вони йшли на все те, щоб потягнути московський уряд до найскорішої воєнної інтервенції, підняти козацький престиж, підірваний миршавою торічною кампанією, розходженням з Ордою іт.ін.»[252].

А тепер вернімося до нашого питання — до вищезгаданої об'єднувальної психічної настанови. Хоч вищезгадані об'єднувальні фрази й пригадування були часто тільки дипломатичними жестами, що не виникали з переконання, проте щось із них залишилося в українських душах на майбутнє і щось із того увійшло в писані твори та мало свій дальший вплив. Подруге, релігійність у великої частини тодішнього українського населення була велика і дуже багато людей, заприсяжених на вірність цареві, уважали свою присягу за зобов'язуючу і ставали льояльними до московського царя та передавали цю льояльність своїм нащадкам. Потрете, ота рішучість козацької адміністрації, ставати по боці московських аґентів в конфліктах з населенням, яка для самого козацького проводу була радніш політичною тактикою, ставала для населення навчанням льояльности й послуху для царя та його представників. Це все причинялося до обговорюваного нами національного психічного роздвоєння частини українців.

Далі до того роздвоєння причинилося також те помішання правно-державних понять, яке проявилося в Переяславському договорі з 1654 р., що мав оформити правно-державне відношення гетьманської влади до царської та відношення окремих суспільних верств і громадян і до однієї, і до другої влади. Учені різно окреслюють правне відношення України до Московщини, яке створив той договір. Одні уважають його за персональну унію, інші за реальну унію, ще інші за протекторат, або васальство, і зокрема таке васальство, якими були васалі турецького султана, чи навіть за військовий союз. Два учені (московські) уважали те відношення за автономію, а три інші за інкорпорацію України до Московського царства [253]. Окреслити те відношення дуже утруднює

---

[252] Там же, т. IX, стор. 777.

[253] Коротке перечислення тих поглядів подав О. Огловлин в своїй статті « *Переяславська угода 1654 року* » в « Енцикл. Українознавства », Словникова

присяга представників українського народу на вірність московському цареві, якої домагався цар і на яку згодився гетьман, щоб запевнити собі воєнну допомогу від царя.

М. Грушевський відмітив: « ...козацька старшина допустила непоправні помилки, не протиставивши московським аспіраціям виразної правно-державної формули взаємовідносин... Коли дороговказом їй були взаємовідносини васалів Отоманської Порти до султана і вона на їх взір хотіла будувати відносини війська Запорозького як держави до нового протектора — московського царя, то в практиці вона раз-у-раз збивалася на манівці старої адміністраційної практики Річипосполитої, де військо Запорозьке було тільки одною з суспільних верств — і то не першою і не владущою. Збивалися, не тільки установляючи відносини до московського царства, але й до інших суспільних верств своєї ж козацької України... Гетьман і військо виступали в них (в відносинах, П.І.) то в ролі загально-державної репрезентації, то посередників, що привели під царську руку інші стани України і, зробивши це діло, виходили поза сферу взаємовідносин цих станів з центральним московським урядом... ».

« Старшина могла думати, що це вона для початку й заохоти робить різні поступки царським аспіраціями, а пізніше, коли гетьманський режим на Україні зміцниться, ці поступки можна буде звести нінащо і це справді, напр., удалося в сфері фінансовій. Але далеко частіш обставини йшли на руку московському урядові...» [254].

Для прикладу тут відмічу, що всякі права й привілеї для міст потверджував чи надавав цар, при чому інколи передавав містові ті прибутки, які мали в своїх руках українські козаки. Маємо випадки, що для Церкви чи манастирів надають маєтності і цар, і гетьман. Але треба признати, що Хмельницькому вдалося довести до того, що поза згаданою ділянкою московська влада не вмішувалася у внутрішні справи української держави, тобто у справи української адміністрації, судівництва, фінансів і суспільного устрою, а українська Церква була незалежна від московського патріярха до 1686 р.

частина, зош. 26, Париж-Нью Йорк 1970, стор. 2018. Там подана й важливіша література, до якої можна додати статтю Богдана Галайчука, *Царські компетенції на основі Переяславського договору*, в Збірнику на пошану З. Кузелі, Записки НТШ, т. 169, Париж, Н.Й., Мюнхен... 1962.

[254] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, стор. 868-869.

Богдан Галайчук у вищезгаданій статті (див. стор. 145, примітка 137) виправдує тодішній козацький провід. Він відмітив, що « Грушевський правильно оцінює цю справу, коли закидує козацькій старшині, що вона не потрапила перейти з становища станових категорій на загальнодержавні... що допустила поодинокі українські міста і стани до безпосереднього контакту з царем. Але при тій оцінці не треба... забувати, що держава XVII ст. не була нинішнім тотальним, суцільним і всеобіймаючим поняттям, що правне становище станів та міст порушувало суцільність не лише Війська Запорозького, але й інших тогочасних держав ». (В книзі стор. 330). Далі дав Б. Галайчук приклади на те.

3. *За наступних гетьманів*

Значно на гірше змінилися справи за гетьмана Івана Брюховецького (1663-68). Тоді московські воєводи з військом були у важливіших містах Лівобережжя та Київщини — і вони нещадно збирали податки від людей. Крім того, населення доставляло харчі для московського війська. Тепер двоєвладдя на Лівобережній Україні було значне. А після бою під Полтавою 1709 року московська влада значно вмішувалася в українські внутрішні справи. В деякі часи в тій частині України не було гетьмана, а рядили т.зв. Малоросійські колегії, складені частково з українців, а частково з москвинів, і під проводом москвина (1722-27; 1734-50 і 1764-82).

Те двоєвладдя в Україні, що тривало десятиліття, звільна витворювало у частини українців і національно-політичну « двоєдушу ».

4. *Чи « віковічна мрія »?*

Московська царська історіографія, а тепер большевицька « проповідують », немов то український нарід цілими століттями змагав до об'єднання з московським народом. У підручнику « Історії Української ССР », виданому під большевицьким режимом Академією Наук УССР, т. І, Київ 1953, написано, немов то « український народ... зв'язаний з ними (з російським і білоруським народами) єдністю походження, близькістю і спільністю всього історичного розвитку, завжди прагнув до возз'єднання з братнім російським народом » (стор. 5). Правда, що деякі українські духовні і монахи у час заборони православ'я польською владою пересилялися на Московщину, правда, що переносилися туди й деякі ре-

місники з України, а селяни переселялися на Слобідщину у час польських погромів 1637-38, чи в час « Руїни », одначе не робили вони того з почуття « єдности походження, близькости і спільности всього історичного розвитку », але з інших причин — перші, щоб могти свобідно виконувати свої священичі чинності, другі, щоб не мати обмежень, які були в польській державі, та мати кращі заробітки, а треті, щоб захиститися перед небезпеками та могли спокійно господарити на землі.

Очевидно, що й гетьман Б. Хмельницький, частини козаків і населення хотіли перейти під руку московського царя, бо як би не були цього хотіли, не були б цього вчинили. Але знов же не робили вони цього з почуття єдинокровности і близькости до московського народу, а тільки з конечности, бувши приневолені до того неуспішними війнами з Польщею та невірністю татарських союзників.

Відомий дуже визначний український історик, зокрема дуже добрий знавець Хмельниччини, написав про те так:

« Союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики. В основі його не було ніяких познак сентименту. Це не було ніяке приєднання відірваної вітки до материнського пня, як це пізніше пробували змалювати царські підлесники, ані поворот відірваних земель під владу давніх володарів. Не йшлось також про визволення православної Церкви: між українською і московською Церквою існували такі глибокі побутові різниці, що найбільш вороже до зв'язків з Москвою ставилося київське духовенство. І сам Хмельницький неохоче прийняв становище царського васаля і не думав піддаватися під керівництво Москви. Як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер він не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом, до скріплення своєї влади і держави... Українська політика... могла йти до власної мети. Московський режим був ще надто свіжий, щоб їй у тому перешкодити »[255] .

Що об'єднання з Московщиною було тільки реальною політичною калькуляцією, яка виникала з тодішньої воєнної ситуації, а не « віковічною мрією українського народу », свідчать історичні події наступних 15-тьох років, коли українське козацьке військо

---

[255] І. Холмський (І. Крип'якевич), *Історія України,* Н. Йорк-Мюнхен, 1949, стор. 207.

тричі вело війну з Московщиною, при чому третя війна була також і повстанням українського народу проти Москви. Скажімо про це точніше.

Вже після того, як московський цар склав перемиря з поляками (1656), гетьман Хмельницький висловлював думку, що він розірве союз з Московщиною [256].

Вчинив це його наслідник — гетьман Іван Виговський, який склав Гадяцький договір з поляками, розпочав війну з москалями і розгромив їх військо під Конотопом 1659 року, де 30.000 московських вояків лягло на полю бою, а багато інших попало в полон.

Хоч Юрій Хмельницький склав другий договір з москвинами, значно гірший для українців, як Переяславський, одначе коли поляки перемогли москвинів, Юрій перейшов на бік поляків, почав другу війну з московським військом та переміг москвинів під Бужином над Дніпром 1661 р.

До третьої війни з Московщиною, а водночас і до українського антимосковського повстання дійшло за І. Брюховецького. Його глибшою причиною було те, що московські воєводи стягали нещадно податки з українців, що кватирувано у деяких місцевостях московське військо, яке поводилося невідповідно та для якого населення мало привозити харчі. А безпосередньою причиною повстання був Андрусівський мир 1667 року, на основі якого Москва згодилася, щоб Правобережна Україна залишилася під владою Польщі та щоб після двох років перейшла й Київщина під польську владу, хоч у цій справі встановлено застереження, через що це не сталося. Козаки уважали, що Москва зломила Переяславський договір. Обурення народу було велике, так що з допомогою військ правобережного гетьмана Петра Дорошенка швидко вигнано москалів з тих українських міст, у яких не було більших укріплень.

Три війни українських козаків з Московщиною і одне повстання українського народу на Лівобережжі проти неї (Правобережжя, з винятком Київщини, не було тоді під протекторатом Московщини) впродовж 14-тьох років зовсім не свідчать про те, немов би то політичне об'єднання тих двох народів було « віковічною мрією » українців чи « приєднанням відірваної вітки до матірнього пня ».

---

[256] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. IX, стор. 1429-1430.

5. *Політичний вплив « Синопсиса »*

До згаданого політичного психічного роздвоєння частини українців, на мою думку, багато причинився підручник історії « Слов'яно-россійського » народу « Синопсис », дуже поширений свого часу в Україні, про який уже написано дещо вище у цій моїй праці [257]. Наперед кілька відомостей про цю книгу.

Давніше думали, що першим виданням цієї книги було видання з 1674 р. Одначе учений С.Л. Пештич виявив, що передтим були два інші її видання, а саме з 1670 і 1672 рр. та що заки « Синопсис » видруковано в Києві, дано його до московської цензури. Тексту першої нецензурованої версії того підручника немає і тому не можна встановити, які додатки чи пропущення були вислідом московської цензури. Це відмічено вже в цій праці вище за спільною статтею проф. Ом. Пріцака і проф. І.С. Решитаря [258].

Також давніше приписувано авторство « Синопсиса » Інокентієві Ґізелеві († 1683), німецького походження, що був керівником друкарні Печерської Лаври, далі став ігуменом одного манастиря, професором і ректором Могилянської Колеґії, а з 1656 р. був архимандритом Києво-Печерської Лаври. Одначе вже в словниковій частині « Енциклопедії Українознавства » відмічено, що приписування йому цього авторства немає достатніх доказів [259], а учені, які працюють під большевицьким режимом, вже перед 1959 роком переконливо довели, що Ґізель не міг бути автором « Синопсиса », як це з'ясував в своїй праці М.І. Марченко [260]. Все ж автор « Синопсиса » нам незнаний. Також є можливість, що деякі частини « Синопсиса » могли вставити й московські цензори.

Критики відмічують, що той твір написано для політичних потреб того часу. Тим то їх треба пригадати. Синопсис написано перед 1670 роком, або й на початку того року. В чергових виданнях додано події до 1678 року. А 1669 р. політична ситуація була така. Після Андрусівського миру (див. вище) вибухло на Лівобе-

---

[257] Див. стор. 6.

[258] Бібліографічні дані подано вище, на стор. 6-7.

[259] « *Енциклопедія Українознавства* », Словникова частина, Париж-Нью Йорк 1955-57, стор. 475. — Також Ол. Оглоблин відмітив в англ. перекладі цит. праці Д. Дорошенка, в примітці на 43 стор., що « тепер є сумнівним, чи Ґізель був автором » Синопсиса.

[260] М.І. Марченко, *Українська історіографія* (з давніх часів до середини XIX ст./, Київ 1959, стор. 61.

режжі постання проти москвинів 1668 р. На допомогу покликано правобережного гетьмана П. Дорошенка, який спільно боровся проти москвинів і на коротко об'єднав обидва береги « під одну булаву ». Але незабаром московське військо знову зайняло частину Лівобережжя, а поляки почали війну на Правобережжі. Дорошенко вернувся на правобережну Україну, залишивши на Лівобережжі наказного гетьмана — Дем'яна Многогрішного. Сам П. Дорошенко відновив давній плян Б. Хмельницького, щоб піддатися під протекторат турецького султана, почав переговори в тій справі і 1669 року склав договір з турками, піддавшись під їх опіку.

Тимчасом на Лівобережжі знайшовсь гурт людей, під проводом Д. Многогрішного і чернігівського архиєпископа Лазаря Барановича, які уважали, що у тодішній ситуації таки найкраще буде залишитися під протекторатом Москви, одначе з тим, щоб цар привернув такий устрій в Україні, який був за Хмельницького. Так почалися нові переговори з Москвою, що довели до нового договору з московським царем, на основі якого московські воєводи ніяк не мали вмішуватися до українських внутрішніх справ (на таке вмішування погодився був Брюховецький). Москва пішла на поступки й згодилася на те, бо й для неї була ситуація важка. Москвини знали, яке обурення викликали московські воєводи своєю поведінкою. Таким чином знову збіглися інтереси двох сторін — українського гурта людей, прихильників московського протекторату, і інтереси Московського царства. Одначе виявилася потреба розвіяти обурення лівобережних українців на москвинів, а також тоді виник плян довести до того, щоб і Правобережну Україну спонукати піддатися під московський протекторат.

Можливо, що « Синопсис » мав причинитися до того, щоб переконати українців у тому напрямі. Як у час Переяславського договору, так і тепер проявлено об'єднувальний напрямок, але тепер уже в основнішій, більш опрацьованій формі.

На жаль, не маю змоги прочитати тепер ту книгу в оригіналі. Тим то передаю дещо з її змісту та відомості про неї чи то за згадуваним уже « Оглядом української історіографії » Д. Дорошенка, чи — головно — за деякими підручниками історії української літератури.

Об'єднувальний напрямок у « Синопсисі » проявився передусім щодо династії московських царів, яких автор уважає за законних наступників українських князів. У цій книзі, так сказати б, ле-

ґалізовано зверхність московських царів над українським землями.

Цю леґалізацію видно вже з самого довгого її заголовка (перекладаю його тут на сучасну українську мову): « Синопсис або коротке зібрання від різних літописців про початок Слов'яно-россійського народу, і первоначальних князів богоспасаємого города Києва, і про життя св. благовірного князя Київського і всеї Россії первійшого самодержця Володимира, і про наслідників благочестивішої держави його Российської аж до пресвітлішого і благовірного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всеї Великої, Малої і Білої Россії Самодержця ».

Твір присвячено московському цареві Федорові Олексійовичеві.

Царський рід виведено в книзі від римського Августа. Це не оригінальна леґенда, бо вже московський митрополит Макарій († 1583), за прикладом литовської національної історіографії, виводив рід Рюрика від Пруса, брата кесаря Августа, в « Степенній Книзі » [261]. Введення цього леґендарного моменту до « Синопсису » можна пояснити так, що автор тієї книги хотів вивищити рід московських царів.

В « Синопсисі » зображено, немов то доля всіх трьох східньослов'янських народів в минулому була спільна, немов то московські царі — це наступники київських князів та немов то перехід України під царську зверхність був поверненням Києва під « скиптроносну царську руку ».

Автор « Синопсису » щедрий на похвали московським царям самодержцям. Можливо, що ця монархічна, а водночас і об'єднувальна тенденція причинилася до того, що та книжка надовго стала підручником « вітчизняної » історії як в Україні, так і в Московщині. Її перевидано близько 30 разів [262], а також перекладено грецькою й латинською мовами.

Можна припускати, що поширеність цієї книжки впродовж багато років значно причинилася до защеплення й закріплення об'єднувального духа між українцями, а через те й до політичного роздвоєння українських душ, або до т.зв. « малоросійства ». Можливо, що також і ця книга — очевидно, побіч інших подій і явищ —

---

[261] Проф. д-р Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен 1964, стор. 13.

[262] В *Енциклопедії Українознавства,* Словн. частина, Париж-Нью Йорк 1955-57, стор. 475, сказано, що останнє її видання було з 1823 р., а в « *Історії української літератури* » Д. Чижевського, Н.Й. 1956, стор. 304, що з 1861 р.

причинилася до того, що частина українських козаків та українського населення у вирішний момент не стали по боці гетьмана Івана Мазепи.

Ця книга мабуть мала вплив і на деякі інші писання, а ті в свою чергу мали свій дальший вплив на читачів.

6. *Вплив спільного віровизнання*

До послаблення спротиву українців московській аґресії причинялося, на мою думку, також спільне віровизнання українців і москвинів, спільна православна віра, одна організація православної Церкви та православність московського царя. В тому напрямі можу відмітити дві вказівки.

Ось, напр., в « Історії Русів » — в зв'язку з боєм під Полтавою 1709 року — читаємо:

« ...але вони (Мазепині війська, П.І.) з самим Мазепою повсякчас зоставалися біля обозів своїх і шведських, уникаючи боротьби з росіянами і вдержуючи супроти них найсуворіший невтралітет, застережений Мазепою у короля шведського і оголошений в деклараціях його по всій Малоросії. *Бо Мазепа,* як усім відомо, бувши християнином, глибоко побожним, *...уважав за смертний гріх проливати кров своїх* земляків та *одновірців,* і додержував того з рішучою твердістю, не схиляючись на ніякі переконування » [263]. (Підкреслення мої, П.І.).

Хоч війська Мазепи не брали безпосередньої участи в головному бою під Полтавою, то проте не відповідає дійсності, немов би то вони були невтральні. Козаки оточили були саме місто Полтаву, де було московське військо, і пильнували, щоб москвини не зробили випаду з міста захищаючи так лівий бік шведів, а також козаки сторожили свої і шведські обози. Частина козаків була приділена до резерви [264].

Не будемо тут входити в те, чому автор « Історії Русів » зобразив це невірно з дійсністю. Для нас важливе, що той автор підкреслив, що Мазепа уважав за смертний гріх проливання крови *одновірців,* бо це вказує, що в час того автора такий арґумент відігравав ролю, що він мав значення. Це вказує, що українці могли керувалися таким арґументом.

---

[263] « *Історія Русів* » — Переклад В. Давиденка, Нью Йорк 1956, стор. 290. Порівняй: цит. праця Д. Дорошенка, стор. 56, англ. перекл., стор. 87.

[264] Ол. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью Йорк 1960, стор. 355-356.

А ось друга вказівка, зв'язана з руйнуванням москвинами Запорізької Січі 1775 р. Коли московський генерал Текелій обставив Січ московським військом та гарматами, обурені січовики не годилися на те, щоб піддаватися. Але тоді прибув на нараду січовий духовник — архимандрит Володимир Сокальський в церковних ризах і почав закликати козаків « не ставити спротиву православній цариці ». Він говорив: « Бійтеся Бога! Що ви думаєте, діти! Ви християни і піднімаєте руку на християн! (Тут слід розуміти: православні християни, П.І.). Ви християни й наміряєтесь пролити кров "єдиноутробную"? Побійтеся і втримайтеся от такого вчинку! Ось вам хрест і Розп'ятий на ньому! Якщо ви не послухаєте, то всі загинете "внезапно" (нагло) ». За голосом архимандрита пішов кошовий Кальнишевський і інші козацькі старшини, а козаки — одні дали себе обеззброїти, а інші подалися за Дунай, в Туреччину, де заснували Задунайську Січ [265].

Тут не входжу в те, чи було б морально, як також, чи було б доцільно боротися в такій ситуації, яка тоді була. Тільки хочу тут вказати, що в той час аргумент одновірства мав значення та міг переконувати.

Крім того, тут слід пригадати ще такі три моменти:

Поперше, в 1686 р. українську православну (нез'єднану) Церкву підпорядковано московському патріярхатові, а московські патріярхи — згодом, з 1721 р., синод в Петербурзі використовували цю залежність для ширення льояльности до московської держави між українцями, а пізніше і до їх московщення.

Подруге, цар Петро I доручив московському патріярхові виклясти гетьмана І. Мазепу з православної Церкви, при чому подано як причину цього зраду Мазепи супроти царя. Це виклятя проголошували також і в українських церквах, які були під владою Росії, щороку в установлений час понад 200 років, що могло мати свій вплив на вірних тієї Церкви.

Потретє, православну Церкву в Росії очолював з 1721 р. петербурзький синод, а головою того синоду був цар, через що поняття царя у вірних тієї Церкви дуже близько асоціювалося з самою православною Церквою. Пізніше гаслом російського уряду стало: один цар, одна віра православна, один народ.

---

[265] Див. про це: стаття проф. В. Біднова про архимандрита В. Сокальського, Записки НТШ, т. 144-147, 1927. Не маючи її, подаю цитату за книжкою: С. Стеблецький, *Переслідування української і білоруської католицької Церкви російськими царями*, Мюнхен 1954, стор. 41-42.

7. *Пізніше розуміння Переяславського договору як персональної унії володаря*

Ми не знаємо докладно, що брав собі за зразок гетьман Б. Хмельницький, складаючи Переяславський договір 1654 року, чи персональну унію володаря, яка була, напр., між Польщею і Литвою, чи радніше таке відношення, яке було між Кримським ханатом і турецьким султаном [266], чи взагалі гетьман намагався виторгувати від московського царя стільки, скільки міг. В кожному разі в тому договорі залишено всю окрему українську державну адміністрацію, судівництво, фінанси й військо. Одначе ми знаємо, що пізніше, зокрема в 18 ст. українські провідні люди інтерпретували Переяславський договір як персональну унію володаря двох держав. У відомому « Разговорі Великороссіи с Малороссіей » Семена Дівовича, перекладача при Генеральній Військовій Канцелярії в Глухові, написаному в 1762 р., « Малороссія » говорить до « Великороссіі » так:

« Не тебѣ, государю твоему поддалась...
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общій повелитель » [267];

Про цю різницю проф. Ол. Оглоблин, визначний знавець зокрема історії України 18 ст., написав:

« Не треба також забувати — новітні дослідники не доцінюють цього — різниці в ставленні тогочасного українського шляхетства до особи царя, династії — з одного боку, і до Росії, народу російського — з другого боку. В той час це були зовсім різні речі. На терені Російської імперії (отже і України) панували ще традиційні февдальні форми політичного мислення, а в них справа персональної відданости монархові, взагалі особистий момент у державних стосунках, грали дуже велику ролю. Для українських автономістів XVIII і початку XIX століття ставлення до особи російського монарха, як суверена української держави, було чимсь

---

[266] М. Грушевський думав, що мабуть за взірцем такого відношення хотів Б. Хмельницький встановити відношення України до московського царя. Див. *Історія України-Руси,* Нью Йорк 1957, т. IX, стор. 868.

[267] Твір С. Дівовича видрукував Н. Петров в журналі « Кіевская Старина », т. I, 1882 і доповнення: т. III, 1882. Цю цитату подаю за книжкою: Ол. Огловлин, *Люди старої України,* Мюнхен 1959, стор. 18.

зовсім іншим, ніж ставлення до російського народу і навіть російської держави »[268].

При ставленні до московського царя як до володаря, що своєю особою об'єднував дві держави, можна було погодити український патріотизм і вірність гетьманській державі з льояльністю до монарха тільки до часу, доки московські царі зберігали ще форми української автономної держави, доки не почали нищити й ліквідувати її. Ліквідація української держави в час володіння цариці Катерини II мусіла викликати велике збентеження між українськими патріотами, що були льояльні до цариці. Реакція на те таких льояльних до монарха патріотів могла бути така, що одні почали схилятися в бік українського сепаратизму, другі — в бік групи людей, що хотіли інтереси України вкласти в рамки московської імперії, а треті — і таких мабуть було найбільше — ставали зрезиґновані в національних справах, а така національна резиґнація вела далі до політичного психічного роздвоєння, а врешті до т.зв. « малоросійства » — до прихильности до російської великодержавности та байдужости чи й неґативного ставлення до українських державницьких прагнень.

8. *Важка політична ситуація і приховування дійсних поглядів в Україні*

Після бою під Полтавою в 1709 р. політична ситуація в Україні стала дуже важка. Не буду тут говорити про великий терор, який поширив цар Петро I в Україні, ані про економічне винищування України, а зверну тільки увагу на важливіші устроєві зміни, які робили політичну ситуацію в Україні дуже важкою.

1. Навіть у той час, коли на чолі гетьманської держави була не Малоросійська Колеґія, під проводом москвина як її голови, а український гетьман, то проте при гетьмані був міністер москвин, призначений царем чи царицею, який наглядав за державними справами.

2. Гетьманську столицю перенесено з Батурина до Глухова, під саму московську границю, а в Глухові поставлено два полки московського війська як залогу. Одночасно призначено московських воєводів і поставлено московські військові залоги по всіх більших містах Гетьманщини.

[268] Ол. Огловлин, *Люди старої України,* Мюнхен 1959, стор. 103-104.

3. Петро I розпорядив, що полковників в Україні, які мали не тільки військову, але й адміністративну владу, призначував і звільняв не гетьман, а цар царськими указами. Перед смертю Петра I (†1725) більшість полковництв в Україні була в руках чужинців — москвинів, молдаван та сербів. Згодом змінилася ця ситуація на краще. За Данила Апостола (1727-34) гетьман мав право тільки рекомендувати кандидатів на полковників, яких все ж таки далі призначав цар.

4. Московські воєводи та московські військові коменданти у час воєн з Туреччиною допускалися різних неправних надужить.

5. Як полковникам, так і іншим людям цар надавав різні земельні посілості на власність. Деякі власники таких дібр проявляли свою вдячність цареві так, що робили різні доноси в політичних справах.

Вже з цього видно, як москвини « прибрали до рук » Україну. При такій політичній ситуації деякі українські діячі приховували свої дійсні почуття, настанови та політичні погляди виявами льояльности до царя назовні різними способами, як присвячуванням московським володарям своїх творів, писанням од на теми деяких подій чи осіб, виголошуванням промов тощо.

Проф. Ол. Оглоблин написав про це в зв'язку з В. Капністом так:

« З другого боку, офіційне становище Капніста — так само, як і інших українських діячів його стану і віку — вимагало нерідко таких виступів і слів, що аж ніяк не були щирим висловом їх справжніх думок — взагалі велика трагедія всякого більшменш видатного діяча кожної бездержавної нації, надто ж в умовах московського деспотизму » [269].

Дехто з москвинів чи змосковщених чужинців, добрих обсерваторів, помічав чи відчував нехіть українців до москалів, а через те і нещирість їх льояльности до Росії. Ф.Ф. Віґель, пишучи про українських письменників, що писали по-московськи, оберталися в петербурзьких літературних колах і мали між московськими письменниками своїх друзів, відмітив ось що (цитату перекладаю тут з московської мови):

« Помітними були також два українці: один поет у відставці, другий тільки що поступив на службу в тому званні. Обидва вони, дарма що одної віри, одної крови, одного звання та що їх бать-

---

[269] Там же, стор. 104.

ківщина два віки об'єднана з Росією, потайки ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнідич (тут мова про В. Капніста і М. Гнідича, П.І.). Василій Василевич Капніст оженився з рідною сестрою жінки Державіна, а все ж таки ті подружі зв'язки не могли прив'язати його до Росії... » [270].

Прояви льояльности до московського царя назовні, публично, навіть тоді, коли вони тільки замасковували український патріотизм, могли причинятися до політичного психічного роздвоєння у тих українців, які їх спостерігали.

9. *Соціяльні моменти і льояльність до московського царя*

Вже В. Липинський вказав, що козацька старшина, яка стала багатими земними посідачами, загрожена бунтом черні, а також чернь та селяни, пригнічувані старшиною, *хотіли добачувати в цареві оборонця одних перед одними,* а це витворювало щонайменше у частини тих суспільних верств *льояльність до царя* [271].

Подруге, як знаємо, російський уряд, ліквідуючи державну автономію України, дбав про те, щоб задовольнити станові інтереси козацької старшини, а саме надав їй на приватну власність багато з тих посілостей, які передтим належали до полкових урядів, а також залеґалізував кріпацтво в Україні 1783 року.

Потретє, з 1789 р. коли вибухла революція проти вищих суспільних верств у Франції, грозила небезпека, що може дійти до такої самої соціяльної революції і у Східній Европі. Вищі українські верстви розуміли, що охороною перед такою небезпекою може бути для них міцний російський уряд.

Щодо тієї ситуації проф. Ол. Оглоблин відмітив:

« Проте надія на закордонну допомогу (з боку Прусії) не справдилася, а збройний виступ проти Росії став не тільки неможливим, але й небажаним для українського шляхетства, бо французька революція 1789 року, а особливо її "поглиблення" в першій половині 1790-тих років показали українським *шляхетським* патріотам страшну загрозу соціяльної революції і знищення всього суспільно-економічного ладу. "Консервативна революція" на Україні виявилася тоді неможливою, а російський уряд був єдиною

---

[270] Ф. Вигель, Записки, т. I, Москва 1928. Цей виняток подаю тут за працею Ол. Оглоблина, *Люди старої України,* стор. 71.

[271] Див. про це вище, в розділі « Погляди В. Липинського ».

твердою владою, що могла втримати і охоронити існуючий громадський лад і порядок »[272].

Такі соціяльні небезпеки й обставини могли причинятися до формування льояльности супроти царя і російської держави.

10. *Здійснення двох козацьких ідеалів і ліквідування третього*

Вплив на політичне ставлення лівобережних українців до московської держави могло мати й те, що московська імперія здійснила два важливі козацькі ідеали. Українські козаки боролися за те, щоб:

1. перемогти татар і зупинити їх руїнницькі напади на Україну;
2. визволити українські землі з-під польської влади.

Московська імперія зупинила зовсім татарські напади на Україну, а 1783 року окупувала цілий Крим, Таврію і Кубанщину та вчинила їх своїми провінціями.

В II-гому й III-тьому поділах Польщі (1793 і 1795) Росія зайняла всі українські землі, що передтим були під польською владою, з винятком окраїн (Басарабії і Холмщини, які зайняла Росія в 1812 і 1815 рр.) та з винятком Галичини, Буковини й Закарпаття, що були під владою монархії Габсбурґів.

Таким чином Росія здійснила два ідеали українського козацтва, але натомість знищила третій його ідеал, а саме зліквідувала українську козацьку державу. Одначе здійснення двох вищезгаданих козацьких ідеалів мабуть злагіднювало втрату третього ідеалу.

(Думку про здійснення Росією двох козацьких ідеалів взято з однієї доповіді проф. Ол. Оглоблина).

11. *Велика сила московської імперії*

Хоч були вищез'ясовані чинники, що могли причинятися до формування льояльности до московського царя, то проте в Україні впродовж всього 18 ст. завжди було багато людей, що готові були боротися за державні права України, як це ще далі зобразимо, одначе найбільшою перешкодою для такої боротьби була, з одного боку, велика сила московської імперії, а з другого боку,

---

[272] Ол. Огловлин, *Люди старої України,* стор. 103.

слабкість української гетьманської держави після 1709 р., включно з малою її мілітарною спроможністю.

Ще навіть у 1791 р. був гурт людей сепаратистів, які думали над визволенням України з московської неволі, одначе вони були повністю свідомі, що їх власні сили заслабкі на те, що цього можна б було досягти тільки з допомогою сусідньої міцної держави. Тому й той гурт людей вислав таємно свого делеґата до пруського міністра з запитанням, чи вони можуть у випадку війни (Прусії з Росією) розраховувати на протекцію пруського короля, коли вони спробують скинути московське ярмо. Отримавши відмовну відповідь, той гурт людей не пробував здійснити своїх плянів, бо розумів і відчував, що без великої закордонної допомоги Україна була заслаба, щоб могти виграти війну з сильною тодішньою великою Росією.

Якраз сила московської імперії була, на мою думку, найважливішою причиною упадку гетьманської держави. Коли та імперія почулася сильною, зліквідувала всі форми української державної автономії.

Одночасно сила московської імперії була тим чинником, що приневолювала українців бути послушними її розпорядженням та бодай назовні зберігати льояльність до неї.

Приклади українського патріотизму й оборони автономних прав

Хоч стільки вищез'ясованих чинників могло причинятися до формування льояльности до московського царя й московської держави, хоч після 1709 р. політичні відносини в Україні були важкі та небезпечні для українських патріотів, проте в Україні завжди були гурти і групи людей, які мали відвагу боронити своїх державно-автономних прав, наражуватися на політичні небезпеки, а навіть були готові збройно боротися за українські права.

Ось приклади такого патріотизму.

Пламенний заклик Т. Бобровича

Був то час зараз після Андрусівського миру 1667 року, коли розійшлася чутка, що московський цар і польський, король примирилися та поділили Україну між собою, що до Польщі має перейти й Київщина. Тоді вислано в Україну українського шлях-

тича Т. Бобровича, властиво як царського післанця, щоб він заспокоював українців та схиляв їх до покори цареві. Одначе Т. Бобрович написав « Перестороrу », в якій — замість схиляти українців на царський бік — остерігав, що цар і король готують Україні « московську, гірше єгипетської, неволю », закликав українців до братської єдности й одностайности, а далі написав так (мову достосовую до сучасної):

"Про таку для вас усіх і для милої Вітчизни уготовану загибіль з болем раненого серця кричу й віщую. Бо коли я замовчу, каміння заговорить! « Як забуду Тебе, Єрусалиме », Ненько моя, мила Вітчизно, бідна Україно, « нехай спасенна буде правиця моя », якою для добра твого оце пишу. « Прилипни язик мій до горла мого », яким Тобі і всім Твоїм милим синам, єдиноутробній братії, всьому християнському народові, в Україні сущому оголошую! « Але не пом'яну Тебе », не боячись, хоч би цей мій лист перестороги до рук монархів — царя й короля — дістався, готовий бо не тільки постраждати, але й померти! Бо краще мені одному, цю перестороrу подавши, покласти життя за здоров'я всіх вас, за вольності, церкви Божі і святощі, ніж би вас всіх, несвідомих, в тяжку забравши неволю, мечем та вогнем знищили! »[273]

Проф. Андрій Яковлів, навівши той цитатат у своїй статті (вказаній у примітці), відмітив: « Автор не був видатною особою, це звичайний середній шляхтич, якому освіта в київських школах та щира любов до вільної колись, а тепер поневоленої батьківщини дали таку силу переконання й красу вислову, що й тепер ще слова "Перестороги", нас хвилюють. Подібних виявів патріотизму було не мало, та не всі вони попали на сторінки історичних документів, а ще менше на сторінки історичних праць ».

Павло Полуботок

Як другий приклад здорової політично й патріотичної української душі можна вказати відому в історії постать Павла Полуботка, чернігівського полковника, якого козацька старшина уповно-

---

[273] Подано за статтею проф. Андрія Яковлева, *Історичні традиції української державности,* передрукованою в « Життя і Школа », ч. 5 (130), листопад-грудень 1970, Стейт Коледж, Па., стор. 22-23. Як там відмічено, ту « Перестороrу » видруковано в « Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России », т. VII, ч. 32, т. VIII ч. 12.

важила бути наказним гетьманом, доки цар згодиться на вибір нового гетьмана. Але одночасно цар встановив Малоросійську Колеґію. Полуботок мав відвагу запротестувати проти того, що Колеґія приймала різні скарги, поминаючи Військову Генеральну Канцелярію, та давала тій Канцелярії свої накази. Полуботок добився того, що петербурзький сенат звелів звертатися до В.Г. Канцелярії не з наказами, а з « промеморіялами ».

Полуботок відважно нагадував цареві про справу вибору гетьмана та вів інші акції. Це скінчилося тим, що цар покликав Полуботка і деяких генеральних старшин до Петербурґу, де Полуботок відважно вручив нову петицію цареві, щоб привернути старі права в українській адміністрації і судівництві. Крім того, за інструкцією Полуботка, яку передано в Україну довіреною людиною, козаки в Україні назбирали багато підписів на петиціях до царя, щоб привернути права козацькій владі. Цар Петро I ув'язнив П. Полуботка і частину генеральних старшин. Цей арешт літописці зв'язують з відважною промовою Полуботка в обороні прав України, в якій він висловив міцні докори цареві. Якщо ту промову видумав хтось з літописців чи автор « Історії Русів », то й таке видумання свідчить про те, що Полуботок відважно виступав перед царем, не лякаючись наслідків, як це приписує йому народня традиція [273a].

* * *

Дальші приклади українських патріотів та їх патріотичних діл в 18 ст. вибираю із знаменитої книжки визначного знавця тих часів — Ол. Оглоблина: « Люди старої України », Мюнхен 1959.

Микола Ханенко

Микола Ханенко був довіреною людиною П. Полуботка, який послав Ханенка в травні 1723 року до Петербурґу, в складі однієї делеґації, яка мала від імени « всього народу » домагатися дозволу обрати гетьмана. Коли Полуботок прибув до Петербурґу, Ханенко став його правою рукою. Ханенка москвини ув'язнили і посадили разом з наказним гетьманом у Петропавловській фортеці. Двадцять років пізніше Ханенко був провідником української стар-

---

[273a] Про П. Полуботка див.: Д. Дорошенко, *Нариси історії України*, т. II, 2-ге вид., Мюнхен 1966, стор. 176-179; літерат. на стор. 188.

шини, яка домагалася відновлення гетьманської влади в Україні і таки домоглася. Ханенко брав участь у делеґації, що в тій справі була в Петербурзі і в Москві в 1745-48 рр. З того часу залишив він свій денник.

Ол. Оглоблин відмітив, що, читаючи той денник, « дивуєшся з цієї невтомної і тонкої праці визначного державного діяча, висококультурної людини і блискучого дипломата, а передусім палкого українського патріота: недарма М. Ханенко вимагав від кожного українського діяча "ревностного патріотства" » [274].

Виступ Г. Кологривого

Григорій Кологривий, хорунжий Генеральної Артилерії, дуже гостро висловився проти московського війська — в листопаді 1750 року. Було це в Глухові, в тодішній гетьманській столиці. Почалося слідство, яке за інших часів могло б дуже пошкодити хорунжому. Але тоді була ще царицею Єлисавета, що прихильно ставилася до України, і був це « медовий місяць » недавно відновленого гетьманства (Кирила Розумовського, 1750-64). Тому вдалося врятувати Г. Кологривого. Він став згодом визначним діячем Гетьманщини [275].

Григорій Покас

Він був військовим канцеляристом в 1742-57 рр. і залишив дуже цікавий антимосковський твір, написаний 1751 року, під заг. « Описаніе о Малой Россіи ». Дехто з учених уважав, що той твір є тільки редакцією відомого « Краткого Описанія Малороссіи », одначе Ол. Оглоблин висловив думку, що — хоч « Описаніе » складено за схемою і на основі « Краткого Описанія », проте його треба уважати за цілком самостійний твір, виняткової історичної і політичної ваги. Коли автор « Краткого Описанія » за поглядами був « самоотверженный малороссіянин », що стояв на « общеруському ґрунті », то « Описаніе » відзначається антимосковською настановою. Його довгі коментарі написано в дусі українського автономізму. Воно є суцільним обвинуваченням проти московського

---

[274] Ол. Огловлин, *Люди старої України,* стор. 273.

[275] Там же, стор. 116.

уряду та його надужить в Україні, проти його негідного ставлення до українського народу.

« Описаніе » Г. Покаса переписав 1756 року, з короткими доповненнями, С. Дівович, який користувався ним, пишучи свій відомий віршований твір « Разговор Великороссіи с Малороссіей », так, що в деяких місцях « Разговор » є тільки віршованим перекладом « Описанія ».

Г. Покас виявив себе таким самим не тільки в писаннях, але й у практичному житті. Знаємо, що в 1762 р. був він уже війтом в своєму родинному місті Погарі, Стародубівського полку. В 1767 р. вибирали делеґатів до Законодавчої Комісії, що мала перевірити державні закони й укласти новий їх кодекс. Тоді Г. Покас виступив на чолі погарської старшини проти угодовецького становища частини погарського міщанства і заманістував себе як противник московської централістичної політики в Україні. Його сміливий протест мав такі наслідки, що його заарештовано і він сидів якийсь час у в'язниці, « за караулом ». Його обвинуватили ще й за неполітичні провини — не знати, чи слушно. Г. Покас втратив війтівство й дальша його службова карієра була дуже скромна. (Ол. Оглоблин написав окремий розділ про Г. Покаса) [276].

Семен Дівович

Вчився він в Києво-Могилянській Академії і Петербурзькому університеті, а 1761 року став перекладачем при Генеральній Військовій Канцелярії в Глухові, де написав свій відомий твір « Разговор Великороссіи с Малороссіей », що є виявом української національно-державницької думки. С. Дівович написав той твір — як думає Ол. Оглоблин — мабуть під впливом, а може й на доручення гетьмана Кирила Розумовського, в час початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики — замість сприятливої для України політики цариці Єлисавети, а потім Петра III.

Цей твір є віршованим діялогом між Росією і Україною. Ол. Оглоблин схарактеризував і оцінив його так:

"Перша (« Великороссія ») ставить низку запитань, очевидна мета яких ствердити історичну та державно-політичну меншовар-

---

[276] Там же, стор. 176 і наступні.

тість України, що ніби всім зобов'язана ласкавій опіці й допомозі « великаго русскаго народа ». З свого боку Україна (« Малороссія ») дає на це гідні, ґрунтовні і вичерпливі відповіді, які доводять історичну суверенність української держави, її національно-державну окремішність і рівноправність з Росією, її заслуги перед імперією, нарешті, законність її історичних, правних і моральних контрпретенсій щодо Росії. Переможцем у цьому своєрідному диспуті залишається Україна. Треба сказати, що автор зробив це вийнятково майстерно і навіть талановито, з залізною силою логіки, з високим почуттям своєї національної правди й гідности, з глибоким розумінням історії України (та й Росії), опертим на доброму знанні історичних джерел та літератури''' [277].

Г. Долинський і українська шляхта

За часів гетьмана К. Розумовського Григорій Долинський був головним економом (1761-64), а після скасування гетьманського уряду став він підкоморієм Батуринського повіту.

1767 року цариця Катерина II доручила вибирати в Україні депутатів до Законодавчої Комісії, яка мала перевірити закони й укласти новий їх кодекс. Вибрані депутати здебільша були в рішучій опозиції до московської централістичної політики і вимагали відновлення гетьманського уряду та інших автономних прав України. Зокрема нескореним у тому напрямі виявилося українське шляхетство Ніжинської і Батуринської округ. Вони ухвалили в своєму наказі для депутата до Законодавчої Комісії просити про дозвіл обрати гетьмана. Провідником цього шляхетства був Григорій Долинський.

Така ухвала не йшла по лінії, якої бажав собі тодішній московський генерал-губернатор Лівобережної України — граф Петро Рум'янцев. Тим то він вжив заходів, щоб ту ухвалу змінити в побажаному для нього напрямі. Під натиском висланника Рум'янцева обраний депутат зрезигнував. Тоді скликано знову збори шляхетства тих округ, а висланник генерал-губернатора запропонував угодовий проєкт інструкцій для депутата. Його примушування не зламали українських патріотів. Вони одноголосно ухвалили стояти при ухваленому вже наказі, а новим депутатом обрали Г. Долинського.

---

[277] Там же, стор. 17.

Рум'янцев, роздратований тією сміливою нескореністю, скасував вибір Долинського, наклав грошову кару по 550 карбованців на неслухняних виборців, позбавив всіх їх посад, а далі казав всіх їх доставити до Глухова, де їх заарештовано та різними погрозами примушувано визнати себе винними. Одначе вони відмовилися від такого визнання й доказували, що суд над ними, та ще й військовий, цілком незаконний. Тоді стійкіших із них посаджено у в'язницю « на хліб і воду », а декого у сотенну тюрму між злодіїв. Нарешті засуджено їх до жорстоких кар, 11 із них навіть до смертної кари, заміненої на довічне заслання. Зокрема Г. Долинського позбавлено всіх прав і засуджено на довічне ув'язнення. Одначе згодом московський уряд, мабуть не без участи самого Рум'янцева, скасував той жорстокий і безглуздий присуд та надав усім засудженим амнестію.

Той присуд також не пошкодив дальшій карієрі Г. Долинського.

З праці Законодавчої Комісії нічого не вийшло. Хоч її скликано на наради до Москви 1767 року, але згодом цариця припинила її працю під претекстом війни з Туреччиною, яка почалася 1768 року.

Г. Долинський залишився нескореним і в дальших роках свого життя, про що свідчить ось така подія.

Цариця Катерина II повідомила наперед, що приїде в Україну. В 1786-87 рр. урядові кола і громадянство готувалися до привітання і зустрічі цариці та збирали грошові пожертви на ту ціль. Хоч усіх дворян Новгородсіверщини попереджено, що хто з них « показався б непослушним чи нерадим (до того готування і зустрічі, П.І.), той наражує честь, життя і своє майно на небезпеку », то проте Г. Долинський відмовився скласти пожертву на ту ціль, виправдуючись своєю матеріяльною « недостаточністю ». Коли усвідомимо собі, що він мав коло тисячі людей кріпаків, тобто, що був досить багатий, то зрозуміємо політичний зміст тієї відмови [278].

Повстання пікінерів

1769 року дійшло навіть до збройного повстання пікінерських полків, сформованих в більшості з українських козаків, а частково з сербських поселенців на півдні України. З тим повстанням симпатизувало чимало українських діячів на Лівобережжі. Було це так.

---

[278] Там же, стор. 25-26.

1764 року створено Новоросійську губернію на пограниччі з турецько-татарськими володіннями, з осідком у місті Кременчук. Того ж самого року московський уряд почав формувати військово-поселенські полки т.зв. пікінерів. Організатори заманювали до тих полків українських козаків з сусідніх Полтавського і Миргородського козацьких полків — обіцянками, що вони будуть мати кращі права й умовини життя.

Вояки новозорганізованих полків були озброєні рушницями і списами-піками, від чого й надано їм назву пікінерів.

З українських козаків створено Донецький і Дніпровський пікінерські полки, а з сербських переселенців — Єлисаветградський і Луганський.

Незабаром виявилося, що умовини життя пікінерів були гірші як у козацьких полках. Вони втратили свої козацькі привілеї, були зобов'язані відбувати військову службу, платити податки та ще й зазнавали деяких утисків. Депутат пікенерів з'ясував свої скарги в Законодавчій Комісії в Москві 1767 року, але за те зазнав арешту. Коли становище пікінерів ще більш погіршилося з вибухом російсько-турецької війни 1768 року, а також під впливом Коліївщини на Правобережній Україні, Дніпровський і Донецький полки пікінерів підняли протимосковське повстання. Вони з'єдналися з запорізькими козаками і спільно ставили спротив каральним загонам московського війська. Повстання придушено 1770 року, а його провідників покарано дуже тяжко. Пікінерів, які залишилися живими, заслано на каторжні роботи на Сибірі.

Після зруйнування Запорізької Січі (1775) створено з колишніх запоріжців Полтавський і Херсонський полки пікінерів 1776 року. В 1783 р. пікінерські полки зліквідовано й перетворено їх на 3 легкокінні полки.

Зв'язки пікінерських повстанців з українським автономістичним рухом того часу повністю не досліджені, одначе знаємо, що з тим повстанням співчували деякі депутати до вищезгаданої Законодавчої Комісії, деякі представники козацької старшини, деякі військові полкові канцеляристи тощо [279].

---

[279] Відомості про повстання пікінерів подано за *Енциклопедією Українознавства,* Словникова частина, т. 6, стор. 2094-5 та т. 5, стор. 1788, а вістки про співчування українських діячів пік. повстанню — за працею Ол. Огловлина, *Люди старої Україн·* ·тор. 121.

Задум протимосковської революції в Україні в 1791 р.

Польський історик Броніслав Дембінський знайшов звіт про місію «надворного радника Капніста» з України до пруського міністра в 1791 р. в справі евентуальної допомоги у випадку повстання проти Росії. Той звіт оповістив він у своїй статті: B. Dembinski, *Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791,* Przegląd Polski, Kraków, t. III, 1896, стор. 511-523. Той документ написав пруський державний кабінет-міністер граф Евальд Ф. Герцберґ французькою мовою. В українському перекладі той звіт для короля такий:

«Уважаю за свою повинність покірно повідомити Вашу Величність, що недавно з'явився у мене секретно шляхтич з Малої Росії або Російської України, на прізвище Капніст і сказав, що він заможний шляхтич, має титул надворного радника і є урядовцем у фабриках. Він заявляє, що його послали жителі того краю, доведені до крайнього розпачу тиранією, яку наклали на них російський уряд і зокрема князь Потьомкін, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони могли б надіятися на протекцію Його Величности, якщо вони спробують скинути російське ярмо. Він казав, що то був край давніх Козаків Запорізьких, яких позбавили всіх їх привілеїв та кинули під ноги росіян [280]; що створено 28 полків кінноти, по 800 чоловіків у кожному, які служать Росії дуже неохоче і не бажають нічого іншого, як відновити давню козацьку конституцію; що цариця створила п'ять губерній — Катеринославську, Харківську, Київську та інші. Той емісар має досить добрий вигляд і говорив до мене досить ввічливим способом... Пан Капніст казав мені про те, що він повернеться додому і що він має брата, який мігби подорожувати і якому можна б з'ясувати дійсний стан...» [281].

Пруський міністер Герцберґ відмітив ще в своєму звіті — в примітці: «Можна б побоюватися, чи він (Капніст) не є емісарем, якого призначив Російський Двір і послав, щоб провідати тут ґрунт, хоч він на такого не виглядає» (quoiqu'il n'en ait pas la mine exterieure).

---

[280] Ол. Оглоблин зреферував це місце в значенні: «а їх поставлено на стопу росіян». Див. *Люди старої України,* стор. 91.

[281] Цей переклад, з винятком двох останніх речень (від слів «Пан Капніст...»), взято з статті «*Не той Капніст*», «Свобода», Джерзі Сити, Н.Дж., ч. 231, 15 грудня 1971. Кілька слів змінено.

Далі пруський міністер звітує, що він відповів Капністові невиразно, що справа війни Прусії з Росією ще не вирішена, що у випадку війни це залежало б від самих козаків вирішити, чи вони бажали б увійти в контакт з королем Прусії.

Як знаємо, Прусія змінила своє ставлення до Росії і незабаром в союзі з нею готувалася до другого поділу Польщі (див. про це ще далі).

К о т р и й К а п н і с т? Ще того самого року, коли появилася згадана стаття Б. Дембінського, М. Грушевський вмістив свою статтю « Секретна місія українця в Берліні в 1791 р. » в *Записках НТШ*, т. IX, Львів 1896 « Miscellanea », стор. 7-9, в якій висловив думку, що тим емісарем з України був « безсумніву ніхто інший, як добре знаний автор Ябеди », тобто Василь Капніст. За М. Грушевським прийняли це інші українські національні історики, з двома винятками.

В. Модзалевський висловив думку, що тим емісарем до Прусії був не Василь, поет, а його брат Петро, який оженився з англійкою і врядигоди виїжджав закордон. (Його « Малороссійскій родословникъ », т. II, Київ 1910, стор. 284-285). З українських учених цю думку В. Модзалевського прийняв Ілько Борщак у своїй книжці « *Наполеон і Україна* », Львів 1937, стор. 123.

Думку про те, що згаданим емісарем з України був таки поет Василь Капніст, боронив досить міцними арґументами німецький учений Ґ. Закке G. Sacke в своїй праці *V.V. Kapnist und seine Ode "Na rabstwo"*, Zeitschrift für slavische Philologie, Bd. XVII, H. 2, Leipzig 1941.

Большевицькі учені, зберігаючи поета Василя Капніста для вітчизняної літератури, перекидали поїздку до Прусії з 1791 р., тобто з точки зору Московщини « державну зраду », на плечі його брата Петра.

Недавно Вілліям Б. Едґертон, з індіянського університету, висунув ще третю можливість. Він вмістив статтю в «Славік Рев'ю » (вересень 1971) [282], в якій висловив погляд, що тим посланцем з України не був ані Василь, ані Петро, а Микола Капніст, їх рідний брат. При тому Едґертон, спираючись на спомини братанниці Миколи, в яких вона відмітила, що він був « інтеліґентною людиною, але з великими ексцентричностями », вчинив з Миколи

---

[282] William B. Edgerton, *Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukraino-German Intrigue*, Slavic Review, Seattle, Wash., Sept. 1971.

фантаста, який немов то відбув поїздку до Прусії на власну руку, у висліді своєї фантазії, не бувши нічиїм репрезентантом. Що такі погляди ненаукові та що їх треба відкинути, доводжу це в окремій статті. Тут обмежуся тільки до такого ствердження.

У вищенаведеному звіті міністра Герцберґа відмічено, що Капніст, як сам сказав про себе, « має титул надворного радника і є урядовцем у фабриках ». Це ідентифікує особу Капніста, бо тільки один Василь і мав той титул, і відповідав за адміністрацію фабрики шовку в Києві. Хоч Микола мав також той титул, але ніде немає вістки про те, що він був урядовцем фабрики. Як з тієї, так і з інших причин найбільш науково є уважати таки Василя за українського емісара до Прусії в 1791 році.

К о г о р е п р е з е н т у в а в К а п н і с т? Але для нас важливіше питання, хто вислав Капніста до Прусії 1791 року. М. Грушевський висловив думку, що — видно — існував якийсь гурток людей Капніста, хоч одночасно відмітив, що пляни того гуртка були « мріями, не підтриманими загалом ».

Учені, неприхильні до українства, висловили думку, немов то Капніст не мав ніякої підтримки з боку провідних кіл тогочасних українців, отже, немов то він був звичайним авантурником, яких тоді чимало вешталося по Европі. До цієї версії прихилявся й дехто з українських дослідників. До цієї групи авторів, на мою думку, слід зачислити й вищезгаданого В. Едґертона.

Московські чорносотенці безглуздо проголосили наклеп, немов то місія Капніста була « австрійською інтриґою », тобто « австрійського професора Грушевського ».

Дехто із змосковщених нащадків Капніста, чи то нащадків « малоросів » пробували пояснити місію свого предка так, немов то він розпочав її в інтересах, мало що не з доручення московського уряду, наче б то як московський аґент.

Натомість большевицькі історики пробують зобразити Капніста як « російського патріота », якого надаремно намагався прусський уряд зробити своїм аґентом, або промовчують ту справу.

Проф. Ол. Оглоблин, з'ясувавши вищезгадані жалюгідні і смішні гіпотези, написав так:

« Новітні досліди на підставі архівних матеріялів цілковито доводять широкий громадський характер місії Капніста і серйозність її підготови, тим самим стверджуючи думку М. Грушевського про існування гуртка Капніста, якоїсь групи міцних людей — українських патріотів. Такий гурток справді був, але він мав ширше громадсько-політичне і національно-культурне значення, ніж

це уявляв собі Грушевський. Це було коло осіб, що входило до Новгородсіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790-тих років» [283].

Зображуючи різні визначні постаті українців головно 2-гої половини 18 ст., Ол. Оглоблин відтворив гурт українських патріотів в Новгороді Сіверському, до якого належали або з яким втримували близькі зв'язки також визначні українці з різних інших міст України. Ті люди були здебільша з високою освітою, стояли на високому інтелектуальному рівні, були заможні і впливові звичайно мали визначні становища чи вищі уряди та втримували добрі зв'язки навіть з московськими ліберальними колами, які були противниками тодішнього режиму цариці Катерини II. Це був справді український провід. Люди того гурта були українськими автономістами, тобто вони змагали до привернення української гетьманської держави, а коли створилалася, як здавалося пригожа політична ситуація, то вони подумали чи то про привернення української автономії або й про український сепаратизм, про відірвання українських земель від московської імперії.

* * *

Проф. Ол. Оглоблин змалював тодішню внутрішню і зовнішню ситуацію, вказуючи, що вона була пригожа для революційного задуму.

Внутрішня ситуація. В той час на Лівобережній Україні було немале невдоволення трьох родів.

Поперше, в 1781-82 рр. розв'язано козацькі полки — і військо, і полкову та сотенну адміністрацію для цивільного населення, а створено три намісництва (губернії) московського типу. В тих намісництвах заведено загальноросійські адміністративні й судові установи. Таким чином зруйновано стару адміністративну єдність державної території України-Гетьманщини та її адміністративно-політичний устрій. Передбачувано ще й дальші реформи в напрямі московського державного централізму. Ясно, що таке скасування козацького устрою викликало велике невдоволення не тільки між козаками, але й між українським шляхетством, міщанами, а то й селянами. Те незадоволення тривало довший час і в 1791 р. укра-

---

[283] Ол. Оглоблин, *Люди старої України,* стор. 80.

інське населення ще відчувало його виразно. Це видно вже хоч би й з того, що Капніст скаржився на ті реформи перед пруським міністром Герцберґом та відмітив, що вояки українці кінних полків « не бажають нічого іншого, як відновити давню козацьку конституцію » (див. вище).

Подруге, в той час постало велике невдоволення поміж кандидатами в дворянський стан. Належати до цього упривілейованого стану хотіли не тільки шляхта, козацька старшина, але й діти православних жонатих духовних, деякі міщани, а то й звичайні козаки. В тому напрямі вживано різних заходів, писано книжки, доказувано свої права різними документами. Одначе якраз 1791 року тодішній генерал-губернатор Михайло Кречетніков, зверхник трьох лівобережних губерній на українській території, своїм рішенням завдав чималий удар сподіванням багатьох тисяч українців, які бажали отримати дворянство. Ясно, що це викликало велике невдоволення між ними [284].

Потретє, невдоволене було й військо т.зв. карабінерів, створене з українських козаків. Коли розв'язано козацькі полки в 1781-82 рр., то козакам дано до вибору: або вписатися до кінного війська т.зв. карабінерів, що мали бути частиною російської армії, або стати вільними селянами. Приблизно половина козаків зголосилася до цього війська. Але вони в той час були невдоволені.

З одного боку, козаки, ставши вояками полків, що були частинами російського війська, втратили всі свої козацькі привілеї, зокрема старшина втратила свою функцію державної адміністрації для цивільного населення, в чому допомагали їй козаки. Слушно Капніст відмітив перед пруським міністром, що ті вояки « не бажають нічого іншого, як відновити давню козацьку конституцію ». До невдоволення причинялася й сувора дисципліна. яку заведено в тих полках, бо вояків били за провини « плетьми й киями ».

З другого боку, була ще й інша причина вояцького невдоволення. Крім цього карабінерного війська, що його зверхником був П. Рум'янцев, на півдні України, де була інша адміністративна округа, створено ще й інше військо українців, під зверхністю Потьомкіна, якого проголошено навіть « великим гетьманом козацьких Катеринославських і Чорноморських військ » — 10 січня 1790 року. Карабінерне військо, що входило до складу армії Рум'янцева,

---

[284] Там же, стор. 90.

було матеріяльно й технічно упосліджене супроти армії Потьомкіна. Це викликало невдоволення між карабінерами.

З третього боку, невдоволення військ, складених з колишніх українських козаків, зросло в час російсько-турецької війни 1787-91.

Щодо внутрішньої ситуації слід ще відмітити, що на Московщині і в самому Петербурзі було чимало ліберальних москвинів, невдоволених з режиму цариці Катерини II. Вони покладали надії на престолонаслідника Павла, якого уважали за ліберала. Українські патріоти Лівобережжя втримували добрі зв'язки з московською політичною опозицією. В Україні було також відоме неприязне відношення між Рум'янцевом і Потьомкіном.

З о в н і ш н я с и т у а ц і я. Перед поїздкою Капніста до Прусії Росія вела дві затяжні війни — з Туреччиною (1787-91) і зі Швецією (1788-90). В союзі з Росією вела війну з Туреччиною до якогось часу і Австрія. Прусія, хоч не вела війни, але проте уклала союзні договори з Туреччиною і з Польщею.

Хоч московський генерал Суворов досяг двох великих перемог над турками, до яких вирішно причинилися українські військові частини, і хоч здобуто штурмом фортецю Ізмаїл, проте австрійські війська зазнали поразок, а Потьомкін керував військовим ділом кволо.

1790 року ситуація змінилася настільки, що відпали по одному союзникові обох сторін. Коли Росія здобула турецьку фортецю Ізмаїл, шведи вирішили скласти мир з Росією перед закінченням турецької війни, щоб досягти кращих умов мирового договору. Також 1790 року помер австрійський цісар Йосиф II, а його наслідник Леопольд II склав сепаратний мир з Туреччиною.

Росія і Туреччина вела далі війну в 1791 році і закінчили її аж 29 грудня 1791 р. договором в Яссах. В той час, коли Капніст був на авдієнції у пруського міністра, тобто 24 квітня 1791 року, війна ще тривала.

Українські патріоти могли розраховувати й на те, що до війни проти Росії приступлять ще Прусія, яку підтримувала Англія, Польща, а може й Австрія.

Перший поділ Польщі потряс уми поляків. Він переконав польських прихильників « золотої свободи », що Польща « не стоїть непорядком », а зближається до упадку. З ходом часу оформилася польська патріотична партія, яка намагалася зміцнити Польщу проведенням відповідних реформ, до чого не хотіла допустити Росія. Коли почалася російсько-турецька війна і коли забрано російське військо з територій, приналежних до польської держави,

поляки скликали т.зв. « чотиролітній сейм » (1788-92), який почав здійснювати корисні реформи, що зміцнювали польську державу. Новий пруський король Фрідріх Вільгельм II через одного посла почав осмілювати польський уряд, щоб він зірвав зобов'язання, накинені Польщі Росією, а 29 березня 1790 року Прусія склала союзний договір з Польщею, в якому обидві держави ґарантували собі цілість своїх посілостей, а у випадку чужого нападу зобов'язувалися боронити одна одну [285]. Про цей договір могли знати українські патріоти Лівобережжя, бо, як виникає, вони мали зв'язки і з польськими колами. Ол. Оглоблин відмітив, що « в свою чергу ближче знайомство з польськими політичними настроями могло мати певний вплив на тактику українських автономістів щодо Росії » [286].

Ще слід відмітити, що новий австрійський цісар Леопольд II (1790-92) був прихильний до Польщі [287].

На кого надіялись українські патріоти? Вони розраховували не тільки на закордонну допомогу, але також на військові сили в Україні, на тих « 28 полків кінноти, які служать Росії дуже неохоче », а про які згадав Капніст в розмові з пруським міністром. Ці полки і їх можливе значення для української справи схарактеризував Ол. Оглоблин так:

"Українські карабінерні полки зберегли сильні рештки своєї територіяльної організації, а головне — вдержали свою стару, місцеву українську старшину. Отже українські карабінерні полки в складі російської армії являли собою фактично майже автономну організацію, тим небезпечнішу для російського уряду, що і старшина, і козацтво карабінерних полків добре пам'ятали колишню козацьку « вольність » і одверто жалкували за нею. Серед цих українських полків російської армії поширювалося тоді велике невдоволення. Якщо ця організація взагалі творила потенціяльну загрозу російському пануванню на Україні, то її гостре невдоволення російською політикою та її реформами на Гетьманщині було цілком реальною силою, що в руках українських автономістів ставала дуже небезпечною для Росії зброєю; а, з другого боку, воно неминуче активізувало украї-

---

[285] A. Lewicki, *Zarys historii Polski*... Wyd. nowe, popraw. i uzupel. przez... Hannover 1947, стор. 173.

[286] Ол. Огловлин, *Люди старої України*, стор. 76.

[287] Lewicki A., *Zarys historii Polski*, стор. 175.

їнську іреденту, надто ж за обставин важкої війни з Туреччиною та Швецією і напередодні дожиданої війни з Прусією".

« Капніст прекрасно розумів значення військової сили, зокрема українських карабінерних полків, тим більше, що він був, очевидно, зв'язаний з деякими українськими старшинами тих полків... Але для українських автономістів, в тому числі для Капніста, було цілком ясно, що тільки відновлення українського к о з а ц ь к о г о війська створить належну військову базу для визволення України з-під російського ярма та відродження українського державного буття. Отже на початку 1788 року Капніст складає і подає Катерині II проєкт відновлення козацьких полків на Україні... Проєкт Капніста зустрів критику з боку гр. О. Безбородька... » (Підкреслення в оригіналі) [288].

Олександер Безбородько був у той час канцлером Катерини II. А що він був проти того проєкту віднови козацьких полків, то проєкт перепав. Але все ж таки існували карабінерні полки, складені з українських козаків і козацької старшини, невдоволених з московських реформ в Україні. І на них розраховував той гурт людей, що вислав Капніста до Прусії 1791 року.

Н е в д а ч а. З м і н а с и т у а ц і ї. Капніст отримав невиразну відповідь від пруського міністра, яка не давала певної надії на пруську допомогу для українців, а незабаром змінилася й зовнішня політична ситуація — некорисно для задуму гурта українських патріотів.

Після того, як Росія здобула турецьку фортецю Ізмаїл, Швеція старалася скласти мир з Росією перед закінченням турецької війни, щоб досягти кращих умовин миру, який складено 14-VIII-1790.

Росія також спішилася, щоб закінчити турецьку війну, бо 3 травня 1791 року поляки проголосили свою нову конституцію, з назвою тієї дати, і почали здійснювати державні реформи, які мали зміцнити Польщу. До такого зміцнення не хотіла допустити Росія. Цариця доручила своїм вождям і дипломатам закінчити якнайшвидше війну. Тому туркам признано досить лагідні умовину миру, який складено 29 грудня 1791 року в Яссах.

Також незабаром вдалося Росії розірвати вищезгаданий союз Прусії і Польщі та перетягнути Прусію (яка перед тим вела війну з Францією) на свій бік. Росія і Прусія разом провели II-гий розподіл Польщі 1793 року, перемогли польське повстання Т. Ко-

---

[288] Ол. Огловлин, *Люди старої України,* стор. 87-88.

сцюшка, а далі разом ще й з Австрією провели III-тій розподіл Польщі 1795 року, викресливши польську державу з мапи Европи.

Таким чином зовнішня політична ситуація змінилася так далеко на користь Росії, що про якінебудь революційні заходи не можна було думати.

Можна робити висновок, що з того часу частина українських автономістів і революціонерів звернулася в бік громадської праці і культурно-національного піднесення України в рамках російської імперії.

На переломі 18-того і 19-того століть

Маємо кілька цікавих вісток, що на переломі 18-того і 19-того століть були ще люди, які думали про українську державу.

* * *

Знаємо, що наприкінці 1790-тих років існувало *товариство*, яке мало мету: « відірвання Малоросії від Росії », одначе не маємо докладніших вісток про нього [289].

* * *

Мабуть приблизно в той сам час Шептаківський сотник Архип Худорба, який згодом в полку карабінерів дістав ще вищий військовий ступінь, написав історію, яка « ціниться тут нарівні з Історією Кониського » (тобто з « Історією Русів ») і яка « дуже вільно і проти нашого правительства написана » (тобто проти російського уряду, П.І.). Рукопис тієї історії пропав [290].

* * *

За патріотичну, а навіть за державнотворчу українську діяльність треба уважати заходи деяких українських кіл та окремих одиниць, щоб російський уряд надав дворянські права якнайширшим українським колам, всім, хто тільки міг мати підставу для того. Такий рух проявився вже був на переломі 1780/90-тих років, а відновився на початку 19 ст., коли то окремих заходів

---

[289] О. Оглоблин, Люди старої України, стор. 134.

[290] Там же, стор. 288.

вжив в тому напрямі Тимофій Калинський, який для тієї мети призбирав багато цінних матеріялів і документів та написав дві важливі книги: « Мнѣніе о малороссійських чинах... », 1805 року, і « Примѣчанія о малороссійском дворянствѣ », 1808 р. В тих книгах Т. Калинський намагається доказати права українського шляхетства на дворянство, пробити мур російського урядового ставлення, здебільша негативного, до українського шляхетства і добитися визнання дворянських прав за всією масою того шляхетства. З його писань виникає, що на дворянство мають право між ін. не тільки колишні козацькі старшини, але й усі козаки як лицарі, як « чин лицарський і стан шляхетський ».

Що спонукувало Т. Калинського для таких зусильних заходів, видно з одного його листа до полтавського губерніяльного маршала М. Милорадовича, в якому між ін. він написав (переклад на сучасну мову): « Безпристрасна ревність для вітчизни, а тимбільш пониження наших вітчизняних чинів (урядових ступенів), то й безголосого спонукує, щоб був з голосом, а потому заставляє говорити правду пророчим і апостольським духом ». « Горіючи любов'ю до батьківщини, не міг я стриматися від ''плодорічивости'' і чим би тільки можна допомогти, то завжди вів я досліди й буду їх вести для загального добра, і до останніх моїх сил не перестану обороняти славу свого, перед цілим світом заслуженого народу ». « Рад я умерти, обороняючи загальні наші привілеї і свободу » [291].

Пишучи про іншого українського діяча — Андрія Полетику, який раніше, ще в половині 1780 років, складав дворянські реєстри і змагався за признання дворянських прав для українського шляхетства, проф. Ол. Оглоблин оцінив таку діяльність так:

« Ця смілива оборона дворянських прав рядової шляхетської маси Лівобережжя була виявом національно-державницької ідеї. Українські патріоти кінця XVIII століття вважали права українського шляхетства вищими за права російського дворянства — і не помилялися в цьому. Вони високо ставили демократичне, козацьке походження маси лівобережно-українського шляхетства і добре розуміли, що захист її дворянських прав — це, в тих обставинах, найліпший шлях до ствердження державних прав української нації, до відродження української держави. Це була позиція... українських патріотів кінця XVIII — початку XIX століття. Це була позиція автора ''Исторіи Русов''. Тут були джерела

---

[291] Там же, стор. 34, 41-43.

дальшого розвитку української національно-державницької ідеї в XIX столітті »[292].

1812 року, в час походу Наполеона на Росію, Михайло Миклашевський склав цікавий проєкт відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні. Хоч тодішній генерал губернатор Я. Лобанов-Ростовський хотів надати тим полкам загальноросійський характер, проте Д. Трощинський і В. Капніст своїми заходами оборонили їх український характер і в такому характері почали їх організувати. Хоч сам проєкт формально мав мету допомогти оборонити Росію перед Наполеоном, то проте він був проєктом відновлення частини української автономії[293].

* * *

В зв'язку з тим походом Наполеона історія записала ще один прояв української церковно-політичної думки. Коли французьке військо зайняло Могилів 1812 року, тодішній білоруський архиєпископ Варлаам Шишацький (з титулом Могилівського й Вітебського архиєпископа) українець, визнав нову владу, поминав підчас церковних Богослужб імператора Наполеона і складав проповіді, в яких висловлював симпатії до французького війська та побажання перемоги для нього.

Ол. Оглоблин відмітив, що архиєпископ В. Шишацький « і не хотів і не міг учинити інакше. *Не хотів*, бо думав, що надійшла довгождана хвилина визволення руської Церкви з-під московської кормиги, і *не міг*, бо в інтересах своєї пастви і для збереження церковних святинь мусів скоритися волі завойовника (який до того ще заявив, що Білорусь не завойована, а союзна країна). Як українець він *мав право* так робити; ...Ясна річ, що урядовий присуд і російська громадська опінія затаврували його як зрадника, так, як колись гетьмана Івана Мазепу ».

« Він справді вчинив так з конечности, але цей його чин був наслідком усієї ідеології і всієї попередньої діяльности його, як українського патріота і князя Церкви ». (Підкреслення в оригіналі)[294].

За те — за ухвалою синоду й потвердженням царя — позбав-

---

[292] Там же, стор. 196-197.
[293] Там же, стор. 159 і 104-105.
[294] Там же, стор. 306-307.

лено В. Шишацького архиєпископського сану підчас урочистої церемонії в чернігівському катедральному соборі і як звичайного ченця довічно ув'язнено в Новгород-Сіверському манастирі Господнього Переображення.

Українські реалісти

Побіч гурта українських патріотів автономістів був у 1780-тих та 1790-тих рр. також гурт українських, так сказати б, реалістів, які, бачучи велику силу московської імперії, прямували до того, щоб її засобами здобувати користі для України. Ол. Оглоблин відмітив, що вони, « посідаючи впливові позиції в Петербурзі, шукали розв'язки української проблеми в рамках російської імперії. Репрезентантом цих кіл був Олександер Безбородько, полковник київський, згодом світліший князь і канцлер російської імперії [295]. ...Це він був ініціятором і керманичем прилучення решти Південної України та Криму до Росії і другого та третього розподілів Речі Посполитої, наслідком яких Правобережна й Лівобережна Україна були об'єднані в складі Російської імперії. Зокрема вся польська політика Катерини II в 1790-х роках була справою Безбородька і здійсненням його задумів і плянів ».

« Для плянування й переведення в життя цієї далекосяжної програми Безбородькові потрібні були надійні помічники, і він гуртує навколо себе низку здібних і освічених людей, здебільшого своїх земляків, а нерідко й родичів та свояків з найвидатніших старшинських фамілій Гетьманщини ».

« ...немає жадного сумніву, що думки Безбородька поділяли його численні товариші, друзі та співробітники ».

« І сам Безбородько, і його українські однодумці та помічники щиро вважали себе за українських патріотів і вірили в те, що їх діяльність, зокрема щодо об'єднання українських земель, хоч би і в складі Російської імперії, цілком відповідає національним інте-

---

[295] Ол. Безбородько (1747-99), вихованець Київ. Академії, член Генерального Суду; з 1765 канцелярист генерал-губернатора Лівобер. України П. Рум'янцева, з 1774 київський полковник, з 1775 особистий секретар Катерини II, з 1783 очолював колеґію закордонних справ і керував закорд. політикою Росії; 1796 року домігся від царя Павла I привернення Генерального Суду і деяких ін. установ Гетьманщини; 1797 дістав чин канцлера імперії і титул найсвітлішого князя. (За енциклопедіями).

ресам України. Недарма чужі сучасники (російські і польські) підозрівали Безбородька в тому, що він прагне "Малороссіею, на подобіе бывших гетманов, управлять" » [296].

* * *

В 19 ст. — під впливом вищевказаних чинників, а також під тиском державного адміністративного апарату формувалося, з одного боку, т.зв. « малоросійство », а з другого боку, під впливом інших чинників розвивалося українське національне відродження.

« *Малоросійство* »

Під впливом вищез'ясованих чинників, які діяли в об'єднувальному напрямі ще від часів Переяславського договору в 1654 р., а також під тиском московської державної адміністрації, школи, шкільних підручників, преси, книжок, а навіть православної (нез'єднаної) Церкви, що була приневолена виконувати розпорядження « Святішого Правлячого Синоду » в Петербурзі, та під впливом тих чинників, які ми зобразили в попередніх розділах, почали формуватися в Україні політично роздвоєні люди — роздвоєні поміж російською великодержавою і Україною. Наперед, в раніші часи, це були люди, які любили Україну, але й хотіли бути повністю льояльні до царя і вкласти себе в рамки російської великодержави. Деякі з них під впливом московської псевдонауки уважали, що український народ є тільки віткою російського народу. Їх українська душа була скалічена, зранена російським державним патріотизмом.

Згодом таке національно-політичне психічне роздвоєння частини українців перемінилося в т.зв. « малоросійство », про яке в Енциклопедії Українознавства сказано, що воно виявлялося « у відданості справі російської великодержавности, а в байдужному, а то й у неґативному ставленні до українських національно-державницьких традицій і прагнень » [297]. Поет Є. Маланюк назвав малоросійство « паралічем політичної волі » та « національним пораженством ».

Але бувало й таке, що нащадки кількох визначних україн-

---

[296] Ол. Огловлин, *Люди старої України,* стор. 154-155.

[297] *Енциклопедія Українознавства,* Словникова частина, стор. 1451.

ських діячів кінця 18 ст. ставали навіть неприхильними до українського руху. З того приводу Ол. Оглоблин відмітив [298]:

« Так пройшло цікаве, мужнє й незламне життя славного українського патріота (Г. Долинського; див. про нього вище, П.І.). Хто міг би думати, що одним з його нащадків буде російський реакційний міністер юстиції І.Г. Щеґловітов (так само, як нащадками славнозвісного українського патріота Василя Лукашевича були відомі російські реакціонери Трепови).

"Славних прадідів великих
Правнуки погані!"
(Т. Шевченко) ».

Частина української інтеліґенції згодом взагалі змосковщилась.

Оте малоросійство було однією з глибших причин труднощів у творенні і втриманні української держави в 1917-21 роках.

Українське національне відродження

З другого боку, від кінця 18 ст. відбувалося українське національне відродження. Звичайно приймають, що воно почалося від « Енеїди » Івана Котляревського, що її три перші пісні видано 1798 року, але в дійсності початку того відродження треба шукати вже в часах гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764). На думку Ол. Оглоблина, « це була доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва » [299]. Вже М. Грушевський відмітив, що в той час був « знаменитий стан військових канцеляристів », який « підготовляє національне українське відродження XIX віку » [300]. Та « козацька інтеліґенція » (вислів М. Грушевського) доби Розумовського створила українську патріотичну історіографію.

Тут слід пригадати « Описаніе о Малой Россіи » Григорія Покаса, написане з антимосковською настановою, та віршований « Разговор Великороссіи с Малороссіей » Семена Дівовича, складений

---

[298] Ол. Оглоблин, *Люди старої України,* стор. 31.

[299] Там же, стор. 14.

[300] Там же, стор. 14-15; заголовок праці М. Грушевського подано там же, стор. 22.

в українському національно-державницькому дусі. Про ці твори була вже мова вище. З них черпали надхнення й українського національного духа і Опанас Лобисевич (†1805), що написав « Вергілієвих Пастухів, у малоросійський кобеняк перевдягнених » та пропаґував, щоб користуватися українською народньою мовою в літературі, і Іван Котляревський, який здійснив ту ідею в своїй « Енеїді », а також і невідомий автор відомої « Історії Русів » [301].

Навіть вищезгадані книги Т. Калинського, написані для обґрунтування права українського шляхетства на дворянство, та інші писання були джерелами дальшого розвитку української національно-державницької ідеї в 19 столітті.

Так з коренів доби Розумовського почалося українське національне відродження, якому великого розмаху й підйому додав Тарас Шевченко і яке врешті довело до створення українських держав в 1917-21 роках.

* * *

Накінець треба відмітити, що деякі причини упадку української держави в княжі чи козацькі часи, як ставлення соціяльних справ вище від державних, чи « малоросійство » діяли, хоч і в інших формах, також і при упадку новітньої української держави, в час наших визвольних змагань.

---

[301] Там же, стор. 197.

ЛІТЕРАТУРА

Андрусяк Микола, д-р, *Історичні нариси (княжа доба)*, Краків 1940.

Антонович Володимир, *Бесіди про часи козацькі на Україні*, Чернівці 1897. — Те саме під заголовком: *Коротка історія Козаччини*, Коломия 1912.

Антонович Михайло, *Історія України*, томи I-IV, 2-ге вид., Вінніпеґ 1966.

Винський Григорій, *Мое время*, « Русский Архивъ », ч. 1, 1877 і окремо: Петроград 1915.

Власовський Іван, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. II, Бавнд Брук, Н.Й., 1956. (Написана односторонньо, з православної точки зору, неприхильно до церковної унії).

Галайчук Богдан, *Царські компетенції на основі Переяславського договору*, « Збірник на пошану з. Кузелі », Записки НТШ, т. 169, Париж-Нью Йорк-Мюнхен-Торонто-Сидней 1962.

Грицак Павло, *Галицько-Волинська держава*, Нью Йорк 1958.

Грушевський Михайло, *Історія України-Руси*, 10 томів, Львів і Київ 1898-1936, нове вид.: передрук офсет-друком: Нью Йорк 1954-1958.

— *Звичайна схема « русской исторіи » й справа раціонального укладу історії східного слов'янства*, « Сборник статей по славеновѣдѣнію », Императ. Академія наук, вип. I, С. Петербург 1904. Нім і англ. переклади — див. в літер. лат. буквами.

— *Ілюстрована історія України*, перше вид. Київ 1911, далі Прага 1919, Відень 1921 і його фотопередрук: Нью-Йорк 1967.

— *Українська партія — соціялістів-революціонерів*, в часописі « *Борітеся — поборете* », ч. I, 1920.

Дорошенко Дмитро, проф., *Огляд української історіографії*, Прага 1923. Англ. переклад і продовж. Ол. Оглоблина — див. літер. латинськими буквами.

— *Нарис історії України*, тт. I-II, Варшава 1933; 2-ге вид., передрук, Мюнхен 1966.

Енциклопедія Українознавства, під редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі, НТШ (предметова частина) тт. I-III, Мюнхен-Нью-Йорк 1949.

Енциклопедія Українознавства, Словникова частина. Головний ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Заст. гол. ред. (до част. 3-тього т.) проф. Микола Глобенко, НТШ. Томи 1-5 і два зош. (26-тий і 27-ий зош.) 6-ого тому, Париж-Нью Йорк 1955-1971.

Ждан Михайло Б., *До питання про залежність Галицько-Волинської Руси,* « Український Історик », Нью Йорк-Мюнхен, чч. 1-2 (13-14) 1967; 1-4 (17-20) 1968.

Житецький Павло, *Промова на Шевченкові роковини* (виголошена 1887 або 1888 року), « Записки НТШ », т. 116, Львів 1913.

Ісаїв Петро, д-р, *Роля Візантії в упадку української державности,* Мюнхен 1947. Відбитка з журналу « Проблеми », ч. 3, грудень 1947.

— *Чи Володимир Великий був коронований?* Тижневик « Шлях », Філядельфія, Па., чч. 33, 34 і 36, 1949.

Історія Русів. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Обкладинка Якова Гніздовського. Видавництво « Вісник », ООЧСУ. Ню Йорк 1956.

Костомаров Микола, *Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси,* « Основа », Петербург, кн. I, 1861.

— *Двѣ русскія народности,* « Основа », Петербург 1861-62. Переклад Олександра Кониського українською мовою, з малими пропущеннями, вміщено в львівському журналі « Слово », далі в II томі « Руської Історичної Бібліотеки », Тернопіль 1886, згодом в « Руська письменність » IV, Львів 1906, а накінець видано окремою книжечкою, з поправленою мовою і з доповненням пропущень: Дві руські народності, переклав Олександер Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка, Київ-Ляйпціґ, без дати (після Першої світової війни). На кінці додано « Від Редакції », з підписом: В. Верниволя.

— « *Україна* », стаття в журналі « Колокол », ч. 61, 1860. Її переклад українською мовою видано окремо під загол.: Письмо до видавців « Колокола », Львів 1902.

— Богданъ Хмельницкій, *Цю монографію кілька разів перевидавано,* а далі видано монографії і статті М. Костомарова у 8-мох томах в Петербурзі 1903-1906; Богданъ Хмельницкій, *Собраніе сочиненій,* кн. IV, Петербургъ 1904.

Кострува Теофіл, *Нарис історії України* (княжі часи), Торонто 1961.

Крип'якевич Іван, проф., д-р і Голубець Микола, ред., *Велика історія України* — опрацювали до 1923 р. — До 1948 р. доповнив проф. д-р Дмитро Дорошенко. Праісторію України доповнив проф. д-р Ярослав Пастернак, Львів-Вінніпеґ 1948.

(Опрацювання двох перших авторів видано під тим самим заголовком у Львові 1935 р.). — Див. ще під Холмський Іван.
Крупницький Борис, *Теорія III-го Риму і шляхи російської історіографії*, Мюнхен 1952.
— *М. Грушевський і його історична праця* — стаття, вміщена на початку нового видання « Історії України-Руси » М. Грушевського, т. I, Нью Йорк 1954, стор. I-XXX.
Кузич-Березовський Іван, *Жінка і держава*, Варрен, Міч. 1970.
Куліш Пантелеймон, « *Епілог* » в « Чорная Рада », перекл. рос. мовою, Москва 1857.
— *Украинскія Незабудки* (повість), « Основа », Петербург 1961-62.
— « *Руїна* », в журналі « Мета », Львів, ч. 2, 1863, і ч. 5, 1865.
— *Исторія возсоединенія Руси*, Петербург, т. I — 1873, т. II — 1874, т. III — 1877.
— *Матеріали для исторіи возсоединенія Руси*, Петербург 1877.
— *Мальована гайдамаччина*, в журналі « Правда », Львів, чч. 9-12, 1876.
— *Козаки въ отношеніи къ обществу и государству*, « Русский Архивъ », 1877.
Липинський Вячеслав, *Z dziejów Ukrainy*,, Київ-Краків 1912, перевидано фотодруком в Мюнхені 1959.
— *Україна на переломі*, Відень 1920, перевид. фотодруком в Нью Йорку 1954.
— *Листи до братів-хліборобів — про ідею і організацію українського монархізму*, Відень 1926, перевид. фотодруком в Нью Йорку 1956.
Мазепа Ісаак, *Підстави нашої політики* — дві частини; I част.: Причини нашої бездержавности; обидві част.: Мюнхен 1946.
Мацяк Володимир, *Галицько-Волинська держава 1290-1340 рр. у нових дослідах*, Авґсбурґ 1948.
— *Україна XIV століття в зударах з Ісламом* — стаття в часописі « Українська Думка », Лондон, чч. 31, 32 і 33, 1953.
Млиновецький Роман (псевдонім), *Історія українського народу* (Нариси з політичної історії), вид. друге, доповнене, друковано: Мюнхен 1953.
— *Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу* — друковано: Мюнхен 1964.
Нагаєвський Ісидор, *Київський князь Дмитро Ізяслав і Петрів Престіл в Римі*, Йорктон, Канада 1957.
Оглоблин Олександер, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью Йорк 1960 — *Люди Старої України*,, Нью Йорк 1959.

Павло з Алеппо, *Путешествіе антіохійськаго патріарха Макарія в Россию...* кн. 1-5, Москва 1896-1900. (Російський переклад з арабської мови. Англ. переклад вид. 1829-31, а також інший, трохи скорочений, Лондон 1936 і 1946. Винятки див. далі під Січинський В.).

« *Перша слов'янська держава* » (вістка про археологічне відкриття) в часописі « Свобода », Джерзі Сіті, Н.Дж., ч. 87, з 11 травня 1971; також в « Америці », Філядельфія, Па., ч. 86, з 11-V-1971.

Полонська-Василенко Наталія, проф., д-р, *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен 1964. Те саме нім. мовою див. далі.

Рудницький Степан, д-р, *Українська справа зі становища політичної ґеоґрафії*, Берлін 1923.

Січинський Володимир, *Чужинці про Україну,* Львів 1938 (там подано винятки з писань Павла з Алеппо про подорож по Україні і Московщині. Англ. переклад див. далі).

Томашівський Степан, *Історія України* — І. Старинні і середні віки, Львів 1919; друге циклост. вид.: Мюнхен 1948.

— *Історія Церкви на Україні* (до 12 ст.), « Записки ЧСВВ », т. IV, вип. 1-2, 1932; передрук без наукового апарату: Філядельфія, Па., без дати.

Холмський Іван (Крип'якевич Іван), *Історія України,* Нью-Йорк-Мюнхен 1949.

Чижевський Дмитро, *Історія української літератури від початків до доби реалізму,* Нью Йорк 1956.

Чубатий Микола, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-слов'янських націй,* Ню Йорк-Париж 1964.

— *Історія християнства на Руси-Україні,* т. І (до р. 1353), Рим-Ню Йорк 1965.

Яковлів Андрій, проф., *Історичні традиції української державности* — стаття, передрукована в журналі « Життя і Школа », Стейт Коледж, Па., ч. 5 (130), листопад-грудень 1970.

Doroshenko Dmytro, *A Survey of Ukrainian Historiography*; Ukrainian Historiography 1917-1956 by Olexander Ohloblyn, « The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. », New York, Vol. V-VI, No. 4 (18)-1, 2 (19-20), 1957.

Hrushewskyj Mykhaylo — *Німецький переклад статті « Звичайна схема русской исторіи... »* (див. вище в « Beitraege zur Ukrainekunde, H. III, Berlin », 1935, вид. Українського Наукового Інституту в Берліні; англ. переклад в « The Annals of the Ukrai-

nian Academy of Arts and Sciences in U.S. », Vol. II, No. 4 (6), 1952, NewYork.

KRAKOWSKI STEPHAN, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.

LEWICKI ANATOL, *Zarys historii Polski (do r. 1795)*. Wydanie nowe i uzupelnione przez Dr. J.Jasnowskiego i Dr. F. Lenczowskiego. Hannover 1947.

OLANČYN D., *Zur Regierung des Grossfuersten Izjaslaw Demeter von Kiev (1054-1078)*, « Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas », Muenchen, No. 4, 1960.

POLONSKA-WASYLENKO NATALIA, *Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands*. (Mit Bibliographie der wissenschaftlichen Werke der Verfasserin). Aus dem ukrainischen Original uebertragen von Rev. Anfir Ostaptschuk. Muenchen 1970.

PRITSAK OMELJAN and RESHETAR JOHN S., jr., *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building*, « Slavic Review », Seattle, Wash., Vol. XXII, No. 2, June 1963.

Література, видана під большевицьким режимом

Нижчевказані книжки написані в комуністичному дусі, в них є безбожницькі « вирази ». Крім того, у них дуже підкреслено, перебільшено та невірно зінтерпретовано те, що відноситься до « возз'єднання » українського і московського народів.

Волинський П.К., Пільгук І.І. та Полищук Ф.М., *Історія української літератури* (до кінця XVIII ст.), Київ 1969.

Еремин И.П., *К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в.*, « Труды Отдела древнерусской литературы », т. X, Москва і Ленінград 1954 (стор. 212-222).

Історія Києва, т. I (більше авторів), Видавництво Академії Наук УРСР, Київ 1960.

Історія української літератури. Том перший: Давня література (XI — перша половина XVIII ст.). П'ять авторів. Відповід. ред. і автор: Махновець Л.Є. Вид. « Наукова Думка », Київ 1967.

Історія Української РСР, том I (16 співпрацівників — авторів різних розділів книги), Академія Наук Української РСР, Інститут Історії, Київ 1953.

Історія Української РСР, том перший (майже ті самі співпрацівники — співавтори, з винятком одного-двох, що й у вид. з 1953 р.), Академія Наук Української РСР, Інститут Історії, Видавництво « Наукова Думка », Київ 1967.

Марченко М.І., *Українська історіографія* (з давніх часів до середини XIX ст.), Київ 1959.

Пештич С.Л., *Синопсис как историческое произведение*, «Труды Отдела древнерусской литературы », т. XV, Москва і Ленінград 1958.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Август, рим. цісар 162
Адам, з Бремен, хронікар 127
Алексєй, київ. митрополит 130
Алексій, Михайлович, моск. цар 16
Андрій, Боголюбський, князь, син Юрія Довгорукого 12, 28, 41, 76, 93, 103
Андрій, гал.-вол. князь 7, 77, 78, 95
Андрій, угор. король 133
Андрій, Первозванний, апостол 152
Андрусяк, М. укр. історик 101, 193
Анна, віз. царівна, ж.В.В. 110, 111
Антонович, Волод. проф. іст. 6, 16, 17, 21, 35, 36, 37, 70, 193
Антонович, Мих. укр. істор. 128, 135, 193
Апостол, Данило, гетьман 48, 167

Б

Багалій, Д., проф. укр. історик 21, 126
Барабаш, коз. старшина 83
Баранович, Лазар, архиєп. 161
Батий, монг. хан 17, 92, 94, 95, 96
Безбородько, Ол., канцлєр Катерини, полк. київс. 185, 189, 190
Берладник, І., боярин 130
Біднов, В., проф. укр. історик 164
Блуд, воєвода 119
Бобрович, Т., укр. шляхтич 170, 171
Богдан, (Хмельницький) гетьман 31, 53, 59
Болеслав, II, Сміливий, пол. король 112
Болеслав, Тройденович (Юрій) укр. князь 131
Болеслав, І. Хоробрий 119, 120
Борецький, Йов, укр. митрополит 13, 14, 150
Борис-Роман, с. Вол. В. і « болгарині » 98, 120
Борщак, Ілько, укр. історик 179
Братковський, Данило, вол. шляхтич 49
Брюховецький, І., гетьман лівоб. України 61, 153, 154, 157, 161
Бурхард, посол нім. кор. Генрика 127
Бутурлин, моск. посол 152

В

Василій, смоленський князь 138
Василько, с. Романа 130
Василько, с. Ростислава (осліплений) 91
Величко, Гр., іст. екон. 116
Величко, Самійло, коз. літописець 25, 148
Вигель, Ф., (Віґель) письменник 167, 168
Виговський, І., гетьм. писар 30, 44, 45, 46, 56, 57, 60, 152
Винар, Б., укр. історик 26, 79
Винар, Л., проф. історик 26
Винський, Г., укр. письменник 148, 193
Висоцький, С.А., укр. археолог 111
Витанович, Ілля, укр. проф. соц. 26
Витовт, лит. князь 7, 139
Вишневецький, Конст., укр. князь 144
Вільгельм, Завойовник, король Нормандії 50
Владимірскій-Буданов, М., мос. історик права 16

Владислав, болг. князь 120
Власовський, В., укр. історик 13, 14, 193
Волинський, П.К. 197
Володимир, Великий, св. с. в. кн. Св'ятослава 89, 98, 100, 110, 111, 114, 119, 120, 152, 153, 162, 194
Володимир, Мономах, кн. с. Всеволода 12, 75, 91, 98
Володимир, кн. с. Ольґерда 138, 139
Володимир, кн. с. Рюрика 72
Володимирко, с. Володар'я, гал. кн. 130
Всеволод, с. Яр. М., переясл. князь 112, 113
Всеволод, с. Юрія Довг., суздальський князь 41, 76
В'ячеслав, чеськ. король 110

Г

Габсбурґи, австр. ціс. рід 169
Гавриіл, гал. митрополит 130
Гавриіл-Радимир, болг. князь
Галайчук, Б., проф. іст. права 156, 157, 193
Галій, М., видавець 24
Генрик, IV, нім. цісар, муж Проксиди, д. Всев. 112, 127
Герцберґ, Е.Ф., міністер прус. кабінету 51, 178, 180, 182
Гірчак, В., публіцист 24
Гліб, с. Вол. В., князь Давид 98, 120
Гнідич, М., перекладач 168
Голубинський, Е., історик рос. церкви 12
Голуб'єв, С., моск. історик 16
Голубець, М., редактор, письменник 102, 194
Голубовський, П., проф. історик 21
Гореславич, це Олег с. Ся'ят. II 100
Граб'янка, Гр., літописець 25, 148
Григорій, VII, папа 112, 113
Грицак, П., укр. історик 102, 114, 128, 129, 130, 135, 193
Грізний, І., моск. цар 150
Грушевський, М., проф. укр. історик 5, 6, 8, 11, 17, 18, 20-24, 36-48, 54, 56, 69, 70, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 101, 103-107, 110, 118-121, 125, 126, 131, 132, 133, 136, 138, 141, 142, 143, 148, 151, 154, 156, 157, 165, 179, 180, 181, 191, 193, 195, 196

Ґ

Ґартнер, Т., нім. учений 148
Ґедимин, король Литви і Русі 128, 134, 135, 137, 138
Ґертруда, ж. Із'яслава 112
Ґізель, І., архимандрит 12

Д

Давид, вол. князь 91
Давиденко, В., мовознавець 163
Данилевич, В., укр. історик 21
Данило, Паломник, ігумен 108
Данило, с. Романа, король 96, 97, 113, 130, 131, 132, 133, 134, 137
Деґлєр, Ф., нім. учений 110, 111, 116
Дембінський, Бр., пол. історик 178, 179
Дем'ян, Многогрішний, наказ. гетьман 161
Державін, губ., 168
Дівович, Семен, арх. перекладач 165, 174, 191
Диякон, Лев, гр. хронікар 106, 118
Длуґош, І., пол. хронікар 114
Дмитро, батько М. Антоновича 128
Дмитро, воєвода, оборонець Київа 97, 134
Дмитро, Дедько, боярин, гал. князь 132, 133
Дмитро, Із'яслав, с. Яр. М. руськ. король 127, 195
Добрянський, М. 3
Довгорукий, Юрій, князь 28
Довнар, Запольський, М., проф. укр. історик 21
Долинський, Г., провідник шляхти 175, 191
Донцов, Дм., укр. нац. ідеолог 6, 79, 80-83
Дорошенко, Дм., проф. укр. історик 13, 14, 16, 19-23, 25, 28-33, 35, 66,

68, 125, 126, 149, 160, 161, 163, 172, 193, 194, 196
Дорошенко, Петро, гет. України 30, 44, 61, 84, 149, 161

Е

Едґертон, В.Б., ам. історик 179
Еремин, И.П., 197

Є

Єлисавета, моск. цариця 173, 174
Єремин, И.П., сучасний мос. історик 15
Єфеменкова, Олександра, укр. історик 15

Ж

Ждан, М.Б., укр. історик 26, 79, 93, 94, 95, 194
Жиґмунд, Авґуст, пол. король 8, 141, 143
Жиґмунд, Люксембурський, римс.-нім. цісар 140
Житецький, Павло, визн. укр. діяч 20, 194

З

Задеснянський, Р., (псевд.) укр. історик 74
Закке, Ю., нім. учений 179

І

Іван-Владимир, болг. князь 120
Ігор, с. Олега, київ. князь 89, 117, 118
Ігор, с. Св'ятослава, новг.-сів. князь 90, 108
Із'яслав, с. Вол. В. і Рогніди, полоцький князь 100
Із'яслав, с. Мстислава, київсь. князь 76, 103
Із'яслав, с. Яр. М., київсь. князь 99, 111, 112, 113, 127
Іляріон, київсь. митрополит 108
Ісаїв, Петро, укр. історик 3, 111, 116, 194
Ісусовці, мон. чин. (єзуїти) 124

Й

Йосиф, II, австр. цісар 183, 184
Йосиф, Сліпий, Верховний Архиєп. Кардинал 82

К

Казимир, III, поль. король 41, 72, 78, 130, 133
Кальнишевський, Петро, коз. старшина, кошовий 164
Камінський, Тимофій, укр. історик 187, 192
Кантакузен, Ів., царг. імператор 123
Карамзин, М., рос. історик 5, 16
Капніст, Василь, надворний радник 10, 167, 168, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185
Карло, угор. король 133
Карло, XII, швед. король 24, 34, 46, 48, 61
Катерина, II, рос. цариця 58, 59, 73, 166, 174, 175, 176, 181, 183, 185, 189
Кисіль, Адам, воєвода, дипльомат 60
Кисілі, 83
Кирило, св., творець церк.-слов. обр'яду 115
Климентій, св., папа 114
Ключевський, Вас., моск. історик 5, 16, 69, 125, 126
Когут 3, 5
Кологривий, Г., ґен. артелєрії 173
Кониський, Ол., публіцист 29, 194
Кониський, Юрій, укр. письменник, церк. діяч 186
Конрад, М., священик, проф. філософії 3
Константин-Порфірородний, віз. цар, літописець 110, 117
Копинський, Ісая, православ. епископ 14
Кордуба, М., укр. історик 26
Кормильчич, Володислав, кн. Галича 131, 132

Косів, Сильвестер, київ. митрополит 152
Костомарів, М., укр. історик 5, 6, 20, 21, 26-31, 148, 194
Коструба, Теофіль, укр. історик 99, 100, 101, 104, 105, 107, 108, 194
Косцюшко, Тадей, польс. повстанець 185, 186
Котляревський, Ів., укр. поет 191, 192
Краковський, Ст., історик 93, 94, 197
Кревецький, Ів., укр. історик 26
Кречетніков, Мих., ґен. ґубернатор 182
Крип'якевич, Ів., проф., укр. історик 6, 26, 72, 73, 74, 90, 92, 96, 102, 127, 132, 136, 194, 196
Крупницький, Борис, Проф. укр. історик 18, 20, 23-26, 79, 80, 81, 195
Кубаля, Л., проф. польс. географ 44
Кубійович, Вол., проф. укр. географ 79, 95, 193
Кузеля, З., проф. етнолог 156, 193
Кузич-Березовський, І., 116, 118, 195
Куліш, Пантелеймон, укр. письменник 6, 13, 32-35, 64, 195
Куліші 83
Курцевич, Єзекеїл, І., єпископ 14
Кучиньский, Ст. М., полс. історик 95

Л

Лазаревський, Ол., укр. історик 21, 35
Лев, II, с. Юрія, гал.-вол. князь 7, 77, 78, 95
Левицький, Анатоль, польс. історик 109, 184, 197
Левицький, Орест, укр. історик 21
Леопольд, II, австр. цісар 183, 184
Лесницький, гетьм. полковник 56
Леся-Українка, укр. поет 78
Лєшко, Білий, польс. князь 133
Линниченко, І., укр. історик 21
Липинський, В'ячеслав, укр. соціоісторик 6, 8, 11, 25, 26, 37, 44, 49-51, 53-61, 63, 66, 67, 69, 85, 87, 92, 93, 94, 104, 106, 107, 145, 168, 195
Лілієнкрона, Ґустав, швед. посол до Хмельн. 57
Лобанов-Ростовський, Я., ген. губернатор України 188
Лобисевич, Опанас, укр. письменник 192
Локетек, Володислав, польс. король 77
Лукашевич, Вас., укр. патріот 191
Любавський, М., проф. укр. історик 17
Любарт, Дмитро, с. Ґедиміна, лит. князь 122, 130, 132, 133, 136, 137
Людовик I, угорсь. король 130, 133
Лямберт, нім. анналіст 127
Ляскоронський, Василь, проф. укр. історик 21

М

Мазепа, І., гетьман України 6, 9, 23, 24, 30, 34, 37, 38, 43-49, 61, 73, 88, 163, 164, 188, 195
Мазепа, Ісаак, аґроном і правник, укр. пол. діяч 68, 69, 70, 71, 74, 195
Макарій, антіохійський патріярх 149, 196
Макарій, моск. митрополит 12, 150, 162
Максимович, М., укр. історик 21, 83
Марія, кн., д. Юрія I гал., ж. Тройдена 131
Маркович, О., укр. історик 21, 83
Марченко, М.І., укр. історіограф 160, 193
Масуді, араб. письменник 126
Мацяк, В., укр. історик 6, 77, 78, 95, 114, 195
Мендовг, лит. король 137
Менке, тат. хан 97
Методій, св., брат св. Кирила, архиєп. Велиграду 115
Миклашевський, М., полк., вол. губернатор 188, 195
Микола Капніст, брат Василя К. 180
Михаїл, моск. цар 13, 150
Михайлик, лицар 83
Михайло, с. Всеволода, київ. князь 97
Мікльосіч, Ф., учений, славіст 147
Мікльосіч-Міллєр, видавець 123
Млиновецький, Р., Крип'якевич, проф.

укр. історик 6, 74, 75, 76, 77, 102, 103
Многогрішний, Дем'ян, наказ. гетьман 161
Могила, Петро, київ. митрополит 14, 15, 150
Модзалевський, В., укр. учений 175
Мойсей, 153
Мономах, віз. цісар, тесть Всеволода 113
Мономаховичі, сини Вол. Мон., внуки Яросл. М. 101
Мстислав, с. Вол. В. князь 120, 121
Мстислав, с. Вол. Мон. Федір, князь 76
Мстислав, с. Романа, князь 72
Мужиловський, Силуян, укр. посол і дипльомат 151
Moorhouse, A. E., перекладач 17
Муркос, арабсь. письменник 149
Муха Петро, повстанець 23

Н

Нагаєвський, Ізидор, св'ященик, укр. історик 112, 195
Наполеон, Б., фр. імператор 188
Насір, єгип. султан 78
Немирич, укр. шляхтич 49
Никон, моск. патріярх 57
Новицький, В., укр. історик права 26

О

Оглоблин, О.П., професор укр. історик 16, 18, 26, 31, 66, 155, 160, 163, 165-169, 172, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196
Окіншевич, Л.О., укр. історик права 26
Олег, руський монарх 14, 117, 118
Олег, с. Св'ятослава I, 98, 119
Олег, с. Св'ятослава II, князь (Гореслав) 100
Олексій, моск. цар 15, 152, 162
Олянчин, Д., проф. укр. історик 112, 113, 197
Ольга, св. укр. княгиня 118
Ольґерд, лит. князь 134, 138, 139
Остроґорский, Ґ., історик 116
Оттон, І., нім. цісар 119

П

Павло з Алеппо, зі Сирії, церк. діяч 149, 196
Павло, рос. цар 183, 189
Паклен, Р., укр. історик 74
Перемислав, II, польсь. король 109
Петрик, повстанець 23
Петро, Капніст, брат Василя 179
Петро, Св. Апостол 112
Петро, I, моск. цар 38, 47, 73, 164, 166, 167, 172
Петро, III, моск. цар 174
Петров, Н., історик 165
Пештич, С.Л., суч. сов. історик 15, 160, 198
Пільгук, І.І. 197
Пічета, В., укр. історик 18
Поґодін, М.П., моск. історик 18
Покас, Григорій, козаць. хронікар 173, 174, 191
Полетика, Андрій, укр. діяч 187
Поліщук, Ф.М. 197
Полонська-Василенко, Нат., проф. укр. історик 12, 18, 21, 68, 162, 196, 197
Полуботок, Павло, нак. гетьман України 171, 172
Понятовський, С., польсь. король 59
Потьомкін, рос. фельдмаршал 182, 183
Пресняков, О., рос. історик 17, 18
Приселков, М.Д., проф. сов. історик 116
Пріцак, Ом., професор, укр. історик 15, 26, 160, 197
Прус, брат кесар'я Августа 162

Р

Разін, Стенька, рос. революціонер 20
Райнберн, лат. епископ 120
Решетар, І., проф. укр. історик 15, 160
Розумовський, Кирило, укр. гетьман 58, 173, 174, 175, 191
Роман, с. Мстислава, князь 76, 92, 130, 131, 133, 134

Ростислав, с. Михайла, князь 97
Ростислав, с. Мстислава, князь 76
Рудницький, Ст., професор, географ 86, 88, 89, 195
Рум'янцев, П., рос. граф 175, 176, 182, 183
Рюрик, с. Ростислава, київ. князь 76, 92
Рюрик, рід від легенд. Пруса 162

С

Самовидець, автор літопису, (псевдонім) 25, 148
Самойлович, І., гетьман лівоб. України 45, 58
Свенельд, воєвода кн. Ігора 118, 119
Св'ятополк, Окаяний, с. Вол. Вел. 98, 119, 120
Св'ятослав, Завойовник, с. Ігора, князь 89, 98, 106, 117, 118, 119
Св'ятослав, с. Яросл. Муд, князь 69, 99, 112, 127
Св'ятослав, с. Всеволода, князь 96
Симеон, болг. цар 123
Січинський, В., укр. історик 149, 196
Скоропадський, Іван, гетьман України 47
Смаль-Стоцький, Ст., проф. укр. укр. вчений 148
Соболевський, О., моск. історик 16
Сокальський, В., Архимандрит 164
Солов,йов, С.М., рос. історик 5, 16, 19
Стеблецький, С., історик 164
Стефан, угорсь. король 110
Суворов, моск. генерал 183
Сфенкел, мабудь Свенельд 119
Схрайверс, Й., монах ЧНІ 81

Т

Тарас Бульба, Гоголів герой 82
Теодор, київсь. князь 138
Теодорит, київсь. митрополит 130
Теофан, Єрусал. патріярх 13, 150
Текелій, моск. генерал 164
Темуджин, монг. вождь 92
Терлецький, Маркіян укр. історик 26
Терлецький, Омелян Укр. історик 26
Тиктор, І., укр. видавець 101
Тітмар, Мерзебурзький, хронікар 119, 126
Томашівський, Ст., проф. укр. історик 6, 11, 25, 26, 66, 67, 68, 112, 113, 116, 119, 120, 121, 196
Трепови, рос. реакціонери 191
Тройден, польс. князь 131

У

Узбек, татарський хан 78
Успенський, Ф., історик 116

Ф

Федір, київ. князь 130
Федір, Коріятович, укр. князь 139
Федір, Любартович, укр. князь 139
Федір, Олексійович, рос. цар 162
Федорович, Мих., моск. цар 13
Филимонович, М., протопіп 153, 154
Фотій, візант. патріярх 122
Фридрих, Вільгельм, пруський король 184

Х

Ханенко, Мик., делегат 172, 173
Харлампович, К., укр. історик 13
Хмельницький, Богдан, укр. гетьман 8, 15, 19, 24, 30, 31, 36, 37, 42, 44, 45, 46, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 70, 71, 149, 151, 153, 156, 158, 161, 165, 194
Холмський, І., укр. історик 72 ,90, 92, 96, 99, 117, 127, 128, 132, 136, 137, 140, 154, 158, 196
Худорба, архиєпископ, автор історії 186

Ц

Цимісхій, визант. цісар 118, 119

Ч

Чехович, К., проф. церксл. мови 3
Чижевський, Дм., проф. укр. історик 16, 88, 162, 196

Чубатий, Микола, проф. укр. історик 26, 102, 111, 112, 114, 116, 122, 123, 127, 129, 130, 132, 147, 196

Ш

Шевченко, Тарас, укр. поет 20, 82, 124, 191, 192
Шептицький, Андрей, укр. львівськ. архиєп. галицький митрополит 81
Шишацький, Варлаам, білоруський архиєпископ 188

Щ

Щеґловітов, І.Г., моск. міністер юстиції 191

Ю

Юрій, II, Болеслав, с. Тройдена, гал.-вол. князь 7, 54, 63, 78, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136
Юрій, I, с. Льва, король гал. 77, 113, 114, 129, 131, 133
Юрій-Довгорукий, с. Вол. Моном., київ. князь 75, 76, 102, 103
Юрій, с. Б. Хмельницького, гетьман 57, 159

Я

Ягайло, лит. князь 140
Ядвига, ж. Ягайла, полсь. королева 140
Яків, польс. архиєпископ 109
Яковлів, А., історик права 26, 171, 191
Яніслав, ґнєзн. архиєпископ 109
Ярополк, с. Із'яслава, князь 112, 113
Ярополк, с. Вол. Моном., князь 91
Ярополк, с. Св'ятослава, князь 98, 119
Ярослав, Мудрий, с. Вол. Вел., князь 40, 90, 97, 98, 99, 100, 106, 111, 119, 120, 121
Ярослав, Осмомисл, с. Володимирка, князь 130
Яфетове насіння 14

ЗМІСТ

I. Занедбання дослідів питання причин упадку українських держав в княжі і козацькі часи в давнішій історіографії 11
Концепція пересунення державних центрів на Сході Европи 11
Вплив українського народництва і соціялізму на українську історіографію 19
Державницький напрямок української історіографії 25

II. Погляди, на причини упадку княжої і козацької держав висловлені в дотеперішній українській історіографії та в ідеологічних писаннях 27
Погляди М. Костомарова 27
Погляди П. Куліша 32
Погляди В. Антоновича 35
Погляди М. Грушевського 38
Погляди В'ячеслава Липинського 49
Концепція С. Томашівського 67
Погляди Ісаака Мазепи 68
Погляди І. Крип'якевича 72
Погляди Р. Млиновецького 74
Цікавий погляд В. Мацяка 77
Погляди Дмитра Донцова 79

III. Систематичний огляд причин упадку княжої і козацької держав і їх зілюстрування 85
А) Причини упадку української княжої держави 85
Відсутність оборонних границь 85
Напади кочовиків 87
Поділ на князівства і княжі міжусобиці 97
Відсутність міцної провідної землевласницької верстви 104
Брак ідеї української корони 108
Шкідливість візантійської політики для України 115
Занепад торгівлі і його наслідки 125
Понадудільне об'єднання українських князівств в 1320-тих роках 128
Поставлення інтересів своєї верстви вище державних справ 130
Татари чи Польща і Литва? 134
Чи Вел. Литовське Князівство 1320-1569 років було укр. державою? 135
Нездійснена можливість литовсько-руської корони 140
Як українська шляхта «пхалася» під польську короку? 141
Б) Причини упадку української козацької держави 144

Пригадка поглядів М. Грушевського і В. Липинського 144
Національне психічне роздвоєння частини українців в минулі часи 145
Окремішність українського і московського народів 146
Відчування різниці між українським і московським народами у своїх і чужих 148
Чинники, що причинилися до витворення « об'єднувального » духа у частини українців 149
1. Перші кроки в Україні 150
2. За гетьмана Богдана Хмельницького 151
3. За наступних гетьманів 157
4. Чи « віковічна мрія »? 157
5. Політичний вплив « Синопсиса » 160
6. Вплив спільного віровизнання 163
7. Пізніше розуміння Переяславського договору як персональної унії володаря 165
8. Важка політична ситуація і приховування дійсних поглядів в Україні 166
9. Соціяльні моменти і льояльність до московського царя 168
10. Здійснення двох козацьких ідеалів і лідквідування третього 169
11. Велика сила московської імперії 169
Приклади українського патріотизму й оборони автономних прав 170
Пламенний заклик Т Бобровича 170
Павло Полуботок 171
Микола Ханенко 172
Виступ Г. Кологривого 173
Григорій Покас 173
Семен Дівович 174
Г. Долинський і українська шляхта 175
Повстання пікінерів 176
Задум протимосковської революції в 1791 р. 178
На переломі 18-того і 19-того століть 186
Українські реалісти 189
« Малоросійство » 190
Українське Національне відродження 191
Література 193
Покажчик імен 199

CONTENTS

I. The Neglect of the Topic in Earlier Historiography 11
The Concept of the Shift of State Centers in Eastern Europe 11
The Influence of Ukrainian Populism and Socialism on Ukrainian Historiography 19
The Principle of Statehood as a Point of View in Ukrainian Historiography 25

II. Theories Regarding the Causes of the Fall of Ukrainian Statehood in Ukrainian Historiography and Ideological Writings to Date 27
M. Kostomarov 27
P. Kulish 32
V. Antonovych 35
M. Hrushevs'kyi 38
V. Lypyns'kyi 49
S. Tomashivs'kyi 67
I. Mazepa 68
I. Kryp'iakevych 72
R. Mlynovets'kyi 74
V. Matsiak 77
D. Dontsov 79

III. A Systematic Presentation of the Causes of the Fall of Ukrainian Statehood 85
A. The Causes of the Fall of the Ukrainian Princely State:
The Absence of Defendable Borders 85
Nomad Incursions 87
The Division into Principalities and Feuds among Princes 97
The Lack of a Strong Landowning Elite 104
The Absence of the Concept of a Ukrainian Crown 108
The Harmful Effects of Byzantine Policies Toward Ukraine: The Encouragement of Nomad Attacks on Ukraine; The "Hidden Hand"; The Dependency of the Church on Byzantium and the Concept of a Ukrainian Crown; The Neglect of Education and its Effect on Statehood 115
The Effects of the Decline of Trade 125
The Supra-Appanage Union of Ukrainian Principalities in the 1320's 218
The Placing of Estate Interests Above State Interests 130
Tatars, Poland, or Lithuania? 134
Was the Great Lithuanian Duchy of 1320-1569 a Ukrainian State? 135

The Unrealized Possibility of a Lithuanian-Rus' Crown 140
Attempts by the Ucrainian Nobility (*shliakhta*) to Come Under the Polish Crown 141
B. The Causes of the Fall of the Ukrainian Cossack State:
A Review of the Views of M. Hrushevs'kyi and V. Lypyns'kyi 144
The Ambiguity in the Ukrainian National Psychology in the Past 145
The Distinction Between the Ukrainians and the Russians 146
The Recognition of Differences Between Ukrainians and Russians in Ukraine and by Foreigners 148
Factors Contributing to the Creation of a "Unifying Spirit" among some Ukrainians: 149
1. The First Steps in Ukraine 150
2. The Time of Het'man Bohdan Khmel'nyts'kyi 151
3. The Later Het'mans 157
4. Was it Really "An Eternal Dream"? 157
5. The Political Influence of the *Synopsis* 160
6. The Influence of a Common Religious Faith 163
7. The Later Interpretation of the Pereiaslav Treaty as a Personal Union 165
8. The Difficult Political Position and the Masking of Actual Views in Ukraine 166
9. Social Factors and Loyalty to the Muscovite Tsar 168
10. The Realization of Two Cossack Ideals and the Liquidation of a Third 169
11. The Great Power of the Muscovite Empire 169
Examples of Ukrainian Patriotism and Defense of Autonomous Rights:
The Fiery Call of T. Bobrovych 170
Pavlo Polubotok 171
Mykola Khanenko 172
The Speech of Kolohryvyi 173
Hryhorii Pokas 173
Semen Divovych 174
H. Dolyns'kyi and the Ukrainian Nobility 175
The Uprising of the Lancers 176
Plans for an anti-Russian Revolution in 1791 178
The Turn of the 18th and the Beginning of the 19th Centuries: The Secret Society; the Anti-Russian History of Ukraine by A. Khudorba; The Struggle for the Rights of the Nobility and the Writings of T. Kalyns'kyi; the Project for the Re-establishment of Cossack Regiments in 1812; Archbishop V. Shyshats'kyi and Napoleon's Russian Campaign 186
The Ukrainian Realists (O. Bezborod'ko) 189
"Little Russianism" 190
The Ukrainian National Rebirth 191
Bibliography 193
Index of Names 199

9. Проф. д-р Олекса Горбач, *Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Епіфанія Славинецького.* (De manuscripto primi ucraino-latini vocabularii Arsenii Korec'-kyj-Satanovs'kyj et Epiphanii Slavynec'kyj typis nunc mandato). Рим 1968, стор. 335. $ 6.
10. О. проф. д-р Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських Вселенських Архиєреїв*, частина II. (Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars II). Рим 1967, стор. 600. $ 10.
11. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. Іван Яцків, том I. (Card. Josephus, *Opera omnia*, collegerunt Johannes Choma et Johannes Jackiv, vol. I). Рим 1968, стор. 423. $ 10.
12. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. Іван Яцків, том II. (Card. Josephus, *Opera omnia* collegerunt Johannes Choma et Johannes Jackiw, vol. II). Рим 1969, стор. 316. $ 10.
13. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів, том III-IV. (Card. Josephus, *Opera omnia*, collegerunt Johannes Choma et Georgius Fedoriw, vol. III-IV). Рим 1970, стор. 950. $ 20.
14. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів, том V. (Card. Josephus, *Opera omnia*, collegerunt Johannes Choma et Georgius Fedoriw, vol. V). Рим 1971, стор. 416. $ 10.
15. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів, том VI. (Card. Josephus, *Opera omnia*, collegerunt Johannes Choma et Georgius Fedoriw, vol. VI). Рим 1974.
16. Dr. Eugenius Kaminskyj, *De potestate Metropolitarum Kioviensium-Haliciensium* (a. 1596-1805), Romae 1969, p. 180. $ 6.
17. Julius Kubinyi, S.T.D., *The History of Prjašiv Eparchy*, Romae 1970, p. 216. $ 5.
18. Проф. д-р Михайло Соневицький, *Історія грецької літератури*, I том. (Litterarum graecarum historia, vol. I). Рим 1970, стор. XIV+679. $ 15.
19. *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльности 1963-1968.* (De Ucrainorum catholica Universitate S. Clementis Papae primo quinquennio peracto suae originis et activitatis enarratio). Рим 1969, стор. 290. $ 10.
20. Проф. д-р Богдан І. Лончина, *Пісня про мого Сіда* (Prof. Dr. Bohdan Lonchyna, *Cantar de mio Cid*). Рим 1972, стор. 160. $ 5.

21. Проф. д-р Кость Кисілевський, *Українське мовознавство в останній добі.* (De linguistica ucraina periodo expositione). Рим 1973, стор. 198. $ 6.

22. *Перші українські проповідники і їх твори* (De exordiis praedicationis Ucrainorum). Видання II Editio. Рим 1973, стор. 185. $ 6.

23. о. проф. д-р Микола Конрад, *Нарис історії стародавньої філософії.* (Historiae philosophiae antiquae brevis conspectus). Видання II Editio Рим 1973, стор. 396. $ 10.

24. Roger Hallu s. m., *Anne de Kiev Reine de France.* Romae 1973, p. 240. $ 8

25. Проф. д-р Константин Біда, *Іоанікій Ґалятовський і його «Ключь Разумьнія»* Рим 1975.

26. о. проф. д-р Василь Лава, *Патрологія.* Видання II Editio. Рим 1975.

27. Проф. д-р Петро Ісаїв, *Причини упадку Української Держави в княжі і козацькі часи.* Рим 1975.

28. *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в другому п'ятиліттю свого існування і діяльности 1968-1973.* Рим 1975.

29. Проф. д-р Микола Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні том II. Частина I: Українське християнство між латино-польським молотом та московським ковадлом.* Рим 1975.

30. Проф. В. Кармазин-Каковський, *Мистецтво української церкви.* Рим 1975.

31. Проф. Евген Онацький, *Італійсько-український словник.* Рим 1975.

32. Д-р Микола Андрусяк, *Йосиф Шумлянський львівський єпископ (1667-1708).* Рим 1975.